

Інститут історії України НАН України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

***Декабристи в Україні:
дослідження й матеріали***

Київ – 2005

**Інститут історії України НАН України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

***Декабристи в Україні:
дослідження й матеріали***

Т. IV

Київ – 2005

Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К.: Ін-т іст. України НАН України; Київ. нац. унів-т імені Тараса Шевченка. – Т. 4. – 2005. – 202 с.

ББК 63,3 (4 Укр) 51
УДК 94 (477) “18”

Редакційна колегія: д.і.н., проф., академік НАН України В.А. Смолій (голова проекту); д.і.н., проф. Г.Д. Казьмирчук (відп. ред.); д. філол. н., проф. З.В. Кирилюк; д.і.н. О.І. Киянська (Рос. держ. гум. ун-т); д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Реєнт; к.і.н. О.В. Ляпіна; к.і.н. О.В. Вербовий (секретар); к.і.н. Л.В. Губицький; С.С. Наливайко.

Рецензенти: **І.Н. Войцехівська**, д.і.н., проф. кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

В.М. Даниленко, д.і.н., завідувач відділу культури Інституту історії України НАН України.

ISBN 966-2-3807-X

© Інститут історії України
НАН України, 2005

Зміст

ПЕРЕДМОВА	6
ДО ЧИТАЧІВ	7
Валерій Смолій	
Історіографічні студії Григорія Казьмирчука (3 нагоди 60-річчя з дня народження)	11
Розділ I. Доповіді	
Анатолій Болебрух	
Декабристи в суспільній думці Російської імперії XIX ст.	20
Григорій Казьмирчук, Володимир Нагірний	
Проблема української ментальності в творчому спадку декабристів.	27
Оксана Киянская	
Декабрист С.Г. Волконский и тайная полиция (из комментариев к “Запискам” С.Г. Волконского)	38
Тетяна Орлова	
Декабризм і модернізація Росії: минуле і сучасність	45
Олександр Реєнт	
Спільний проект Інституту історії України НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка з дослідження руху декабристів: досягнення та проблеми наукової співпраці	54
Розділ II. Історичні дослідження	
Світлана Власенко	
Ідеї аграрних перетворень у поглядах декабристів	59
Любомир Губицький, Ганна Мельник	
Дружини “апостолів правди”: сибірський вибір	64
Марія Казьмирчук	
Ломбарди і декабристи	69
Євген Луняк	
Деякі аспекти впливу декабризму на формування ідей кирило-мефодіївців	75
Сергій Раєвський	
Деякі факти з біографії В.Ф. Раєвського	80
Олена Ткачук	
Історичні погляди М.С. Луніна	84
Олег Траверсе	
Адмірал де Траверсе і барон Штейнгель у історичному контексті доби декабристів	90
Микола Хрещик	
Діяльність Кам’янської управи Південного таємного товариства декабристів 1822-1825 рр. (3 нагоди 180-річчя утворення Кам’янської управи)	103

Ігор Коляда

Роль світоглядних трансформацій кінця XVIII – початку XIX ст. у формуванні світогляду молодого покоління дворян-декабристів.....110

Розділ III. Історіографічні та джерелознавчі праці

Олексій Вербовий

Архівна база вивчення життєвого шляху українського декабристознавця Василя Митрофановича Базилевича 118

Володимир Дмитрієв

Декабристи про сербів в Україні127

Микола Дука

Дослідження соціально-економічного та політично-культурного розвитку України за мемуарами та епістолярною спадщиною декабристів132

Зінаїда Кирилюк

Орест Сомов – співробітник і друг К. Рилєєва і О. Бестужева 139

Юрій Латиш

Тарас Шевченко і декабристи (До концепції та історіографії проблеми)143

Олена Ляпіна

Вивчення історії руху декабристів в Київському університеті початку XX ст.154

Розділ IV. Документальні матеріали

Оголошення царя Миколи I про виступ декабристів на Сенатській площі / Підготував до друку В.Б. Молчанов160

Документи про останні роки життя декабриста А.А. Бистрицького / Підготував до друку Ю.В. Латиш162

Леонід Павлович Добровольський: матеріали до біографії / Підготував до друку Г.Д. Казьмирчук, вступна стаття та бібліографія Ю.В. Латиша..... 166

Павло Петрович Филипович: матеріали до біографії / Підготували до друку Г.Д. Казьмирчук, В.С. Дмитрієв170

Листи Володимира Міяковського до Дмитра Багалія / Підготували до друку Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш173

Вибрані листи Ю.П. Павлова / Підготували до друку Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш, О.В. Вербовий180

Розділ V. Рецензії

А.В. Санцевич

Дослідження популярної теми. Казьмирчук Г.Д. Декабристование: итоги и проблемы 1917-1993 гг. / Киевский ун-т. – К., 1993. – 115 с.....194

Ю.В. Латиш

Новий збірник про декабристів.....198

ПЕРЕДМОВА

Читачу, Ви тримаєте у руках черговий том збірника “Декабристи в Україні”, який увібрав у себе дослідження, розвідки та документальні матеріали, які відкривають нові сторінки історії, історіографії та джерелознавства руху “споборників святої волі”. Даний збірник є наслідком реалізації наукової угоди між відділом історії України ХІХ – початку ХХ ст. (завідувач – член-кореспондент НАН України, проф. О.П. Реєнт) Інституту історії України НАН України та кафедри історії для гуманітарних факультетів (завідувач – д. і. н., проф. Г.Д. Казьмирчук) Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Збіник об’єднав наукові студії як професійних істориків, так і аматорів, залюблених у дослідження діяльності “апостолів правди”. Необхідно зазначити, що до співпраці були запрошені та частково подали матеріали дослідники різних поколінь. Поруч із досвідченими науковцями Анатолієм Болебрухом, Григорієм Казьмирчуком, Зінаїдою Кирилюк, Оксаною Киянською, Володимиром Нагірним, Тетяною Орловою, Олександром Реєнтом, Миколою Хрещиком ми можемо побачити репрезентантів молодшої генерації декабристознавців: Світлану Власенко, Миколу Дуку, Ганну Мельник, Сергія Раєвського, Олену Ткачук. Нам залишається лише сподіватися, що праці молодих науковців не будуть мати одинарний характер і вони продовжать розробку окремих проблем історії діяльності “споборників святої волі”. Адже, “Декабристські читання” сприяли у професійній підготовці багатьох поколінь істориків. Зокрема, Любомир Губицький, Володимир Дмитрієв, Марія Казьмирчук, Юрій Латиш, Євген Луняк, Олена Ляпіна є неодноразовими учасниками конференцій, опублікували низку статей та монографій з означеної тематики.

Збірник має традиційну структуру і логічно поділяється на п’ять розділів. Спочатку йдуть доповіді, виголошені учасниками ІХ “Декабристських читань” на пленарному засіданні; у другому розділі розміщені студії, присвячені історії руху декабристів; у третьому – історіографічні джерелознавчі та літературознавчі розвідки. Четвертий та п’ятий розділи увібрали у себе документальні матеріали та рецензії. Серед них є підбірки архівних документів про декабристознавців 20-30-х рр. ХХ ст., матеріали, що розкривають окремі сюжети життя й діяльності декабристів після заслання та листи талановитого дослідника й організатора вивчення і пропаганди декабристської історії сибіряка Юрія Павлова. Ми переконані, що ці матеріали будуть вагомою основою для формування молодого покоління істориків нашої Вітчизни і, зокрема, декабристознавців.

Збірник “Декабристи в Україні” (Т. 4.), сподіваємося, займе належне місце серед декабристознавчих студій, буде спонукати до подальшої наукової роботи всіх, хто цікавиться цією темою історичної науки.

Проф. Григорій Казьмирчук

ДО ЧИТАЧІВ

2004 рік виявився щедрим на ювілейні події. Цього року виповнилося 180 років з дня заснування Кам'янської управи Південного товариства. Наукова громадськість України широко відзначила 190-річчя з дня народження великого сина України, поета-пророка Тараса Шевченка, який високо оцінював історичний подвиг декабристів, був особисто знайомий з дев'ятьма декабристами, прославляв “споборників святої волі” у своїх творах.

Ще однією визначною датою є 170-та річниця з дня заснування Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На зламі ХІХ і ХХ ст. в Університеті Св. Володимира вперше в Україні розпочалися декабристознавчі дослідження. Фундатором українського декабристознавства став професор російської історії Митрофан Довнар-Запольський, який створив університетську школу дослідників руху декабристів. Серед когорти українських декабристознавців помітне місце займають викладачі Київського університету. У довоєнний час це – Василь Базилевич, Осип Гермайзе, Леонід Добровольський, Павло Филипович, у 1950-1980-ті рр. – Андрій Буцик, Микола Закревський, Зінаїда Кирилюк, Віктор Котов, Ольга Литвин, Наталія Прозорова та багато інших.

Нарешті, не можна обійти увагою 60-річчя нашого сучасника, лідера української школи декабристознавців, засновника “Декабристських читань”, професора Київського університету Григорія Казьмирчука. Григорій Дмитрович є автором понад 250 наукових та науково-популярних праць, більшість з яких мають відношення до руху декабристів. На особливу відзнаку заслуговують його праці у галузі історіографії декабристського руху, де історик уперше в світі простежив шлях розвитку вітчизняного та світового декабристознавства. Вагомий його внесок і в дослідження конкретно-історичних, історико-теоретичних, краєзнавчих проблем руху декабристів, складання бібліографічної довідкової продукції, присвяченої декабристам. Власне, цей 4-й том збірника “Декабристи в Україні” присвячується Г.Д. Казьмирчуку.

За рік наукова спільнота України, Росії та інших країн відзначатиме 180-річний ювілей виступу “споборників святої волі”. Ця подія має надати потужний імпульс для студіювання декабризму в Україні. В нашій країні існує добра традиція відзначати прийдешні декабристські ювілеї низкою фундаментальних досліджень. Зокрема, широко святкувалися в республіці 100-річчя та 150-річчя повстання декабристів.

Проте, не лише ювілейні дати повинні спонукати декабристознавців до плідної праці. Вивчення історії руху декабристів на сучасному етапі переживає період ренесансу. Досліджуються нові сторінки проблеми, відкриваються невідомі раніше факти з життя “апостолів свободи”, переосмислюється значення декабристського феномену у всесвітньому історичному процесі. Декабризм став предметом наукових дискусій. Особливо інтенсивно ці процеси протікають у Російській Федерації, де регулярно відбуваються наукові конференції, симпозіуми, “круглі столи”, проводиться обговорення найгостріших аспектів проблеми на сторінках наукових видань.

На жаль, українські вчені, приділяють менше уваги цій важливій темі вітчизняної історії. За час розвитку історичної науки незалежної української держави декабристознавство пройшло складний шлях від забуття до відродження на базі нових теоретико-методологічних засад, в основі яких лежать об'єктивність, неупередженість, політична толерантність, плюралізм думок та ідей.

На сьогоднішньому етапі розвитку історичної науки значно зростає потреба у вивченні суспільно-політичного руху в Україні в ХІХ ст. Тому поява нових історичних праць з декабристознавства здатна вивести історичну думку на новий науковий рівень. У зв'язку з цим постає нагальна потреба як підготовки сучасних конкретно-прикладних проблемних праць, так і розробки теоретико-методологічних засад декабристознавства. Нові дослідження руху декабристів повинні сприяти утвердженню нових поглядів, концепцій, очищенню їх від фальсифікацій.

Нині перед декабристознавцями стоїть завдання катарсису проблеми як від одностороннього революційного підходу, так і від інсинуацій новітніх публіцистів, монархістів, професійних патріотів, котрі вибудовують концепцію декабризму під наперед запрограмовану політичну кон'юнктуру сучасності, або ж з маніхейським завзяттям боронять останній бастион імперської ідеї. На наш погляд, екстраполяція сучасних політичних суперечок на події минулого є справою марною.

Нагальною потребою є з'ясування місця декабристів у сучасній вітчизняній історії, оскільки у деяких підручниках їх рух все ще розглядають як виключно російський. Глибоко переконаний у тому, що рух декабристів є невід'ємною частиною української історії. Декабристські товариства на початку ХІХ ст. являли собою поліетнічну спільноту однодумців, до якої належали носії російської, української, білоруської, німецької, італійської, грецької та інших етнокультурних констант.

Особливу увагу слід приділити недостатньо вивченим сторінкам історії руху декабристів в Україні. Сучасний стан історичної науки вимагає переосмислення діяльності декабристів, їхнього внеску в розвиток українського суспільно-політичного руху, використання декабристської ідеології наступними поколіннями опозиційних діячів. Варто глибше проаналізувати праці ідеологів "українського декабризму": Дмитра Багалія, Осипа Гермайзе, Сергія Єфремова, Матвія Яворського, послуговуючись їхніми думками, що витримали перевірку часом, у сучасній парадигмі історії України ХІХ ст.

Позитивним струменем у вітчизняному декабристознавстві є наукові конференції "Декабристські читання", що проводяться під егідою Інституту історії України НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ці зустрічі провідних фахівців галузі з України та близького зарубіжжя свідчать про відродження і активний розвиток Київської школи декабристознавців. Конференції об'єднують під своїм крилом плеяду декабристознавців і з регіонів України. Це дає змогу для плідного обміну передовими здобутками, тенденціями власного тематичного пошуку, нововідкритими фактографічними матеріалами. Наступна київська зустріч декабристознавців буде вже десятою. Особливо приємно, що серед учасників

“Декабристських читань” традиційно багато молоді. Саме цій генерації належить творити українську історію вже найближчим часом, тому вкрай важливо виховати цих молодих людей у дусі наукової етики, посприяти формуванню у них широкого наукового світогляду.

Сучасним декабристознавцям варто активізувати власне історичні дослідження руху декабристів, поглибити евристичні пошуки нових архівних документів та матеріалів, активізувати краєзнавчий рух. Разом з цим, слід продовжувати вивчення різних історіографічних шкіл та напрямів, зокрема декабристознавчої школи Київського університету, шкіл Одеси та Львова. Варто поглибити дослідження творчого доробку наших попередників: М. Довнар-Запольського, О. Гермайзе, Л. Добровольського, В. Міяковського, П. Филиповича, Ф. Ястребова, написати наукові біографії Л. Медведської, М. Лисенка, Г. Сергієнка, В. Котова, М. Закревського.

Цим збірником Інститут історії України НАН України та історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка продовжують академічну традицію видання окремих збірників досліджень та матеріалів, присвячених декабристам. Перші два збірники під назвою “Декабристи на Україні” побачили світ у 1926 та 1930 рр. Перший відроджений збірник під сучасною назвою вийшов друком у 2003 р. і зустрів схвальні відгуки наукової громадськості. Маємо надію, що він стане помітним явищем у світовому декабристознавстві. У цьому збірнику зібрані історичні, історіографічні, літературознавчі праці відомих декабристознавців та молодих дослідників, а також опубліковано нововиявлені архівні документи.

**Валерій Смолій,
академік НАН України**

9 травня 2004 року виповнилося 60 років з дня народження відомого українського історика, декабристознавця, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка Григорія Казьмирчука

Історіографічні студії Григорія Казьмирчука (З нагоди 60-річчя з дня народження)

У травні 2004 р. наукова громадськість України відзначила 60-річний ювілей знаного історика, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка Г.Д. Казьмирчука. Науковий доробок Григорія Дмитровича становить понад 250 публікацій, у яких висвітлюються конкретно-історичні, краєзнавчі та джерелознавчі аспекти суспільно-політичного руху в Україні і Росії у ХІХ ст. та інші важливі проблеми вітчизняної історії. Проте, основний пласт досліджень історика стосується проблем історіографії, зокрема декабристознавства. Г.Д. Казьмирчук успішно захистив кандидатську (1984 р.) і докторську (1997 р.) дисертації, у яких аналізуються маловивчені сторінки дослідження декабристського руху, розглядаються окремі школи і напрямки радянського декабристознавства, запроваджується в науковий обіг ряд нових архівних матеріалів.¹

Перша історіографічна розвідка Г.Д. Казьмирчука була присвячена висвітленню повстання Чернігівського піхотного полку в дослідженнях українських істориків. У ній вперше у вітчизняній історіографії був зроблений аналіз декабристознавчої літератури, котра побачила світ у радянській Україні, тобто були проаналізовані майже усі праці від Д.І. Багалія до Г.Я. Сергієнка. Слід зауважити, що у зазначеній статті автор дає посилання на праці невідомих науковому загалу дослідників: В.М. Базилевича, О.Д. Багалій-Татарінової, Л.П. Добровольського і навіть згадує в тексті історика-емігранта В.В. Міяковського, котрий був затаврований як колабораціоніст. Сам Григорій Дмитрович зізнається, що у середині 1970-х рр. це ім'я було йому невідомим, проте редакційна цензура викреслила посилання на праці В.В. Міяковського. Ґрунтовно аналізувався доробок Ф.О. Ястребова, М.М. Лисенка та Л.О. Медведської, праці яких отримали схвальну оцінку.²

В окремій статті було розглянуто вивчення вітчизняними істориками в перші п'ятнадцять років після встановлення Радянської влади діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, проаналізовано доробок Д. Багалія, Є. Григорука, О. Дорошкевича, Є. Шабліовського, М. Возняка та інших.³ В інших розвідках досліджується українська історична література про суспільно-

¹ *Казьмирчук Г.Д.* Первый этап освободительного движения в России в исследованиях историков Советской Украины (1917-1980 гг.) // Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1984. – 23 с.; *Його ж.* Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років) // Автореф. дис... док. іст. наук. – К., 1997. – 36 с.

² *Казьмирчук Г.Д.* Деякі питання історіографії повстання Чернігівського полку в дослідженнях істориків України (1918-1976 рр.) // Вісник Київ. ун-ту. Історія. – Вип. 19. – К., 1977. – С. 90-97.

³ *Казьмирчук Г.Д.* Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918-1934 рр.) // Там само. – Вип. 20. – К., 1978. – С. 72-79.

політичний рух в Росії середини 20-х – початку 60-х рр. XIX ст.⁴ З точки зору пануючої марксистсько-ленінської ідеології розглядалися дослідження вітчизняних істориків про так звану “першу революційну ситуацію” в Росії.⁵ У цій статті препаруються праці В.Г. Сарбея, М.М. Лещенка, Г.І. Марахова, Л.Ф. Хінкулова, А.З. Барабоє і навіть історика-меншовика М.С. Балабанова.

Проте основною складовою наукового інтересу Г.Д. Казьмирчука стає історіографічний аналіз літератури про рух декабристів, котрий став справою усього життя науковця. У спеціальному розділі методичної розробки для студентів історичних факультетів декабристознавець зробив перший в Україні загальний огляд літератури про “споборників святої волі”. Тут він виділяє найважливіші теми у вітчизняному декабристознавстві, а також прагне накреслити перспективи їх подальшого вивчення. Г.Д. Казьмирчук звертає увагу на спірні питання, зокрема про джерела становлення ідейних переконань “провісників свободи”, і висловлює революційну на той час думку про паритетне значення зовнішніх та внутрішніх чинників у формуванні світогляду декабристів.⁶ На початку 1980-х рр. у декабристознавстві панувала думка академіка М.В. Нечкіної, котра надавала перевагу впливові російської кріпосницької дійсності. Г.Д. Казьмирчук фактично повернувся до висновків засновника української школи декабристознавства М.В. Довнар-Запольського, який ще на початку XX ст. вказував на необхідність врахування усіх впливів на становлення декабристської ідеології.⁷ Пізніше ця думка знайшла більш детальне теоретико-методологічне обґрунтування у брошурі, написаній Г.Д. Казьмирчуком у співавторстві з А.В. Сілкіним.⁸

Г.Д. Казьмирчук першим у вітчизняній історіографії розпочав дослідження декабристознавчих праць, що побачили світ у буремний період 20-30-х рр. минулого століття. У ході розробки проблеми відбувається еволюція поглядів дослідника. Якщо у перших публікаціях він обстоює думки офіційної радянської історіографії, хоча й запроваджує у науковий обіг значну кількість замовчуваних раніше праць, то у наступних – по-новому підходить до самої суті декабристознавчих студій 1920-1930-х рр., аналізуючи різноманітні течії радянського декабристознавства, пропонує новий погляд на концепцію українського декабризму, тут уже відсутнє позиціонування по лінії

⁴ *Казьмирчук Г.Д.* Деякі питання розробки дослідниками Радянської України проблем суспільно-політичного руху в Росії середини 30-х – початку 60-х років XIX ст. (1934-1956 рр.) // Там само. – Вип. 21. – К., 1979. – С. 25-35; *Його ж.* Суспільно-політичний рух в Росії середини 20-х – початку 60-х років XIX ст. в дослідженнях істориків України (1956-1980 рр.) // Там само. – Вип. 23. – К., 1981. – С. 70-79.

⁵ *Казьмирчук Г.Д.* Перша революційна ситуація в Росії у дослідженнях істориків Радянської України (кінець 50-х – 70-і роки) // Там само. – Вип. 25. – К., 1983. – С. 53-62.

⁶ Тема І. Рух декабристів у вітчизняній літературі // *Котов В.Н., Литвин О.К., Казьмирчук Г.Д.* Рух декабристів. Методична розробка для студентів історичного факультету. – К., 1980. – С. 4-18.

⁷ *Довнар-Запольский М.В.* Обзор новейшей русской истории. – К., 1912. – Т. 1. – С. 408.

⁸ *Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В.* Движение декабристов в современной советской историографии. – К., 1990. – 34 с.

марксистська – немарксистська історіографія. Еволюція чітко простежується при зіставленні двох статей ювіляра, написаних на початку 80-х і на початку 90-х рр. ХХ ст.⁹ Виникнення й становлення декабристознавства у Радянському Союзі розглядалось у спеціальному дослідженні, де були визначені основні напрямки вивчення історії руху декабристів.¹⁰

Ці студії увінчала докторська дисертація Г.Д. Казьмирчука (до речі, перша в Україні з проблем історіографії декабристського руху), основні положення якої були видані окремою монографією. У ній розглядається утворення нових навчальних та дослідницьких закладів та підготовка кадрів для декабристознавства, декабристознавчі школи, які діяли на теренах СРСР і були знищені у середині 1930-х рр., проблематика, над якою вони працювали, висловлюється власне бачення дефініції “декабристознавча школа”. Автором пропонується нова періодизація вивчення руху декабристів, що складається з трьох основних періодів: дореволюційного, радянського і сучасного, у межах яких виділяються окремі етапи та напрямки. Матеріал викладається з позицій проблемно-хронологічного підходу, увага читача концентрується на маловивчених напрямках радянського декабристознавства – українському, саратовському, сибірському тощо.¹¹

У 1980-х рр. Г.Д. Казьмирчук опублікував низку досліджень, у яких аналізуються декабристознавчі студії в Україні у другій половині 1930-х – 1980-х рр.¹² Декілька розвідок містять відомості про декабристознавчу літературу, яка побачила світ до 150-річчя повстання декабристів. Науковець оглянув заходи, приурочені до ювілею – наукові конференції, вечори пам’яті дворянських революціонерів; зробив глибокий аналіз ювілейної літератури. Г.Д. Казьмирчук проаналізував праці М.М. Лисенка, Г.Я. Сергієнка, М.Ф. Закревського, Ф.П. Шевченка, Н.С. Прозорової, В.Н. Котова, історіографічні розвідки Л.В. Олійника, І.М. Гапусенка, В.Г. Сарбея, а також значний пласт газетних статей і заміток.¹³

⁹ *Казьмирчук Г.Д.* Рух декабристів у дослідженнях істориків Радянської України (1918 р. – середина 30-х років) // Вісник Київ. ун-ту. Іст. науки. – Вип. 24. – К., 1982. – С. 79-87; *Його ж.* Советское декабристование на Украине (1917-1934 гг.) // Декабристские чтения: Матер. Респ. науч.-практ. конф. – Вып. 4. – К., 1991. – С. 69-92.

¹⁰ *Казьмирчук Г.Д.* Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 30-х років) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XVIII-XIX ст.: Зб. наук. праць. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 40-60.

¹¹ *Казьмирчук Г.Д.* “Апостоли правди”: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. – К., 1997. – 209 с.

¹² *Казьмирчук Г.Д.* Движение декабристов в новейших исследованиях историков Советской Украины (1956-1980 гг.) // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX вв.: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1982. – С. 145-154; *Його ж.* Декабристський рух у дослідженнях істориків Радянської України (середина 30-х – друга половина 50-х рр.) // *Казьмирчук Г.Д.* “...Все, що посіяне, зійде...” (Нариси суспільно-політичного руху Росії першої половини XIX ст.). – К., 1988. – С. 30-39 та ін.

¹³ Дворянский этап освободительного движения в юбилейных исследованиях декабристов Советской Украины // *Казьмирчук Г.Д.* Движение декабристов.

У працях ювіляра знайшло відображення і вивчення у радянській історичній літературі перебування декабристів в окремих регіонах колишньої Російської імперії. Доволі вдалим є нарис, який висвітлює ступінь дослідження теми “Декабристи і Сибір”, написаний у співавторстві з відомим істориком і громадським діячем О.О. Рафальським, а також аналіз літератури про перебування “царів волі”, як називав декабристів Т.Г. Шевченко, у Білорусії.¹⁴ У колективному нарисі про О.І. Герцена окремих розділ було присвячено висвітленню стосунків Іскандера з дворянськими революціонерами в радянській історіографії.¹⁵

Г.Д. Казьмирчук не обійшов увагою і літературознавчі дослідження декабристського руху. У невеликій за обсягом статті були проаналізовані праці В.І. Маслова, Д.М. Косарика, З.В. Кирилук, Г.Г. Ігнатенко, І.Я. Заславського, Н.М. Жаркевич, Л.О. Лебедевої та інших учених. У ній визначаються проблеми, над якими працювали літературознавці й історики: розвиток декабристами-літераторами революційних традицій російської літератури, вплив їхньої творчості на формування поетичних талантів в Україні, роль і місце окремих декабристів-письменників у розвитку літератури народів Росії. Були визначені й сюжети, які треба продовжувати вивчати, в тому числі “І.Я. Франко і декабристи”, “Літературні взаємовідносини декабристів-літераторів і О.С. Грибоедова” тощо.¹⁶

Ряд статей Г.Д. Казьмирчука присвячені висвітленню у вітчизняній історіографії проблеми “декабристи і Т.Г. Шевченко”. У них проаналізовано праці Д.І. Багалія, П.П. Филиповича, Є.С. Шабліовського, Г.О. Гайдай, І.І. Пільгука, Ф.Я. Прийми, Г.Я. Сергієнка та інших дослідників складної історичної проблеми. Згодом фрагментарні сюжети попередніх досліджень було розширено, конкретизовано і розвинуто.¹⁷

На початку 1990-х рр. Григорій Дмитрович залишався чи не єдиним українським істориком, хто продовжував історіографічні студії в ділянці декабристознавства. У час, коли дехто з істориків поквапився відхреститися від власних праць, він продовжив свої дослідження на основі нового

Юбилейная литература. 1975-1977 гг. – К., 1979. – С. 5-16; *Казьмирчук Г.Д.* 150-річчя повстання декабристів. (Ювілейні дні на Україні) // *Казьмирчук Г.Д.* “...Все, що посіяне, зійде...” – С. 39-50.

¹⁴ *Казьмирчук Г.Д., Рафальський О.А.* Освещение проблемы “Декабристы и Сибирь” в отечественной литературе. 1975-1985 гг. – К., 1987. – 33 с.; *Казьмирчук Г.Д.* Освещение деятельности декабристов в Белой Руси в современной советской историко-художественной литературе // *Декабристские чтения: Тезисы Респ. межвуз. науч. конфер... / Под ред. Б.С. Клейна, Д.В. Карева, В.В. Шведа.* – Вып. 1. – Гродно, 1990. – С. 26-32.

¹⁵ О.І. Герцен і декабристи в радянській історіографії // *Казьмирчук Г.Д., Рафальський О.О., Стельмах С.П.* Олександр Іванович Герцен. Історіографічні нариси. – К., 1988. – С. 14-36.

¹⁶ *Казьмирчук Г.Д.* Декабристська тема в дослідженнях літературознавців Радянської України (1917-1980 рр.) // *Казьмирчук Г.Д.* “...Все, що посіяне, зійде...” – С. 51-59.

¹⁷ *Казьмирчук Г.Д.* Проблема “Декабристи і Т.Г. Шевченко”: Радянська історіографія. 1917-1990 рр. // *Наукові записки з історії України.* – Вип. 2. – Кіровоград, 1992. – С. 46-60 та ін.

методологічного підходу. Перша половина 1990-х рр. характеризувалася системною кризою в історичній науці – вчені отримували мізерну зарплату, наукові праці роками лежали у видавництвах, дослідники забули значення слова “гонорар”. Попри це, Г.Д. Казьмирчук регулярно друкує свої дослідження, нерідко оплачуючи тираж за свій рахунок. У цей період якнайповніше розкрилася яскрава риса характеру історика за покликанням Г.Д. Казьмирчука – подвижництво заради науки.

У цей час з’являються узагальнюючі праці історика, які підбивають підсумки майже 20-річного ревного служіння історичній науці. У них комплексно розглядається процес нагромадження знань про декабризм у радянську добу. В одному з перших таких досліджень, яке хронологічно охоплює період 1917-1993 рр., на основі аналізу документів, наукової і публіцистичної літератури про “благовісників свободи” розкривається сучасний стан декабристознавства. Наступного року світ побачило нове ґрунтовне дослідження Г.Д. Казьмирчука, присвячене історіографії декабризму у 1917-1935 рр.¹⁸

У 2000 р. історик розпочав написання чотиритомного курсу лекцій з історіографії руху декабристів. У них він прагне передати новому поколінню студентства досвід, накопичений ним під час читання на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка нормативного курсу “Історіографія історії СРСР” та спецкурсів “Рух декабристів: загальна історіографія” та “Рух декабристів: всесвітня історіографія”. На сьогодні світ побачили дві частини курсу, котрі охоплюють період від моменту зародження декабристознавства, тобто появи маніфестів імператора Миколи I та “Донесення” Слідчої комісії до середини 1930-х рр., коли було знищено здобутки дореволюційного і нового марксистського декабристознавства. Автор розглядає різноманітні течії і школи в історіографії декабристського руху: офіційно-охоронну, дворянську, революційну, ліберальну, марксистську, аналізує праці М.І. Богдановича, М.К. Шильдера, М.Г. Устрялова, А.П. Щапова, О.І. Герцена і М.П. Огарьова, досліджує стосунки “апостолів свободи” з видатними сучасниками – О.С. Пушкіним, Т.Г. Шевченком. Особливе місце у лекціях відведено українському декабристознавству, яке розглядається у динаміці, від зародження інтересу до декабристів у професорів університету Св. Володимира В.С. Іконникова та М.В. Довнар-Запольського на зламі XIX і XX ст. до занепаду української декабристознавчої школи у середині 1930-х рр., коли більшість її adeptів була або знищена, або потрапила за колючий дріт. Накопичення історичною наукою знань про декабристів розглядається через призму долі дослідників: В.М. Базилевича, П.П. Филиповича, М.Є. Слабченка, О.Ю. Гермайзе та інших, котрі зазнали переслідувань за свої наукові переконання.¹⁹

¹⁸ *Казьмирчук Г.Д.* Декабристоведение: Итоги и проблемы. 1917-1993 гг. – К., 1993. – 114 с.; *Його ж.* Декабристи. Історіографія проблеми. 1917-1935 рр. – К., 1994. – 125 с.

¹⁹ *Казьмирчук Г.Д.* Історіографія руху декабристів. Курс лекцій для студентів історичних факультетів: У 4-х част. Ч. 1. Дореволюційне декабристознавство (1825-1917 рр.) – К., 2000. – 170 с.; Ч. 2. Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.) – К.; Черкаси, 2001. – 240 с.

Нещодавно у співавторстві з нами було написано перше в Україні спеціальне дослідження, присвячене вивченню декабристського руху на теренах нашої батьківщини. У ньому проаналізовано складний процес розвитку декабристознавства в Україні від середини ХІХ ст., коли передові діячі української культури захопилися ідеями “провісників свободи” до сучасності, коли відбувається переоцінка цінностей і поступово твориться нове українське декабристознавство. Особливу увагу приділено періоду зародження і становлення української школи декабристознавства на початку ХХ ст. – у середині 1930-х рр., визначений внесок окремих дослідників (М.В. Довнар-Запольського, В.І. Маслова, Д.І. Багалія, С.О. Єфремова, Л.П. Добровольського, П.П. Филиповича та інших) у розвиток вітчизняної декабріани, до наукового обігу залучено потужний пласт архівного матеріалу.²⁰ Результати цієї праці були високо оцінені науковою громадськістю.²¹

У декабристознавчих дослідженнях Григорія Дмитровича, які вийшли з друку останнім часом, робиться спроба глобального осмислення ролі й місця декабристів в історії України і Росії, порушується проблема непростих стосунків науковців двох країн, накреслюються шляхи наукового пошуку. На думку вченого, уточнення і конкретизації чекають практично всі основні проблеми руху декабристів: від причин виникнення таємних організацій до історичного значення цієї події. Серед нагальних завдань сьогодення він відзначає: створення наукових праць про життя й науковий спадок українських декабристознавців; вивчення пам’ятників і пам’ятних місць декабристів в Україні; розвиток регіональних досліджень декабристського руху; відновлення складання бібліографічних покажчиків літератури про декабристів; залучення до дослідження молодих кадрів. Водночас розвінчуються вигадки деяких сучасних міфотворців, котрі, творячи нові легенди про декабристів, прагнуть закарбувати на скрижалях історії лише власне ім’я.²²

Вивчення життя і наукового доробку істориків минулого – ще одна важлива складова наукового пошуку Г.Д. Казьмирчука. Історик зробив дуже багато для повернення в історичну науку імен репресованих вчених, для вивчення історичної думки у Київському університеті. У спеціальній статті розглядається наукова діяльність викладачів Київського університету 1920-1930-х рр. – покоління так званого “розстріляного відродження”. Автор проаналізував наявну історіографічну літературу про істориків В.М. Базилевича, В.О. Романовського, О.Ю. Гермайзе, П.П. Смирнова, О.П. Оглобина, мистецтвознавця Ф.Л. Ернста, літературознавця П.П. Филиповича, а також оглянув матеріали про них у київських актосховищах. Предметом дослідження статті, підготовленої у

²⁰ *Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В.* Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – 282 с.

²¹ *Колесник В.Ф., Конта Р.М.* Рец. на монографію Г. Казьмирчука та Ю. Латиша Українське декабристознавство. – К.; Черкаси: “Брама”, 2002. – 282 с. // *Декабристи в Україні: дослідження й матеріали.* – Т. 3. – К., 2003. – С. 250-256.

²² *Казьмирчук Г.Д.* Декабристи в Україні: Досягнення і перспективи вивчення // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – К., 2001. – Вип. 3. – С. 7-21; *Його ж.* Сучасне декабристознавство: реалії та перспективи розвитку // *Декабристи в Україні.* – Т. 3. – С. 185-204.

співавторстві з кандидатом історичних наук, асистентом кафедри історії Росії Київського університету О.В. Ляпіною, були репресії радянської влади проти істориків провідного навчального закладу України у 1920-1930-х рр.²³

Низка публікацій Г.Д. Казьмирчука розкриває життєвий і творчий шлях окремих представників вітчизняної історичної науки. Особливу зацікавленість вчений проявив до постаті В.О. Романовського, історика, археографа, архівіста, автора першого українського підручника з архівознавства. На науково-теоретичній конференції з нагоди 165-річчя заснування університету Св. Володимира Г.Д. Казьмирчук зробив доповідь, лейтмотивом якої була спроба відтворити наукову біографію вченого. Вперше у науковий обіг було введено пласт документальних матеріалів, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві м. Києва та Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Це була перша спроба дослідження наукової спадщини В.О. Романовського, тому вона не позбавлена деяких недоліків, зокрема, редактори випустили весь науковий апарат, а обмеженість об'єму статті не дозволила зупинитися на науковому доробку ученого 1940-1970-х рр., показати його складний життєвий шлях після звільнення із заслання.²⁴ Згодом Г.Д. Казьмирчук розширив зібраний матеріал і опублікував брошуру, в якій висвітлюється життя та наукова діяльність незаслужено забутого радянською історіографією В.О. Романовського, визначаються віхи його наукового інтересу та напрямки його дослідження.²⁵ У ній детально розкрито життя В.О. Романовського в Україні, натомість вивчення періоду перебування вченого на засланні та його роботи в Ставрополі варто продовжувати.

Перу Г.Д. Казьмирчука належить кілька розвідок про професора Київського ІНО (колишнього університету Св. Володимира) О.Ю. Гермайзе. В одній з них йдеться про формування громадянських і наукових поглядів історика, уточнюється дата його народження.²⁶ У більш ґрунтовній статті Г.Д. Казьмирчук подає джерелознавчий аналіз особових фондів київського професора, котрі зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління, Державному архіві м. Києва, Державному архіві Служби безпеки

²³ *Казьмирчук Г.* Наукова діяльність істориків Київського університету 1920-1930-х рр. // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.*: Міжвід. зб. Вип. 1. Архів і особа. – К., 1999. – С. 166-174; *Його ж.* Особові фонди істориків Київського університету 1920-1930-х рр. // Там само. Вип. 2. Архівознавчі читання. – К., 2000. – С. 99-104; *Казьмирчук Г.Д., Ляпіна О.В.* Репресії радянської влади проти істориків Київського університету (1918-1935) // *Вісник Київ. ун-ту. Історія.* – Вип. 42. – К., 1999. – С. 8-12.

²⁴ *Казьмирчук Г.* Віктор Олександрович Романовський: сучасний стан та перспективи наукової біографії історика // *Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: Матер. наук.-теор. конф... Гуманітарні науки.* – Ч. 1. – К., 1999. – С. 51-58.

²⁵ *Казьмирчук Г.Д.* Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. – К., 2000. – 38 с.

²⁶ *Казьмирчук Г.Д.* Юність Осипа Гермайзе // *Яковлівські читання: Матер. наук. конф...* – Черкаси, 2000. – С. 43-48.

України.²⁷ Разом з молодими істориками А.В. Сілкіним і О.В. Вербовим Г.Д. Казьмирчук зробив перші спроби дослідження життя і наукового доробку В.М. Базилевича.²⁸ До речі, О.В. Вербовий захистив кандидатську дисертацію “Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича (1892-1943)”.

Григорій Дмитрович зробив внесок і у вивчення наукової спадщини дореволюційних істориків. У співавторстві з А.В. Сілкіним було досліджено декабристознавчі праці М.В. Довнар-Запольського.²⁹ Ці розвідки містять чимало нового архівного матеріалу з Державного архіву м. Києва про молоді роки історика і формування його політичного та наукового світогляду. У невеликій за обсягом замітці Г.Д. Казьмирчук досліджує стан вивчення візантійської історії в університеті Св. Володимира, зокрема, детально зупиняється на досягненнях у цій царині Ю.А. Кулаковського,³⁰ відзначає, що, історик розглядає стан університетського візантієзнавства на тлі накопичення знань про ромейську імперію в російській історіографії.

Сьогодні Григорій Дмитрович продовжує плідно працювати на історичній ниві – читає лекції, керує аспірантами, продовжує наукові пошуки у галузі історіографії. Г.Д. Казьмирчук очолює авторський колектив по написанню фундаментального дослідження під назвою “Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834-2004)”, присвячений 170-річчю з дня заснування університету Св. Володимира. Його презентація відбулася під час урочистого святкування ювілею університету. У ньому зібрано матеріал про славний шлях історичної науки та освіти у провідному навчальному закладі України, на основі архівних матеріалів написано наукові біографії професорів факультету, підібрано цікаві факти з життя кафедр, подано чимало ілюстративного матеріалу, зокрема, лівова частина фотографій друкується уперше.

Г.Д. Казьмирчук – організатор і натхненник щорічних наукових конференцій “Декабристські читання”, які збирають провідних істориків, літературознавців, краєзнавців, молодих дослідників України, а також вчених з близького зарубіжжя.

Історик підготував цілу плеяду учнів і послідовників, створив власну історичну школу, під його керівництвом захищено 12 кандидатських дисертацій. Здавалося Г.Д. Казьмирчук досяг у житті усього, чого хотів, проте його кипучій

²⁷ *Казьмирчук Г.Д.* Особові фонди О.Ю. Гермайзе, як джерело вивчення наукової біографії професора Київського університету // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Зб. наукових праць до 90-річчя від дня народження проф. В.І. Стрельського. – Вип. 4. – К., 2001. – С. 138-155.

²⁸ *Казьмирчук Г.Д., Вербовий О.* Василь Митрофанович Базилевич: життя й наукова діяльність // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М.Я. Варшавчика. – К., 1995. – С. 138-146 та ін.

²⁹ *Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В.* Історія Товариства об’єднаних слов’ян в дослідженнях М.В. Довнар-Запольського // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матер. Респ. наук.-практ. конфер. – К., 1993. – С. 107-111; *Іх же.* М.В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 80-87.

³⁰ *Казьмирчук Г.Д.* Візантієзнавство в Університеті Св. Володимира // Другі Яковлівські читання: Матер. Респ. наук. конф... – Черкаси, 2002. – С. 40-43.

енергії і невтомній праці можуть позаздрити молоді вчені. Ми впевнені, що історіографічний доробок Григорія Дмитровича поповниться ще не одним десятком наукових розвідок.

*Анатолій Болебрух
(Дніпропетровськ)*

Декабристи в суспільній думці Російської імперії ХІХ ст.

Декабристський рух – одне з тих явищ російської історії, які викликали появу величезного пласту літератури. З його приводу висловлено чимало точок зору, іноді діаметрально протилежних. Прибічники консервативно-монархічних поглядів загалом негативно (щоб не сказати – вороже) ставились до учасників маніфестації 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі Санкт-Петербурга. Радикально-демократичні кола, навпаки, героїзували декабристів, цих свідомих борців проти самодержавства і феодально-кріпосницької системи. У свою чергу, ліберально-помірковані діячі як переконані противники насильницьких методів модернізації суспільства, в основному поділяючи декабристські програмні цілі, вважали виступ 14 грудня небезпечним прецедентом.³¹

Очевидна жертвність декабристів надихала багато поколінь поборників соціального прогресу. Закономірно, що російська соціал-демократія (в усіх різновидах, від меншовиків до більшовиків) оголошувала себе продовжувачкою декабристської справи, щоправда, підкреслюючи, як це робив В. Ленін, дворянсько-класову обмеженість “перших російських революціонерів”. Ленінська трактовка декабризму була перетворена в радянські часи на офіційну, а тому надто рідко робилися обережні спроби її скорегувати. Навіть у другій половині 1980-х рр., на етапі перебудови, радянська концепція “дворянської революційності” продовжувала використовуватись; так, М. Рахматулін писав тоді: “Боязнь народних мас, у чому якнайчіткіше проявилася класова обмеженість дворянських революціонерів, які свідомо керувалися гаслом “для народу, але без народу”, заздалегідь прирекла повстання на невдачу”.³²

Відгомін подібної інтерпретації декабристського руху можна відчутти і в новітніх роботах; наприклад, відомий фахівець з російської історії ХІХ ст. М. Троїцький, пояснюючи причини вибору декабристами тактики військової революції, зокрема, зазначає: “...всі вони були дворянами, відірваними від простих трудівників за своїм походженням і боялися народного гніву...” І у той же час писав, що “народ тоді був політично темним і підвладним руйнівному вірусу пугачовщини”.³³ Автор наводить слова одного з керівників Північного товариства С. Трубецького, який остерігався жахливих наслідків селянських повстань.

В останні роки теоретичні аспекти декабристського руху почали отримувати нове тлумачення, що свідчить про настання якісно іншого (у

³¹ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 21.

³² Рахматуллин М.А. Сенатская площадь. 14 декабря 1825 года // Встречи с историей: Научно-популярные очерки. – М., 1987. – С. 25.

³³ Троїцький Н.А. Россия в ХІХ веке: Курс лекцій. – М., 2003. – С. 83.

порівнянні з радянським) історіографічного етапу вивчення духовного життя та ідейного протиборства у першій половині XIX ст. Цінні міркування з цього приводу висловив В. Федоров; з його точки зору, на межі XVIII – XIX ст. російська суспільна думка поставила такі ж задачі соціального реформування, які раніше виникали й перед західноєвропейськими країнами: “Але, – писав В. Федоров, – специфіка Росії полягала в тому, що задачі буржуазно-демократичного перетворення країни, висунуті її визвольним рухом, випереджали реальні умови його здійснення. У цьому, по суті, і полягала трагедія перших борців за волю в Росії”. Переважання ж у визвольному русі дворян він пояснював несформованістю в Росії “третього стану”. В. Федоров підкреслював також високі моральні якості, патріотизм декабристів, ту важливу обставину, що їх ідеї, “в умовах формування нації, росту національної самосвідомості”, були “нерозривно пов’язані з розвитком національної культури, із прогресом нації взагалі”,³⁴ як це відбувалося і в інших державах.

Дещо інакше дивиться на характер декабристського руху П. Зирянов, на якого, можна припустити, певний вплив справила ліберальна традиція в історіографії. Він стверджував: “Багато посперечавшись з приводу засобів досягнення мети, декабристи дійшли висновку, що гарні не всі засоби, і віддали перевагу мирним методам боротьби. Їхній виступ на Сенатській площі по суті і в основному був мирною формою протесту, хоч у руках вони мали зброю”.³⁵ Тобто, для переважної більшості декабристів, незважаючи на суто політичну спрямованість програми, пріоритет мали високі моральні принципи.

Однак типове для сучасної епохи прагнення деяких науковців у будь-що відійти від попередніх концепцій призводить до появи слабо аргументованих “оригінальних” поглядів на події 14 грудня 1825 р. Таким прикладом може служити двотомна монографія петербурзького історика Б. Миронова “Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства”. Автор поставив перед собою утопічну мету довести, що російський правлячий режим зовсім не був нічим не обмеженим самодержавством. “Тип російської державності, яка існувала в XVI –XVII ст., – писав Б. Миронов, – можна назвати *народною монархією* або *патріархальною монархією*, зовні обмеженою аристократією, представницькою установою та церквою як інститутом, а зсередини – звичаєм, традицією, законом, православною догматикою. **Государ здійснював традиційне панування**, тому що воно ґрунтувалося на вірі в законність і священність здавна заведених порядків”.³⁶ Через це Б. Миронов вважав вітчизняний образ правління легітимним, бо він спирався на народну підтримку, відповідав тогочасному рівню суспільної свідомості. Дещо незвичну, м’яко кажучи, характеристику Б. Миронов дає політичному розвитку Росії XVIII ст.

Цей хибний, на наш погляд, ракурс зумовив і викривлення образу декабристів. Б. Миронов стверджував, що імператори Олександр I та Микола I

³⁴ История России XIX – начала XX вв. – М., 1998. – С. 101-105.

³⁵ История России. С начала XVIII до конца XIX века. – М., 1999. – С. 335.

³⁶ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб., 2000. – Т. 2. – С. 125.

проводили політику дистанціювання від дворянства, прагнучи позбутися залежності від нього, аби правити в інтересах всього народу. Цій благородній меті суперечили начебто корисливі наміри декабристів-дворян, “які спробували здійснити державний переворот: запровадити конституцію і парламент, дарувати політичні права вузькому колу громадян, які відповідали високим виборчим цензам, що призвело б до перетворення дворянства у правлячий клас де-юре”. Помилково виклавши погляд О. Корнілова на сутність правління Миколи I, Б. Миронов побачив в останньому “**правомірну** (тобто таку, що керується законами. – А.Б.) бюрократичну монархію”,³⁷ а не апофеоз самовладдя, який довів країну до гострої кризи середини 1850-х рр.

На превеликий жаль, антиісторична теза про “авантюризм декабристів” проникла у тій або іншій, пом’якшеній, скажімо, формі, в низку науково-популярних праць, на сторінки засобів масової інформації. Спростувати її – обов’язок професійних істориків.

Окрема важлива тема – значення декабристського руху для історії України. Мені здається, що в останні 10-15 років це значення недооцінюється, а сам рух без достатньої аргументації кваліфікується як приналежний, власне, лише російській історії. Такий підхід має певне пояснення: по-перше, сам рух виник і сформувався у середовищі російського гвардійського офіцера, по-друге, то був протест проти суспільних болячок, породжених передовсім російським царизмом, зокрема, самодержавства, кріпацтва, безправ’я тощо, а по-третє – в декабристських документах безпосередньо українським прагненням місця не знайшлося. Більше того, П. Пестель, проголошуючи “право народності”, тобто право народу за певних умов (готовності до самоврядування і захисту незалежності) утворювати власну державу, визнавав таке право за Польщею і відмовляв у тому Україні.

Ось чому в українські наукові розвідки щодо історії суспільної думки та соціальних рухів в Україні декабристська тема включається дуже зрідка та у своєрідній ідейній транскрипції. Не зупиняючись на даному сюжеті докладніше, зазначимо, що для того були серйозні причини та драматичні історичні передумови. Тому, Д. Дорошенко протиставляв північні організації декабристів (одним з керівників яких він чомусь називав Пестеля), що “відзначалися духом централізму й не рахувалися з національними особливостями різних народів Російської імперії”, південним організаціям в Україні, які “ставили ідеалом майбутнього устрою Росії федерацію й висували на порядок дня національне питання”.³⁸ Проте Д. Дорошенко не згадував про те, що члени Товариства об’єднаних слов’ян, розробляючи федеративний проект, чомусь не говорили про Україну, хоч у складі товариства були українці брати Борисови.

Про Товариство об’єднаних слов’ян пізніше писав й І. Лисяк-Рудницький; він називав дане об’єднання “українською віткою декабристського руху” і, судячи із тексту, вважав, що його члени потрапили “під команду російських “якобінців” типу Пестеля”, а тому “загинули, не принісши тривалої

³⁷ Там само. С. 147, 149; пор.: *Корнілов А.А.* Курс истории России XIX века. – М., 1993. – С. 153-158, 193 та інші.

³⁸ *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2-х т. – К., 1991. – Т. 2. – С. 277.

користі вітчизні. Це був показник на майбутнє. Упродовж усього ХІХ ст. обезкровлення України, через русифікацію її еліти, відбувається не тільки на правому крилі, службою в царській бюрократії, але й на лівому крилі, участю у революційних організаціях загальноімперського масштабу”.³⁹

Об’єктивнішим за своїх попередників був О. Субтельний, який підкреслював історичну прогресивність реформаторських задумів декабристів (“повалення самодержавства і встановлення конституційного правління”, “республіканські ідеї”, “скасування всякої соціальної та політичної нерівності”, “модернізація господарства”) і водночас вказував, що, незважаючи на розгортання діяльності Південного товариства і Пестеля як його керівника в Україні, їхні ідеї “не відбивали інтересів неросійських народів імперії”. Пестель був переконаний, що “за винятком поляків з їхнього високорозвиненою культурою всі інші національні меншості повинні підлягати русифікації... Аналогічних поглядів в українському питанні протягом багатьох поколінь додержуватимуться й інші російські революціонери”.⁴⁰ Цікаво, що однією з причин поразки декабристського повстання 1825 р. О. Субтельний вважав те, що його керівники були ідеалістами та “революціонерами-дилетантами”.

В українській історіографії недостатньо враховані та розвинуті думки М. Грушевського, який ще на початку ХХ ст. вказав на певний спадкоємний зв’язок між декабристською ідеологією та українським суспільним рухом наступних десятиліть ХІХ ст. Він, зокрема, писав, що програма Кирило-Мефодіївського товариства – то “відновлення федеративних ідей “Об’єднаних слов’ян” 1820-х рр., але з тією суттєвою поправкою, що принцип національної федерації проводився тепер і в середині східного слов’янства”.⁴¹ М. Грушевський, як бачимо, визнавав єдність визвольних спрямувань російських та українських прогресивних мислителів і водночас розходження у розумінні національного питання в Російській імперії. Саме такою концепцією керувався і сучасний дослідник Я.Й. Грицак у “Нарисі історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.” (К., 1996).

М. Грушевський, видатний вчений, не міг не помітити зв’язку між декабристами та Кирило-Мефодіївським товариством – двома прогресивними течіями соціально-визвольної думки, які співпадали в основних ідеологічних параметрах, крім деяких аспектів національного питання. Зрозуміло, що вирішувати національні проблеми без розв’язання великої кількості соціально-економічних і політичних питань було абсолютно неможливо, тому оцінка явищ суспільної думки повинна мати об’єктивний і всебічний характер. Декабристи розробляли не лише ідейне підґрунтя для права націй Російської імперії, вони фактично приступили до політичної розробки цього права, використовуючи попередній вітчизняний досвід у даній царині.

Розглядаючи той досвід, варто пам’ятати, що на початку ХІХ ст. національні сюжети ще не увійшли міцно до європейської суспільної думки,

³⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 175.

⁴⁰ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 190.

⁴¹ Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в ХІХ ст. // Історія суспільної думки України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 136.

хоча вже були внесені до порядку денного. Мабуть, не випадково І Слов'янський з'їзд, на якому представники багатьох слов'янських народів звернулися з маніфестом до європейських країн “разом з нами визнати й підтримати насправді повну рівноправність всіх народностей без різниці їх політичної сили та значення”,⁴² відбувся в Празі лише в 1848 р. Символічно, що кирило-мефодіївці розгорнули свою діяльність напередодні слов'янського з'їзду і підтримували жваві стосунки з видатними слов'янознавцями: П. Шафариком, В. Ганкою, Я. Колларом, Л. Штуром, В. Стефановичем, В. Караджичем та ін.

У перші ж два десятиріччя ХІХ ст. російська суспільна думка тільки підходила до постановки національного питання. Одним з перших творів з даної теми був трактат просвітителя В.Ф. Малиновського “Рассуждение о мире и войне” (1803). Автор стверджував, що природні права належать не тільки окремим особам, але й народам: “Одні прагнення людини і народу і тому одні їм права”.⁴³ Доводячи право народів на самостійне існування й демократичне самоврядування в умовах експансії наполеонівської Франції, що насувалася, Малиновський піддав критиці імперську практику поводження з народами і висловив підтримку їх визвольним рухам.

Відомий письменник та історик М.М. Карамзін у “Записке о древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях” (1811 р.), яка була адресована безпосередньо імператору Олександру І і звертала увагу останнього на найбільш болючі питання його внутрішньої політики, підкреслював багатоетнічний склад імперії. На його думку, необхідно враховувати національну специфіку в процесі підготовки законодавчих актів. “Держава наша, – писав він, – складається з різних народів, які мають власні особливі громадянські статути, як Лівонія, Фінляндія, Польща, сама Малоросія. Чи дійсно треба ввести однакові закони? – Треба, якщо така зміна не буде суттєвим довгочасним лихом для сих областей – у протилежному випадку, не треба”.⁴⁴ Щоправда, Карамзін вважав, що в майбутньому національні відмінності почнуть слабшати, проте не слід прискорювати закономірний процес. Державницька концепція російської історії, характерна для Карамзіна, заважала йому (як, зрештою, і О. Пушкіну) відчутти гостроту національного питання, а, можливо, і його глибинну суть.

Декабристи зробили наступний крок. По-перше, вони винесли принцип національної федерації державного устрою на громадське обговорення, як це здійснив Пестель в “Русской Правде”; по-друге, запропонували змінити унітарну форму державності на федеративну (“Конституция” М. Муравйова) для запобігання авторитарним методам керівництва, реалізації політичного суверенітету народу; і по-третє, вперше чітко заявили про бажання і право народів (у даному разі йшлося про слов'ян) самостійно визначати власну долю і шлях розвитку, про що говорилося в документах Товариства об'єднаних слов'ян.

⁴² Славянский съезд в Праге. – СПб., 1868. – С. 31.

⁴³ Російський державний архів давніх актів, ф. 1261, оп. 1, спр. 2822, арк. 1.

⁴⁴ Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России. – М., 1991. – С. 95–96.

Та все ж можна стверджувати, що переважна більшість декабристів віддавала перевагу реформам у соціально-політичній сфері, а не національній. Пестель, гадаю, відобразив поширене серед них побоювання, що надання федеративних прав національностям Російської імперії призведе до виникнення сепаратизму і загрожуватиме єдності країни, а потім обернеться катастрофічними наслідками і для самих національних меншин, і для російського народу, значно дестабілізує міжнародну обстановку.⁴⁵ Однак соціально-політична сфера служила для декабристів цариною, в якій, за їхніми переконаннями, зрівняються права всіх громадян, в тому числі й незалежно від їхнього національного походження. Вірність засадам “спільного блага” та демократії змушувала ідеологів декабризму, щоправда, скоріше як виключення, визнавати право націй на самовизначення. Стосовно Польщі про це неодноразово говорили Пестель та Муравйов, а останній навіть не включив її до переліку російських “держав”.⁴⁶ Тому беззастережно говорити про великодержавний підхід, а то й шовінізм декабристів, мабуть, буде помилкою. Проте очевидно, що декабристам у своїх розробках не вдалося вдало поєднати політичні та громадянські права особи, права суспільства та етносу.

Був ще один аспект тогочасних роздумів з національного питання, на який не завжди звертають належну увагу. У 20-30-х рр. ХІХ ст. у передових колах європейських інтелектуалів побутувала думка, що тільки велика і сильна держава спроможна забезпечити обороноздатність країни, гарантувати – після глибоких демократичних перетворень – права і свободи народу, в тому числі багатоетнічного. Про це писали П. Чаадаєв, О. Пушкін та ін., не згадуючи, втім, про федерацію.

Прибічником зближення й об’єднання слов’янських народів оголошував себе польський поет А. Міцкевич. У своїх лекціях про слов’янські літератури, які він почав читати у Паризькому університеті (1840 р.), Міцкевич підкреслював таку характерну рису доби, як “взаємне тяжіння народів, що спонукає їх зближуватися один з одним”. Для європейського континенту це означало сприятливіші умови для розвитку новітньої цивілізації, а для слов’ян – необхідність підтримувати центробіжні тенденції: “... тривале перебування у різних слов’янських країнах, співчуття, яке я там зустрів, спогади, що збереглися, надали мені можливість відчутти єдність слов’янських народів більшою мірою, ніж це могло б мені дати їх вивчення й теоретичні розвідки. Я завжди невідступно думав про причини нашого розбрату й про те, як досягти у майбутньому нашого об’єднання”.⁴⁷ Аналогічне міркування знаходимо у Чаадаєва, коли він підкреслював, що “благополуччя народів може

⁴⁵ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: В 3-х т. – М., 1951. – Т. 2. – С. 87–88, 90–91.

⁴⁶ Дружинин Н.М. Избранные труды. Революционное движение в России в ХІХ в. – М., 1985. – С. 152.

⁴⁷ Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. – М., 1954. – Т. 4. – С. 128; Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С. 31–32.

знайти свій повний вираз лише у складі великих політичних тіл”,⁴⁸ тобто могутніх та авторитетних держав.

Повернемося до закидів декабристам у становій корисливості. Спростувати їх досить важко через очевидну безпідставність, а також тому, що необхідно повторювати давно відомі речі з історії декабристських ідей та їх сприйняття впродовж ХІХ – ХХ ст. Але й без усього цього не підлягає сумніву буржуазно-демократична сутність їхньої соціально-політичної програми: повалення феодально-кріпосницького ладу, ієрархічного устрою із становими привілеями для верхніх верств суспільства, запровадження громадянських та політичних прав і свобод і т.д. Декабристи ретельно вивчили та творчо використали буржуазні конституційні акти західних країн при розробці правових засад майбутньої демократичної Росії, в яких дворянство зникало взагалі як окремий стан, а тим більше позбавлялося правлячого статусу.

Окреме питання – майновий ценз і його роль у визначенні прав громадян, про що говорилося в першому варіанті “Конституції” М. Муравйова. Дехто з дослідників був схильний вважати цензові обмеження проявом феодальної свідомості, звички до привілеїв, лише одягнутим у буржуазні шати. Погодитися з таким тлумаченням не можна з двох причин: 1) власність у ту добу розглядалася як результат діяльності вільної, ініціативної, здібної людини, що вміє турбуватися не про одного себе, але й про родину, місто, суспільство, державу; 2) в “Конституції” М. Муравйова спеціально підкреслювалося трудове походження власності: “Всякий природный житель Государства Российского, который не был Гражданином, но достиг своими трудами до того, что составил себе требуемое состояние, если он в других отношениях отвечает вышеозначенным условиям, – поступает немедленно в Граждане”.⁴⁹

Додамо до сказаного те, що Муравйов не встановлював чіткої межі між поняттями “політичні” і “громадянські” права. Але майновий ценз стосувався виключно політичних прав (“гражданство”): “Гражданство есть право участвовать в общественном управлении, определенным в уставе порядком; *посредственно*, т.е. выбирать чиновников или их избирателей, или *непосредственно*, т.е. быть избранным в какое-либо общественное звание по законодательной, исполнительной или судебной части”.⁵⁰ Передбачений обсяг власності повинен був забезпечувати незалежність суб’єкта політичного процесу, а особливо політичного керівництва всіх рівнів (Муравйов поділяв точку зору Б. Констана, що “матеріальна незалежність – гарантія соціального порядку”⁵¹). Однак у другому і третьому варіантах “Конституції” Муравйова майновий ценз було знято.

Нарешті, також потребує застережень положення щодо відірваності декабристів від народу (“для народу, але без народу”), у чому вбачали певну аристократичну зверхність. Такий висновок – відгомін офіційної радянської характеристики, яка базувалася на відомому вислові В. Леніна. В дійсності ж

⁴⁸ Чаадаев П.Я. Полное собрание сочинений и избранные письма: В 2-х т. – М., 1991.– Т. 1.– С. 515.

⁴⁹ Муравьев Н.М. Конституция // Дружинин Н.М. Избранные труды... – С. 254.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – С. 145.

“Союз благоденства” відкрив свої двері для представників усіх вільних станів, а його члени працювали для поширення знань й освіти в усьому суспільстві, в тому числі й серед простих трудівників і солдатів. У докторській дисертації А.В. Семенової окремих розділ був присвячений зв’язкам декабристів з російськими буржуазними колами.⁵² Та й серед таємних декабристських організацій ми бачимо не лише вихідців із “благородного стану”.

Таким чином, визначення місця декабристів в історії суспільної думки Росії та України потребує додаткових дослідницьких зусиль, що надасть нам можливість краще зрозуміти соціально-політичні процеси та можливості їх модернізації і ту добу.

*Григорій Казьмирчук
Володимир Нагірний
(Київ)*

Проблема української ментальності в творчому спадку декабристів

Через рік ми будемо відзначати 180-ту річницю повстання декабристів. За цей час чимало зроблено на ниві вивчення історії руху, творчого та наукового спадку “споборників святої волі”. Не останнє місце посідають праці українських істориків. Але вони, особливо в радянський час, з прохолодою ставилися до такої важливої тематики декабристознавства, як “Декабристи та Україна”. Сьогоднішня політична кон’юнктура створила можливості для подолання саме цього недоліку. Останнім часом з’явився ряд робіт, де розглянуті різні аспекти стосунків декабристів з нашою батьківщиною. І виявилось, що дворянські революціонери зробили досить вагомий внесок у вивчення історії, культури, етнографії українського народу.

Сьогодні для нас є важливим саме цей аспект вивчення декабристського спадку, оскільки в час, коли значно посилюється інтерес до українознавства, ми спробуємо прослідкувати, як декабристи, можливо, не віддаючи собі в тому звіту, відображають український менталітет на сторінках художніх творів, в мемуарних джерелах та програмних документах. Ця тема надзвичайно цікава й складна.

Цікава – тому що маємо змогу на цьому прикладі прослідкувати, як же носії російського менталітету, але не традиційного, а менталітету кращих представників “російського пориву духу”,⁵³ якими, безперечно, були

⁵² Семёнова А.В. Тайное общество декабристов “Союз благоденствия”: Автореф. дис... докт. ист. наук – М., 1990. – С. 23–24; *Її ж.* Идеи Просвещения и третье сословие в России (конец XVIII – первая четверть XIX в.) // Спорные проблемы истории русской общественной мысли (до начала XX в.): Научн. конференция. Москва, 12–14 мая 1992 г. Тезисы докладов. – М., 1992. – С. 23–26.

⁵³ Корнієнко Н. Українська та Російська ментальність: проекція в сучасне // Слово і час. – 1991. – № 7. – С. 5.

декабристи, відображають ментальність нашого народу, кращих представників якого вони вважали взірцем для себе, мріяли, подібно до Богдана Хмельницького чи Северина Наливайка, про волю для свого народу.

Складна – тому що важко визначити саму категорію “ментальності”, незважаючи на широку вживаність цього терміну впродовж кількох останніх років. Фактично, в це поняття включають всі елементи народного життя, культури, побуту, характеру і т.д. Ми ж зупинимось на тому аспекті ментальності, який найбільше цікавив декабристів, і який дослідниця Н. Корнієнко вважає найвищим проявом українського характеру. А таким вона називає ставлення нації до опозицій “особа, особистість – народ”, “свобода, воля – послух, підкорення”, “народ – влада”.⁵⁴ Ці ж моменти підкреслюються й іншими вченими, що цікавляться проблемою українського менталітету. “Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади – чи не найстійкіший компонент українського “Я”, а отже й національного характеру впродовж усієї трагічної історії України”,⁵⁵ – пише В. Храмова в передмові до однієї з найглибших праць, присвячених дослідженню української ментальності – книги “Загублена українська людина” М. Шлемкевича.

Видатний український філософ Д. Чижевський, характеризуючи риси українського національного характеру, поряд з емоційністю та сентиментальністю, чутливістю та ліризмом, вказує і на індивідуалізм та прагнення до свободи. При цьому він вважає, що ці дві риси іноді можуть перебувати в стані конфлікту.⁵⁶ Далі ми зупинимось на тому, як цей конфлікт відображають декабристи.

Складна ця тема ще й тому, що декабристи не залишили наукових розвідок з цієї проблеми; більшість відомостей ми черпаємо з їхніх художніх творів: література була для них засобом розкриття не тільки естетичних поглядів, а й суспільних. “В області літератури основною проблемою була ідея національного самовизначення або “національної самобутності”,⁵⁷ – пише М. Азадовський.

У творах декабристів відображається ментальність українців у різних історичних епохах, відображено народний характер її розвитку. При цьому увага звертається на найбільш яскраві сторінки історії України: періоди Київської Русі, Визвольної війни, а також, сучасний революціонерам період.

Причому, звертаючись до історії, декабристи зосереджують увагу на найвиразніших особистостях, розглядаючи ментальність “маяків” нації. Коли ж переходять до сучасності – спостерігається певна демократизація інтересів: перед нами постають представники всіх верств населення, з якими декабристи безпосередньо спілкувалися.

⁵⁴ Там само. – С. 3.

⁵⁵ Храмова В. Передмова // Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992. – С. VI.

⁵⁶ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 19.

⁵⁷ Азадовський М.К. Декабристская фольклористика // Азадовський М.К. Страницы истории декабризма. – Иркутск, 1991. – С. 206.

Співставимо ці спостереження з тим, що говорить Дмитро Чижевський про шляхи вивчення національного типу: “Перший із них народної творчості, другий – характеристика найбільш “блискучих”, яскравих, виразних історичних епох, які даний народ пережив, третій – характеристика найбільш значних, “великих”, видатних представників даного народу”.⁵⁸

Отже, спостереження декабристів стосовно нашого народу є симбіозом двох основних шляхів: в колі їхніх інтересів – “видатні представники” “виразних історичних епох”. Таким чином, ми не можемо сказати, що ті відомості, які ми знаходимо у декабристів, носять універсальний характер, в їх творах відображені лише певні штрихи, – достатньо значимі і гідні найретельнішого вивчення.

Кілька спостережень з проблеми становлення та розвитку української ментальності: Н. Корнієнко вважає, що в період Київської Русі на її території починає формуватися ментальність двох типів: південно-слов'янського та північно-східно-слов'янського. Серйозні розходження між цими типами починаються десь у XIII – XIV ст. на фоні розпаду Русі. Ці розходження йдуть по лінії “народ – влада”: на півдні князь утверджується як перший серед рівних, на північному сході розпочинається тотальне підкорення по вертикалі.⁵⁹ Пізніше це знайшло прояв в інститутах гетьманства (на Україні) та самодержавства (в Росії). В період Запорозької Січі формується тип представника нашого народу, який Шлемкевич називає “загубленою українською людиною”. “... Горда, самовпевнена колись провідна козацька старшина, що залюбки запалювала люльки об пожарища Цареграду, а оформившись, підорвала тодішню, справді великодержавну Польщу, бундючна, навіть свавільна, але сильна провідна верства...”.⁶⁰ Ця верства, вважає Шлемкевич, роклалась, і на “смертному ложі людини другої української держави” слід шукати народження сучасної української людини. Процес становлення її продовжується досить тривалий час, внаслідок чого складаються чотири основні типи українця:

- “старосвітські поміщики”, які ведуть життя переважно в його біологічних проявах;
- “тоголівська людина” – частина свідомого українства, що стала на службу імперії, приставши до “нових російських імперських возів”;
- “сковородянська людина” – тип, що “не прийняв нової російської дійсності, але і не знизився до рівня “старосвітського поміщика”;
- “шевченківська людина”, яка стає на боротьбу за утвердження українського вільного суспільства.⁶¹

Сьогодні, звичайно, відбулися певні зміни у структурі ментальності нашого народу, але ж книга Шлемкевича була вперше видана в 1954 р. і досить точно окреслила ситуацію попередніх 100-120 років.

Зауважимо, що Шлемкевич розуміє народ не як математичну суму його представників, а як носія певного суспільно-значимого світогляду, який

⁵⁸ Чижевський Д. Вказ. праця. – С.18.

⁵⁹ Корнієнко Н. Вказ. праця. – С. 3-4.

⁶⁰ Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., 1992. – С. 17.

⁶¹ Там само. – С. 17-25.

відстоюють окремі його представники. “Світоглядіві проблеми” – це не проблеми мас... Маса оглядаються на свою провідну верству. Вони шукають у неї відповіді на сумніви, що мучать”.⁶²

Ми, в основному, погоджуємося з таким підходом і беремо його як методологічну основу дослідження.

Звернемося ж безпосередньо до джерел.

Як ми вже говорили, одним з епізодів української історії, що цікавив декабристів, був період Київської Русі. Щоправда, твори, присвячені давнині, відверто неісторичні: в них досить вільно подаються факти, велика доля художнього вимислу, що є характерним для романтичної літератури, в дусі якої написані дані твори. Такими є поезії П.О. Катеніна (“Мстислав Мстиславич”, “Стара билина”), К.Ф. Рилєєва (кілька творів з циклу “Думи”).

У творі Катеніна “Стара билина”⁶³ досить цікаво відображено конфлікт по лінії “народ – влада”: сюжет твору розповідає про змагання в співах, влаштоване Володимиром Великим між молодим греком та русичем, похилим воїном. Візантієць співає панегірик владі, русич же відмовляється від змагання, говорячи, що він звик співати про сміливих витязів та велике кохання, а не про царів (царем названо Володимира Святославича).

Характерним є й образ князя – він не карає співця-русича, а щиро обдаровує його. Князь підтримує свого воїна, говорячи, що той з мечем у руках краще б справився з греком, аніж за допомогою співів. Цим ніби підтверджується формула, що визначає князя як першого серед рівних.

Звичайно ж це, художній вимисел, і робити якісь глибокі висновки немає сенсу, та все ж зауважимо, що декабрист інтуїтивно звернув увагу саме на той аспект національного характеру на ранньому етапі його формування, який надалі став предметом досліджень науковців.

Звертається до епохи Давньої Русі і Рилєєв. Він теж зупиняється на героїко-романтичних мотивах з князівського життя. Значно цікавішим для нас є відображення Кіндратом Федоровичем менталітету українського народу на прикладах кращих його представників іншого історичного періоду. В його творах “Войнаровський”, “Наливайко”, “Богдан Хмельницький” перед нами постають поведарі нашого народу на етапі більшого усвідомлення українцями своєї сутності – героїчного періоду, коли національним типом українця була “загублена українська людина” Шлемкевича.

Одним з найяскравіших творів з циклу “Думи” К.Ф. Рилєєва є “Богдан Хмельницький”.⁶⁴ Розглядаючи дану поезію, ми можемо скласти уявлення про те, як декабрист бачить носія української ментальності періоду Визвольної війни.

Сюжет твору розповідає про один із епізодів життя Богдана, який багато в чому сприяв формуванню його волелюбних настроїв: в результаті конфлікту зі значно багатшим та вельможнішим сусідом – Чаплинським, чигиринським

⁶² Там само. – С. 13.

⁶³ Катенин Е.П. Старая быль // Декабристы. Избранные сочинения: В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 111-118.

⁶⁴ Рылеев К.Ф. Богдан Хмельницкий // Рылеев К.Ф. Сочинения. – Л., 1987. – С. 130-133.

підстаростою, через батьківський хутір, Хмельницький опиняється в темниці. Втрата власної свободи дає можливість герою чіткіше зрозуміти горе свого народу, що томиться під іноземним пануванням. Цей момент яскраво відображений у думі. Прослідкуємо за ходом думок героя:

“Так, так, – он думал, час настанет!

Освобождённый от оков,

Забытый узник бурей грянет

На притеснителей врагов!..

Позорные разрушит цепи

И, рабства сокруша кумир,

Вновь водворит в родные степи

С святой свободой тихий мир”.

Ось так, розпочинаючи з мрій про особисту свободу, Хмельницький переходить до роздумів про волю народу. Звичайно, ми далекі від того, щоб стверджувати, що саме таким чином розвивалися думки Хмельницького – реальної історичної особи, але спостереження, зроблені Рилєєвим, досить цікаві, і відображають характер формування волелюбних настроїв не одного українця тієї епохи: адже для того, щоб людина по-справжньому відчула горе народу, потрібно, щоб біда торкнулась особисто її. Це надзвичайно важливий елемент ментальності нашого народу, для якого характерним є наявність індивідуалізму як однієї з провідних рис. Саме відчуття біди на власному досвіді виступає каталізатором, що прискорює процес вступу в конфлікт таких рис нашого національного характеру, як прагнення до свободи, сентименталізм, чутливість, потяг до спокійного життя (згадаймо, що про цей конфлікт, пише Чижевський).⁶⁵

Отже, констатуємо, що декабрист добре показав суттєву ознаку менталітету нашого народу. До того ж, відображено обидві тенденції (див. останній з наведених нами рядків). Рилєєв, до речі, вважав, що прагнення до спокійного життя збереглося на Україні і до сучасного йому періоду. Такий стан речей “не влаштовує поета, цим він пояснює своє небажання жити серед тиші полів країни благословенної”.⁶⁶

Рилєєв відображає ще одну грань опозиції “особистість – народ”: він піднімає питання про місце особи в історії: Богдан Хмельницький постає в творі як людина, що власною волею рухає історичний процес. Народ, щоправда, виступає теж активною силою, але основна роль відводиться вождю. Своє покликання розуміють і Хмельницький (“Вожди – решительность и я”) і маси (“Вождя-героя Богом даным народа общий глас назвал”).

Таким чином, Рилєєв в особі Богдана Хмельницького, зображає яскравий тип носія української ментальності сер. XVII ст. – справжнього борця за особисту та народну волю.

Образ Б. Хмельницького в декабристському літературному спадку відображений також у романі “Зіновій Богдан Хмельницький, або звільнена

⁶⁵ Чижевський Д. Вказ. праця. – С. 19.

⁶⁶ Рылеев К.Ф. К.К<осовско>му... // Рылеев К.Ф. Сочинения. – Л., 1987. – С. 46-47.

Малоросія”.⁶⁷ Автор твору теж зображує типовий образ героя романтичної літератури: індивідуаліста, сильну особистість, лідера, який здатен вести за собою маси.

Сюжет роману побудований на вигаданих подіях, які відображають процес формування світогляду та переконань Зіновія Хмельницького. Як влучно зазначає дослідник творчості Глінки, Н. Жаркевич, герой говорить переважно як людина декабристського середовища, а не як військовий та політичний діяч середньовіччя.⁶⁸

В образі Хмельницького, звичайно ж, можна знайти риси української ментальності, та, все ж, Хмельницький Глінки – носій декабристського світогляду в більшій мірі, ніж українського менталітету.

Незважаючи на те, що головний герой не зовсім гармоніює з епохою, в творі ми можемо знайти цікаві характеристики провідної верстви періоду життя реального Богдана Хмельницького – козацтва.

Глінка, звертаючись до чисельних писемних джерел (творів західних вчених: Лезюра, Шарера; літописів Грабянки, Величка, Рубана), а також до матеріалів, зібраних під час подорожей по Київщині, Чернігівщині, Запорозжжі, говорить, що козаки завжди були народом, який любив славу та подвиги воїнів,⁶⁹ переказує ті сторінки літописів, зокрема літопису С. Величка, де йдеться про волелюбність, войовничість козацтва.⁷⁰

Таким чином, Глінка зображує провідну верству українського суспільства XVII ст. як таку, що варта наслідування і в сучасний декабристам період. Роман вийшов у 1817 р. і багато в чому визначив інтерес декабристів до української тематики взагалі.

Зацікавленість Федора Миколайовича особою Богдана Хмельницького була довготривалою: уже після поразки повстання декабристів, у 1828 р., Глінка пише вірш “Переговори в Білій Церкві”,⁷¹ де Хмельницький постає в більшій ступені як історична особа, ніж як літературний герой. У вірші продовжено традиції декабристів у зображенні цієї особистості.

У творах декабристів ми знаходимо і негативний тип українця, уособлений в образі І. Мазепи. Негативна оцінка, цієї особистості деякими з них була продиктована, традиціями тодішньої російської історико-політичної думки. Можна було б критикувати декабристів за таку односторонність в оцінці цієї багатогранної, неординарної, часто суперечливої особи, але це не є метою даного дослідження. Наше завдання – розкрити особливості зображення декабристами негативного типу українця XVII ст.

Наділяючи свого героя непопулярними рисами, декабристи підкреслюють, що наявність таких рис не є характерною для народу України в цілому. Підтвердженням цієї думки є акцентуація ними уваги на

⁶⁷ Глінка Ф.Н. Зиновий Богдан Хмельницький... // Глінка Ф.Н. Письма русского офицера. Зиновий Богдан Хмельницький. – К., 1991. – С. 407-456.

⁶⁸ Жаркевич Н.М. Витязь добра и чести // Глінка Ф. Н. Письма русского офицера... – С. 10.

⁶⁹ Глінка Ф.Н. Зиновий Богдан Хмельницький... – С. 413.

⁷⁰ Там само. – С. 408.

⁷¹ Глінка Ф.Н. Избранное. – Петрозаводск, 1949. – С. 99-101.

протиставленні позицій Мазепи і козацтва, широких верств українського народу. Декабристи скоріше не вказують на ті негативні риси, які є в нашого народу, а застерігають його від них.

Але не всі декабристи і не завжди негативно оцінюють Мазепу. Так, Рилєєв у “Петрі Великому в Острогозьку” показує свого героя з однієї позиції, а вже у “Войнаровському” – з інших.

В думі автор описує, ґрунтуючись на свідченнях Д. Бантиш-Каменського, зустріч Петра і Мазепи в Острогозьку.⁷² В творі український гетьман постає як хитра, улеслива людина, що задобрює російського монарха подарунками та клятвами вірності, але

“...казалось вождь суровый
Что-то в сердце затаил”

Дума не описує подальші кроки Мазепи, тут сфокусовано увагу лише на одній невеличкій події в стосунках лідерів націй.⁷³ Рилєєв зображує негативні риси характеру Мазепи, але все ж утримується від однозначного засудження його дій, в його ставленні до героя відчувається певна обережність.

О. Корнілович у “Життеписі Мазепи”, що слугує, поряд із “Життеписом Войнаровського” О. Бестужева, своєрідною передмовою до поеми Рилєєва “Войнаровський”, подаючи біографію Мазепи, неодноразово наголошує на зрадливості, хитрості, кар’єризмі гетьмана. При цьому, щоправда, Корнілович зазначає, що “Мазепа належав до числа найпомітніших осіб в російській історії XVIII століття”.⁷⁴

Розмірковуючи над причинами, що штовхнули Мазепу на “зраду”, Корнілович зупиняється, серед інших, і на такій: “любов до батьківщини, яка наштовхнула його на думку, що Малоросія, залишившись під владою російського царя, позбудеться своїх прав”.⁷⁵ Далі автор доводить безпідставність цього твердження. Ми не будемо вступати з ним у дискусію, зазначимо лише, що сама згадка про побутування думки, яка визнавала високі патріотичні почуття за “негативним типом” українця означає визнання патріотизму загальноукраїнською рисою в часи Мазепи. Підкреслимо й те, що все написане в передмові, служило певним прикриттям тому, що говорить сама поема, де Мазепа отримує зовсім іншу оцінку. “В поемі Мазепа зображений палким українським патріотом, чий вмілі, але не завжди розбірливі засоби протиставити Петра і Карла XII заради збереження залишків автономії рідної країни зображені як такі, що мають законні і благородні підстави”,⁷⁶ – пише ірландський дослідник руху декабристів Патрік О’Мара. Отже, відбувається зміна в поглядах Рилєєва стосовно Мазепи. Образ бунтівного гетьмана в думі не надто вже привабливий, в поемі ж він багато в чому близький до образу Хмельницького, створеного тим же Рилєєвим, чи Глінкою.

⁷² Бантыш-Каменский Д. Истории Малой России. – К., 1993. – С. 349.

⁷³ Рилеев К.Ф. Сочинения. – Л., 1987. – С. 135-137.

⁷⁴ Там само. – С. 163.

⁷⁵ Там само. – С. 165.

⁷⁶ О’Мара П. К.Ф.Рилеев. Политическая биография поэта-декабриста. – М., 1989. – С. 197-198.

Яскравим представником української ментальності початку XVIII ст. є також головний герой поеми Рилєєва “Войнаровський”.⁷⁷ О. Бестужев в “Життєписі Войнаровського”, незважаючи на те, що той “був учасником таємних задумів дяді” (Войнаровський був сином рідної сестри Мазепи), не дає цій історичній постаті однозначно негативної оцінки. Він вказує на його промазепинську позицію, але не виводить з цього негативних якостей характеру героя, а відзначає його освіченість, розум, інформує читачів про те, що “Войнаровський був одним з небагатьох, кого Петро I вважав небезпечним ворогом”.⁷⁸

Ці ж мотиви знайшли місце і в самій поемі: описуючи зустріч Войнаровського з визначним російським істориком XVIII ст. Г. Міллером в Сибіру, Рилєєв пише, що вченого здивувала європейська освіченість, яку він зустрів у сибірських лісах. Войнаровський у засланні постає перед нами як людина, для якої великим нещастям є відсутність можливості бачити рідний край, “могили прабатьків святі”. Герой твору не розкаюється в своїх політичних діях, мотивація цих дій – любов до батьківщини – для нього свята, і він не відмовиться від них ніколи. Автор поеми з повагою ставиться до патріотичних почуттів Войнаровського з не меншою повагою, аніж до Мазепиних.

Цікаво те, що в творах декабристів Б. Хмельницький та І. Мазепа постають не просто як історичні особи та літературні герої, а як гетьмани-антагоністи. Причому їх антагоністичність полягає не стільки в них самих, скільки у ставленні мас до цих лідерів. Одного народ підтримує, іншого – ні.

В цілому, якщо не брати поетичну частину “Войнаровського”, образи Хмельницького та Мазепи набувають символічного значення, традиційної для романтичної літератури викристалізованості і відображають добре і зле начала народної ментальності. Симпатії декабристів – на боці Хмельницького, якого підтримав народ, підтримав його бачення шляху до свободи. Для Мазепи стало трагедією те, що українці його не зрозуміли, відреклися від нього, відмовилися від запропонованого ним шляху. Декабристи розуміють цей трагізм, але вважають його появу закономірною. Цим як би стверджується, що в народному характері перемагає добре начало.

З точки зору історика, проблему так ставити не можна, але ми маємо справу з літературними творами, автори яких дозволяли собі вільно трактувати факти та події.

В творах Кіндрата Федоровича Рилєєва перед нами постають й інші історичні особи. Він звертається, зокрема, до образів Наливайка та Палія.

Звертаючись до тих сторінок української історії, які пов’язані з боротьбою за національне та соціальне визволення, Рилєєв, серед інших творів, пише поему “Наливайко”.⁷⁹ Автор не закінчив твір, та все ж опублікував кілька уривків з нього. Найпомітніший з них – “Сповідь Наливайка”⁸⁰ – за задумом Кіндрата Федоровича мав стати кульмінаційною точкою поеми.

⁷⁷ Рилєєв К.Ф. Сочинения. – С. 162-199.

⁷⁸ Там само. – С.165-167.

⁷⁹ Рилєєв К.Ф. Сочинения. – С. 205-216.

⁸⁰ Там само. – С. 210-211.

Відомий ватажок народного повстання зображений у цьому фрагменті, як справжній патріот свого народу, захисник православної віри, людина з найвищими моральними якостями. Сюжетна основа цієї зворушливої поезії – сповідь Северина Наливайка печерському схимнику перед початком боротьби. Водночас ця сповідь виступає програмою дій героя. Він розуміє, що фактично приречений, але разом з тим, розуміє і те, що його жертва не буде даремною, що без жертв ніколи не здобути свободу. Та для нього не це головне:

“Мне ад Украину зреть в неволе
Ее свободной видеть – рай!..”

З вуст Наливайка зривається фраза, яку міг би сказати не один українець, його сучасник: “Душа без вольности тоскует”.

Отже, Наливайко – ще одна “загублена українська людина”, що постає в творах декабристів.

Цікаво, що за чорновим планом поеми автор мав написати главу, яка б називалася “Нравы малороссиян”.⁸¹ На жаль, Рилеев не здійснив цей задум, і ми втратили ряд безперечно цікавих спостережень українського менталітету. Між іншим, декабрист все ж присвятив кілька рядків зображенню національного характеру українців. В яскравих поетичних образах він змалює все ту ж рису менталітету: потяг до свободи:

“...Одни украинцы тоскуют,
И им не в праздник пир весны,
Что за веселье без свободы,
Что за весна – весна рабов,
Им чужды все красы природы,
В душах их вечный мрак гробов”.⁸²

Близьким до образу Наливайка є образ Семена Палія, також створений Рилеевим. Час розділив народних ватажків двома століттями, але ті риси характеру, які були притаманні Наливайку, ті проблеми, що його хвилювали, знайшли своє продовження і в рисах Палія, в його проблемах. Це підтверджує стійкість національних рис українця періоду середньовіччя.

Рилеев багато в чому гіперболізує в душі народнопоетичних традицій якості свого героя: так, в одній з глав задуманої автором поеми “Мазепа”, Рилеев показує, як ватажок козаків рятується від ворогів, показуючи при цьому надзвичайну силу і спритність.⁸³

В авторських коментарях до “Войнаровського” дано вже більш історичну оцінку цієї особистості. Характеристика Палія, дана Рилеевим, цікава для нас, оскільки тут змальовано тип лідера народного руху: “В характері цього безстрашного вождя українців помітні всі риси дикого лицарства. Відкритий в дружбі і жорстокий в помсті. Діяльний і вдумливий у війні, яка стала його стихією, – він не менше розбирається в розпорядку справ гетьманських”.⁸⁴

Говорячи про твори Рилеева, присвячені українській тематиці, ми повинні підкреслити, що їх автор ставив перед собою подвійну ціль: по-новому

⁸¹ Фомичев С.А. Комментарии // Рылеев К.Ф. Сочинения. – Л., 1987. – С. 369.

⁸² Рылеев К.Ф. Сочинения. – С. 205.

⁸³ Там само. – С. 204.

⁸⁴ Рылеев К.Ф. Сочинения. – С. 198.

бачити переломні моменти української історії, зобразити найвидатніших діячів її, показати особливості їх характеру, стосунків з народом і, в той же час, використати своїх героїв, як трибуну для пропаганди своїх поглядів. Ми не згодні з твердженням Патріка О'Мари про те, що безпосередній сюжет творів має другорядний характер і потрібно побачити в них лише пропаганду декабризму.⁸⁵ На наш погляд, Рилєєв у своїх творах паралельно вирішує обидва завдання.

Інтерес декабристів до української тематики проявлявся не тільки в плані безпосередньої творчості, а й в інших сферах, зокрема у видавничій діяльності. Так, у 1826 р. К. Рилєєв та О. Бестужев планували видати прощальний випуск альманаху "Полярна зірка" під назвою "Зірочка", в якому мала бути поміщена повість О. Сомова "Гайдамак",⁸⁶ автор якої відмітив ряд національних особливостей українців. Сомов показує нам Україну вже в час, коли зникає "загублена українська людина", і з'являється нова генерація українців. Автор використовує простенький, але красномовний прийом: він протиставляє кращі часи української історії та час, який описує: епіграфами до глав твору є цитати з Котляревського та народних пісень, де йдеться про героїчний дух козацтва.

Якщо в творах Рилєєва та Глінки ми спостерігаємо приблизно один і той же тип українця, то "Гайдамак" відображає вже розшарування єдиного ментального типу нашого народу.

На початку твору автор показує козака-гуляку, людину, яка не пристосувалася до нових умов життя, чий молодецький світогляд не відповідає реаліям. Показує Сомов і "тоголівську людину" в образі повітового судді Ладовича та інших, які, ставши на службу імперії, змушені полювати за своїм співвітчизником – гайдамаком Гаркушею. Але в їхніх душах також живуть глибоко приховані свободолюбиві настрої. Відображенням цього є епізод, в якому оповідається, як сліпий бандурист співає про часи Хмельниччини. Пісня викликала "гучні знаки схвалення і захоплення... Проривались і зітхання на пам'ять старої Гетьманщини, часів Хмельницького, часів справді героїчних, коли життя народу, що розвивалося, було в повному соку своєму, коли, загартовані в боях і зрослі на ратному полі, козаки завзято і весело билися з чисельними і різноплеменними ворогами, і всіх їх перемогли; коли Малоросія відчувала смак свободи і самобутності народної..."⁸⁷

Таким чином, ми переходимо до аналізу відображення декабристами ментальності сучасних їм українців. Тут уже вимальовується інша картина: немає того захоплення, з яким декабристи писали про козацько-гайдамацькі часи. Якою ж вони бачать ментальність українців – своїх сучасників?

Ф.М. Глінка у вірші "Хата, пісні, верниця"⁸⁸ звинувачує українців у тому, що вони забули часи Хмельницького та Наливайка, забули навіть пісні про них, вказує на популярність іншої тематики пісень: родинно-побутової. У

⁸⁵ *О'Мара П.* Вказ. праця – С. 203.

⁸⁶ *Сомов. О.* Гайдамак // Полярная звезда. Альманах, изданный А. Бестужевым и К. Рылеевым (1823-1825): Избр. стр. – М., 1982. – С. 195-210.

⁸⁷ *Сомов О.* Гайдамак. – С. 203.

⁸⁸ *Глінка Ф.Н.* Избранное. – Петрозаводск, 1949. – С. 101-103.

творі йдеться про простих сільських жителів, не обтяжених високою державною думкою, і, мабуть, не правий Глінка, коли звинувачує їх у цьому: вони були “землею” нації, її ж “повітрям” повинні бути інші. І на основі того, що ця верства не знає своєї історії, не слід робити висновок, що її не знає нація.

Звертається до образів “людей з народу” Глінка і в прозових творах. Він описує життя та побут західноукраїнського селянства (“В Галичії”). Спостереження над бідністю та “рабським станом” життя селян приводять його до висновку, який Жаркевич вважає нелогічним – про те, що в Галичині селяни ще не готові до незалежного життя.⁸⁹ Глінка знову бере до уваги лише одну верству українського суспільства, але ж, повторимо, мова повинна йти про націю, а не про одну з її верств, нехай і найчисельнішу.

Певну інформацію про ментальність сучасного декабристам українського суспільства можна почерпнути з мемуарних джерел. Наведемо приклад з “Записок мого часу” М.І. Лорера. В цьому автобіографічному творі Микола Іванович з теплотою оповідає про людину, в домі якої виріс – Петра Васильовича Капніста – брата відомого автора “Оди на рабство” – В.В. Капніста. Лорер пише, що той “давно вже філософом жив у своєму помісті в Малоросії після двох подорожей по Європі”,⁹⁰ цим самим показуючи нам реально існуючий в той час тип “сковородянської людини”, життя якої протікає переважно в інтелектуальній формі.

Серед спадку “благовісників свободи” важко знайти приклади української “шевченківської людини”. Це й не дивно: на той час такий тип українського менталітету ще не був сформований. Можливо, в чомусь до нього наближались самі декабристи, зокрема ті з них, про кого ми можемо сказати, що вони були представниками українського декабризму: члени Товариства Об’єднаних Слов’ян – вони хоч і не ставили питання про незалежність України, але були першими в українському суспільстві, хто в умовах імперії голосно заявив про необхідність змін в існуючій суспільно-політичній системі.

Останнє, на чому ми зупинимось – це проблема української ментальності в “Руській Правді” П.І. Пестеля – найвідомішому програмному документі декабризму. Тут, коли розглядається питання про те, який же народ може отримати незалежність, говориться, що тільки той, який може утримати її. А утримати незалежність можуть, наприклад, поляки, які вже мали її на своєму історичному шляху.⁹¹ Тобто критерієм готовності до незалежності виступає, за “Руською Правдою”, наявність в народній ментальності вже укорінених на попередніх етапах історії понять про незалежне існування. В ментальності нашого народу, на думку Пестеля, такі поняття не закріпилися, та й взагалі, лідер Південного товариства не виділяє українців в окрему національну спільноту.

Завершуючи статтю, варто сказати, що в творах декабристів можна знайти значну кількість цікавого матеріалу, який стосується української ментальності. Звичайно, це далеко не завжди виважені наукові думки, та все ж

⁸⁹ Жаркевич Н.М. Витязь добра и чести. – С. 9.

⁹⁰ Лорер Н.И. Записки моего времени // Мемуары декабристов. – М., 1988. – С. 315.

⁹¹ Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение. – М., 1959. – С. 72.

до сказаного декабристами нам слід уважно прислухатися сьогодні, вивчити їх досвід, звернути увагу на специфіку декабристських думок про наш менталітет. Ми вже зазначали, що переважна кількість дворянських революціонерів репрезентувала російський національний тип, а тому їх погляд, як правило, збоку, – їм легше було помітити все розмаїття рис українського характеру, аніж самим українцям. Часто інтуїтивно вони звертали увагу на найважливіші аспекти національного характеру: потяг до волі, індивідуалізм, ставлення до публічної влади, інші риси.

Звичайно, сьогодні, в час засліпленості матеріальними негараздами, проблематика нашої статті може здатися неактуальною. Але чи не в тому одна з причин нашого непривабливого сьогоднішнього дня, що ми втратили переважну частину тих рис, про які говорять декабристи, та й не тільки вони?

*Оксана Киянская
(Москва)*

*Декабрист С.Г. Волконский и тайная полиция
(из комментариев к “Запискам” С.Г. Волконского)*

Декабрист Сергей Григорьевич Волконский – хрестоматийная историческая фигура, известная каждому из школьной программы. Давно признано, что он для своего времени типичен. По происхождению, образованию и воспитанию это – типичный аристократ, князь, Рюрикович. По сфере профессиональной деятельности – типичный военный Александровской эпохи. С 18 лет в строю, герой Отечественной войны и заграничных походов, партизан, он в 25 лет стал генералом, его портрет кисти Джорджа Доу находится в Военной галерее Зимнего Дворца. Кроме того, он – типичный декабрист, участник Союза Благоденствия и Южного общества, близкий друг и последовательный сторонник Пестеля. Осужденный на 20 лет каторги, и в Сибири он оставался типичным декабристом – отбыл каторгу и поселение, вернулся в Россию, написал мемуары. Иными словами, перед нами – совершенный герой своего времени.

Однако, в этой типичности – главная причина того, что личность князя Волконского редко становится предметом внимания историков. О нем почти не существует специальных исследований. Имя его всегда упоминается историками с уважением, однако особого интереса не вызывает.

Собственно, целью данной работы не является опровержение мнения о типичности Волконского для своей эпохи. Цель работы – обратить внимание на некоторые факты его биографии, которые, будучи по большей части опубликованы, не попадают обычно в поле зрения декабристологов. Однако факты эти в значительной мере корректируют не только расхожие мнения о Волконском, но и общие представления об Александровской эпохе.

В многократно опубликованных “Записках” князя Волконского есть фрагмент, который всегда ставит в тупик комментаторов: “В числе сотоварищей моих по флигель-адъютантству был Александр Христофорович Бенкендорф, и с

этого времени были мы сперва довольно знакомы, а впоследствии – в тесной дружбе. Бенкендорф тогда воротился из Парижа при посольстве и, как человек мыслящий и впечатлительный, увидел, какие [услуги] оказывает жандармерия во Франции. Он полагал, что на честных началах, при избрании лиц честных, смыхленных, введение этой отрасли соглядатайства может быть полезно и царю, и отечеству, приготовил проект о составлении этого управления, пригласил нас, многих его товарищей, вступить в эту когорту, как он называл, людей добромыслящих, и меня в их числе. Проект был представлен, но не утвержден. Эту мысль Ал[ександр] Хр[истофорович] осуществил при восшествии на престол Николая, в полном убеждении, в том я уверен, что действия оной будут для охранения от притеснений, для охранения вовремя от заблуждений. Чистая его душа, светлый его ум имели это в виду, и потом, как изгнанник, я должен сказать, что во все время моей ссылки голубой мундир не был для нас лицами преследователей, а людьми, охраняющими и нас, и всех от преследования”.⁹²

События, которые здесь описывает Волконский, предположительно можно отнести к 1811 г. – именно тогда Сергей Волконский стал флигель-адъютантом императора Александра I. Сведений о том, какой именно проект подавал Бенкендорф царю в начале 1810-х гг., не сохранилось. Известен более поздний проект Бенкендорфа о создании тайной полиции – проект, относящийся к 1821 г. Однако вряд ли в данном случае Волконский путает даты: с начала 1821 г. декабрист, назначенный командиром 1-й бригады 19-й пехотной дивизии, служил в Украине, в городе Умани, и в этот период не мог лично общаться со служившим в столице Бенкендорфом.

Историки по-разному пытались прокомментировать этот фрагмент мемуаров Волконского. Так, например, М. Лемке в книге “Николаевские жандармы и литература” утверждал, что причина столь восторженного отзыва – в том, что Бенкендорф оказывал своему другу-каторжнику **“мелкие услуги”**, в то время как мог сделать **“крупные неприятности”**.⁹³ Современные же комментаторы этого фрагмента делают вывод о том, что Волконский, попав на каторгу, сохранил воспоминания о Бенкендорфе – своем сослуживце по партизанскому отряду, храбром офицере, и не знал, **“какие изменения претерпела позиция его боевого товарища”**.⁹⁴

Однако, с подобными утверждениями согласиться сложно: почти вся сознательная, в том числе и декабристская, жизнь Сергея Волконского эти утверждения опровергает. Князь Волконский был и остался убежденным сторонником не только тайной полиции вообще, но и методов ее работы в частности.

Этому немало способствовал, с одной стороны, опыт участия в партизанских действиях, которые, конечно, были невозможны без “тайных” методов работы. Способствовали этому и некоторые “секретные поручения” русского командования, которые Волконскому доводилось исполнять.

⁹² Волконский С.Г. Записки. – Иркутск, 1991. – С. 178-179.

⁹³ Лемке М. Николаевские жандармы и литература. – СПб., 1909. – С.26.

⁹⁴ Волконский С.Г. Вказ. праця. – С. 440.

В официальной и всем известной военной биографии Волконского есть немало странностей. Незадолго до окончания войны он, генерал-майор русской службы, самовольно покидает армию и отправляется в Петербург. После возвращения армии в столицу он – опять-таки самовольно, не беря никакого отпуска и не выходя в отставку, отправляется за границу, как он сам пишет, **“туристом”**.⁹⁵ Он становится свидетелем открытия Венского конгресса, посещает Париж, затем отправляется в Лондон. Однако вряд ли он мог, находясь на действительной службе, так свободно перемещаться по Европе. Видимо, при этом он выполнял некие секретные задания русского командования.

О том, какого рода были эти задания, тоже сохранились сведения.

Самый странный эпизод его заграничного путешествия относится к марту 1815 г., ко времени знаменитых наполеоновских “Ста дней”.

Известие о возвращении Наполеона во Францию застаёт Волконского в Лондоне. Согласно его мемуарам, узнав о том, что **“чертова кукла” “высадилась во Франции”**, он тут же просил русского посла в Лондоне графа Ливена выдать ему паспорт для проезда во Францию. Посол отказал, заявив, что генералу русской службы нечего делать в занятой неприятелем стране, и доложил об этой странной просьбе императору Александру. Император же приказал Ливену выпустить Волконского в Париж.⁹⁶

В занятом Наполеоном Париже Волконский провел всего несколько дней – 18 марта 1815 г. он туда приехал, а 31 марта уже вернулся в Лондон. Эти даты устанавливаются из его письма к П.Д. Киселеву, отправленного из Лондона 31 марта.⁹⁷

О том, чем занимался Волконский в Париже во время “Ста дней”, мало что известно. Сам он очень осторожно упоминает в своих записках о том, что во второй раз в Париже он был уже не как **“турист”**, а как **“служебное лицо”**, и что он был в своей поездке снабжен деньгами, полученными от его шурина, князя П.М. Волконского, тогда начальника Главного штаба русской армии⁹⁸. Известно также, что его пребывание во вражеской столице не прошло незамеченным для русского общества; стали раздаваться голоса даже о том, что он перешел на сторону Наполеона. В письме к своему другу П.Д. Киселеву он вынужден был оправдываться: **“Я не считаюсь с мнением тех, которые судят меня, не имея на то права и не выслушав моего оправдания”**, **“за меня в качестве адвокатов все русские, которые находились вместе со мною в Париже”**.⁹⁹

Во многих источниках имеются сведения о том, что главным заданием, которое Волконский выполнял в Париже, была эвакуация русских офицеров, не успевших выехать на родину и оставшихся как бы в плену у Наполеона. В “Записках” Волконский называет четырех человек – троих обер-офицеров и знаменитого впоследствии придворного врача Николая Арендта, оставшегося

⁹⁵ Там само. – С. 319.

⁹⁶ Там само. – С. 323.

⁹⁷ Письма С.Г. Волконского к П.Д. Киселеву // Каторга и ссылка. – 1933. – № 2 (99). – С. 107.

⁹⁸ Волконский С.Г. Вказ. праця. – С. 332, 333.

⁹⁹ Письма С.Г. Волконского к П.Д. Киселеву. – С.111.

во Франции при больных и раненых русских военных и не успевшего поэтому покинуть город.¹⁰⁰

Следует заметить, что эти люди вряд ли случайно задержались в Париже – иначе русское командование не стало бы посылать в занятый неприятелем город русского генерал-майора, близкого родственника начальника Главного штаба. Скорее всего, это были некие русские секретные агенты, которым в случае разоблачения грозили в Париже большие неприятности.

В 1819 г. генерал-майор Сергей Волконский вступает в тайное общество. Этот его шаг был во многом случайным: сам он признается в мемуарах, что обязан этому вступлению встрече в Киеве со старинным другом, генералом М.Ф. Орловым, тогда уже заговорщиком со стажем. Яркая личность Орлова, его дар убеждения сильно подействовали на Волконского, привели к тому, что он, по его собственным словам, **“вступил в новую колею действий и убеждений”**.¹⁰¹ Формально же в заговор Волконский был принят в том же году генералом М.А. Фонвизиным.¹⁰²

Вступив в тайное общество, Волконский полностью подчинил свою жизнь новому для него “общему делу”, стал одним из ближайших соратников П.И. Пестеля. Он оказался одним из самых близких друзей и преданных сторонников председателя Директории Южного общества – несмотря даже на то, что Пестель был намного младше его по возрасту и чину, имел гораздо более скромный военный опыт. Декабрист Н.В. Басаргин утверждал на следствии, что Пестель **“завладел”** Волконским **“по преимуществу своих способностей”**.¹⁰³

В тайном обществе у Волконского был достаточно четко определенный круг обязанностей. Он был при Пестеле кем-то вроде начальника штаба, обеспечивающим, прежде всего, внутреннюю безопасность заговора.

В 1826 г. участь Волконского намного утяжелил тот факт, что, как сказано в приговоре, он **“употреблял поддельную печать полевого аудиториата”**.¹⁰⁴ С этим пунктом в приговоре было труднее всего смириться его родным и друзьям. **“Что меня больше всего мучило, это то, что я прочитала в напечатанном приговоре, будто мой муж подделал фальшивую печать, с целью вскрытия правительственных бумаг”**, – писала в мемуарах княгиня М.Н. Волконская.¹⁰⁵

Марию Волконскую можно понять: все же заговор – дело пусть и преступное, но благородное; цель заговора – своеобразным образом понятное – благо России. А генерал, князь, потомок Рюрика, подделывающий казенные печати – это в сознании современников никак не вязалось даже с образом благородного заговорщика.

¹⁰⁰ Волконский С.Г. Вказ. праця. – С. 333.

¹⁰¹ Там само. – С. 358.

¹⁰² Восстание декабристов. Документы и материалы (далее – ВД). – М., 1953. – Т. 10. – С. 114-115.

¹⁰³ Там само. – М., 1969. – Т. 12. – С.298.

¹⁰⁴ Там само. – Т. 10.– С. 179.

¹⁰⁵ Волконская М.Н. Записки. – М., 1977. – С. 28.

Однако, следует признать, что в 1824 г. Волконский действительно пользовался поддельной печатью, вскрывая переписку армейских должностных лиц. “Сия печать ... председателя Полевого аудиториата сделана была мною в 1824 году”, – показывал Волконский на следствии.¹⁰⁶ Печать эта была использована по крайней мере один раз: в том же году Волконский вскрыл письмо начальника Полевого аудиториата 2-й армии, генерала Волкова к П.Д. Киселеву, тогда генерал-майору и начальнику армейского штаба. В письме он хотел найти сведения, касающиеся М.Ф. Орлова, только что снятого с должности командира 16-й пехотной дивизии, и его подчиненного, майора В.Ф. Раевского. “Дело” Орлова и Раевского, участников заговора, занимавшихся, в частности, пропагандой революционных идей среди солдат и попавших под суд, могло привести к раскрытию всего тайного общества.

Следил Сергей Волконский не только за правительственной перепиской. Как установило следствие, в том же 1824 г. князь вскрыл письмо своих товарищей по заговору, С.И. Муравьева-Апостола и М.П. Бестужева-Рюмина, к членам Польского патриотического общества. Муравьев и Бестужев, по поручению Южного общества, вели переговоры с поляками о совместных действиях в случае начала революции.

В сентябре 1824 г. Муравьев и Бестужев, горевшие жаждой немедленной революционной деятельности, написали полякам письмо с просьбой устранить, в случае начала русской революции, цесаревича Константина Павловича. И попытались передать письмо полякам через Волконского. “Сие письмо было мною взято, но с тем, чтобы его не вручать”, – показывал Волконский.¹⁰⁷ “Князь Волконский, прочитав сию бумагу и посовествовавшись с Василием Давыдовым, на место того, чтобы отдать сию бумагу... представил оную Директории Южного края. Директория истребила сию бумагу, прекратила сношения Бестужева с поляками и передала таковые мне и князю Волконскому”, – утверждал на следствии П.И. Пестель.¹⁰⁸

В целях тайного общества Сергей Волконский использовал также свои родственные и дружеские связи с армейским начальством, с высшими военными и гражданскими деятелями империи.

Так, в ноябре 1825 г. он узнал о тяжелой болезни и последующей затем смерти императора Александра I на несколько дней раньше, чем высшие чины во 2-й армии и столицах. Уже 13 ноября 1825 г., за 6 дней до смерти императора, он знал, что положение Александра I почти безнадежное; узнал же он об этом от проезжавших через Умань в Петербург курьеров из Таганрога. Следует заметить, что, конечно, курьеры не имели право эту информацию разглашать. Однако шурин Сергея Волконского, П.М. Волконский, к тому времени уже снятый с поста начальника Главного штаба, но не потерявший доверия императора, был одним из тех, кто сопровождал Александра I в его последнее путешествие, присутствовал при его болезни и смерти. Видимо, именно этим и следует объяснить странную “разговорчивость” секретных курьеров.

¹⁰⁶ ВД. – Т. 10. – С.144.

¹⁰⁷ Там само. – С. 132.

¹⁰⁸ Там само. – М.; Л., 1927. – Т. 4. – С. 116.

15 ноября Волконский сообщил эти сведения начальнику армейского штаба П.Д. Киселеву – и впоследствии по этому поводу было даже устроено специальное расследование.¹⁰⁹ Когда же царь умер, Волконский сообщил Киселеву, что послал “чиновника, при дивизи[онном] штабе находящегося, молодого человека расторопного и скромного, под видом осмотра учебных команд в 37-м полку объехать всю дистанцию между Торговицею и Богополем и, буде что узнает замечательного, о том мне приехать с извещением”.¹¹⁰ Фрагмент письма Волконского красноречиво свидетельствует: в армии у князя была и собственная секретная агентура.

Естественно, что этими секретными сведениями Волконский делился не только с Киселевым, но и со своим непосредственным начальником по тайному обществу – П.И. Пестелем.¹¹¹ Учитывая эти сведения, Пестель во второй половине ноября 1825 г. начинает подготовку к решительным действиям: пытается договориться о совместном выступлении с С.И. Муравьевым-Апостолом, отдает приказ до времени спрятать “Русскую Правду”.¹¹² В эти же тревожные дни для переписки с Пестелем Волконский составляет особый шифр.¹¹³ Точно не известно, был ли этот шифр использован.

29 ноября 1825 г. Пестель вместе с Волконским составляет хорошо известный в историографии план “1 января” – план революционного выступления Южного общества.¹¹⁴

Согласно этому плану, восстание начинал Вятский полк, которым командовал Пестель. Придя 1-го января 1826 г. в армейский штаб в Тульчине, вятцы должны были, прежде всего, арестовать армейское начальство.¹¹⁵ Затем должен был быть отдан приказ по армии о немедленном выступлении и движении на Петербург.

Естественно, что в этом плане Волконскому отводилась одна из центральных ролей. С лета 1825 г., замещая своего уехавшего в отпуск дивизионного начальника, князь командовал 19-й пехотной дивизией во 2-й армии. Естественно, что эта дивизия должна была стать ударной силой будущего похода. Не лишено оснований и предположение С.Н. Чернова, что Волконскому вообще могло быть предложено общее командование мятежной армией.¹¹⁶

Однако план этот, как известно, осуществлен не был. За две недели до предполагаемого выступления был арестован Пестель, 7 января 1826 г. арестовали и Сергея Волконского. После семимесячного следствия он был

¹⁰⁹ Там само. – М., 2001. – Т. 19. – С. 443-448.

¹¹⁰ Там само. – С. 447.

¹¹¹ *Киянская О.И.* Павел Пестель: офицер, разведчик, заговорщик. – М., 2002. – С.271-272.

¹¹² Там само. – С. 272.

¹¹³ ВД. – Т. 10. – С. 134, 142.

¹¹⁴ Там само. – С. 143.

¹¹⁵ Там само. – Т. 4. – С.171; М., 1954. – Т. 10. – С. 365.

¹¹⁶ *Чернов С.Н.* Декабрист П.Ив. Пестель. Опыт личной характеристики // РО СПБФИРИ РАН, ф 302, оп. 1, д. 1, с. 60.

приговорен к 20-ти годам каторжных работ. Одним же из следователей по делу декабристов был Александр Бенкендорф – товарищ Волконского по флигель-адъютантской службе, будущий шеф жандармов и начальник III Отделения Собственной Его Императорского величества канцелярии, тайной политической полиции.

Стоит отметить, что если бы в 1811 г. император Александр I не отверг бы проект Бенкендорфа, скорее всего, имя декабриста Волконского было бы нам неизвестно. Вполне вероятно, что он был бы известен нам сегодня как заместитель Бенкендорфа по ведомству тайной полиции.

Таким образом, из данной статьи можно сделать несколько выводов. Во-первых, декабристы действительно были людьми своей эпохи. Только эпоха эта не всегда такова, какой мы ее себе представляем. Время правления императора Александра – это, кроме всего прочего, время, когда впервые была осознана необходимость профессиональной армейской разведки и контрразведки. В годы Отечественной войны такая служба была создана. Волконский в ней официально не состоял, но методы ее работы вполне использовал в своей повседневной деятельности.

Во-вторых, в корне неверно отделять декабристов от их современников, говорить об особой декабристской ментальности, культуре, стиле поведения. Анализируя биографии людей Александровской эпохи, практически невозможно отделить декабристов от их следователей – тех, кого вешали, от тех, кто их вешал. Членство в тайном обществе или служба в тайной полиции – критерий чисто формальный, никак не характеризующий образ действий, а зачастую и образ мыслей того или иного исторического деятеля тех лет.

Декабризм і модернізація Росії: минуле і сучасність

У величезній різноманітності історичних явищ декабризм посідає особливе місце. Ніде і ніколи не бувало так, щоби декілька сот патриців – людей шляхетних родів і привілейованого стану йшли на самопожертву в ім'я звільнення рабів, жертвували блиском свого теперішнього заради можливості світлого майбутнього для мільйонів невідомих їм людей. Благородство і героїзм декабристів не залишають місця байдужості вже майже 180 років. Подив, нерозуміння, обурення, скепсис або ж повага, захоплення, вшанування, прагнення якомога глибше розібратися відбилися у надзвичайно багатій – як за кількістю видань, так і за розмаїттям тем досліджень – літературі. Декабристський рух належить до кола добре вивчених тем, що дає значний матеріал уже для історіографічних досліджень.¹¹⁷

Попри всю багатоаспектність і глибину наявних публікацій, все ж залишаються можливості по-новому подивитися на цей феномен. Зокрема, до “лінійного” бачення його історії додати “об’ємне”, супроводити відомі факти концептуальними коментарями і узагальненнями.

Російська історія багата на події та явища. Проте лише деякі з них, як у краплині води, відбивають найголовніші тенденції розвитку цієї країни: у минулому, теперішньому, і у майбутньому. Декабризм – з їх числа.¹¹⁸ На минулих декабристських читаннях науковець з Луганська Сергій Бойчук репрезентував свій дуже цікавий матеріал на тему: “Проблема модернізації: міжцивілізаційна взаємодія Захід – Росія від Петра I до декабристів”.¹¹⁹ Проте виникає дослідницьке бажання простежити цю взаємодію далі і подивитися на неї під кутом зору сучасного розвитку країни.

Історія не знає умовного нахилу. Однак спробуємо змоделювати ситуацію: уявимо, що повстання декабристів... перемогло. План К.Ф. Рилєєва вдався. Рано вранці 14 грудня 1825 р., ще до прийняття Сенатом присяги новому імператору Миколі I, на Сенатську площу оперативно було виведено кілька тисяч відданих ідеям звільнення солдатів. Члени найавторитетнішого органу старого державного апарату через ті чи інші міркування замість присяги оголосили Маніфест до російського народу, у якому проголошувалися скинення

¹¹⁷ Казьмирчук Г.Д. "Апостоли правди": Рух декабристів в історичній літературі 1917-першій половині 30-х років. – К., 1997; Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. – К.;Черкаси, 2002; Казьмирчук Г. Сучасне декабристознавство: реалії та перспективи розвитку //Декабристи в Україні: дослідження і матеріали. – Т. 3. – К., 2003. – С. 185-204 та ін.

¹¹⁸ Див.: Орлова Т.В. Віддзеркалення специфіки російської історії в русі декабристів // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 65. – К., 2003. – С. 51-54.

¹¹⁹ Див.: Бойчук С. Проблема модернизации: межцивилизационное взаимодействие Запад – Россия от Петра I до декабристов //Декабристи в Україні: дослідження і матеріали. – Т. 3. – С. 10-21.

самодержавства, скасування кріпосного права, скликання Установчих зборів, запровадження громадянських свобод і ін. Князь С.П. Трубецької спромігся організувати захоплення Зимового палацу, Петропавлівської фортеці, інших державних установ. У військах з протилежного боку – співчуття і відмова “стріляти по своїх”. Подібний варіант розвитку подій був вельми можливим. Досвід успішного розв’язання питання про зміну влади подібним чином був наявний (російські палацові перевороти XVIII ст., іспанська військова революція 1820 р. та ін.). Пізніше декабрист генерал М.О. Фонвізін писав: “Якби загін, який вийшов на Сенатську площу, мав заповзятливого і відчайдушного начальника і замість того, щоб залишатися у бездіяльності на Сенатській площі, він сміливо повів би його до прибуття гвардійських полків до палацу, то міг би легко захопити усю імператорську родину. А маючи в руках таких заручників, *остаточна перемога (вид. Т.О.)* могла би залишитися на боці таємного товариства”.¹²⁰

У цій фразі – переконаність у можливості остаточної перемоги. Декабристи вважали: головне – взяти політичну владу. А там усе само собою влаштується. Багато з них не дуже й замислювалося над тим, що буде після того, як вони піднесуть здивованому народу великі свободи. Хоча декотрі передбачали можливість або кривавих селянських повстань, або розбрату честолюбців із своїх. Більш далекоглядні не виключали, що народ не відразу зрозуміє лад без царя і може виступити на його, царя, боці. Тому задля “народної користі” вважалося за необхідне не тільки запровадження освіти, але й примус. За думкою П.І. Пестеля, викладеною у “Руській правді”, Росія протягом десяти років мала б управлятися Тимчасовим Революційним урядом, сильною владою. Призначення цієї влади полягало у здійсненні “згори” головних перетворень: звільнення селян, реформ економіки, суду, армії тощо. І тільки потім можна запроваджувати демократичне народне представництво і усе, що з ним пов’язано.

А якщо б став здійснюватися найбільш популярний серед декабристів проект М.М. Муравйова? Звернемося до підрахунків, зроблених сучасними російськими істориками М.М. Дружиніним та Б.М. Мироновим.¹²¹ Згідно “Конституції” Микити Муравйова, громадянином із виборчим правом міг стати чоловік, який володів нерухомою власністю на 500 рублів або рухомою власністю на 1000 рублів сріблом. Для тих же, хто міг бути обраним до законодавчих, судових або виконавчих установ, майновий ценз збільшувався від 4 до 60 разів і складав величезну суму для тих часів. Окрім того, через 20 років після введення Конституції усі особи, які користувалися б правами громадян, повинні бути письменними. У 1825 р. на 35 млн. населення Європейської Росії майновому цензу на право обирати до Законодавчих зборів відповідали не більш, ніж 313 тисяч осіб чоловічої статі – 260 тисяч дворян і 53 тисячі купців, а майновому цензу на право бути обраним до органів управління

¹²⁰ Під час подій 14 грудня генерал перебував у Москві. Цит. за: *Гордин Я.* Мятеж реформаторов: 14 декабря 1825 года. 2-е изд. – Л., 1989. – С. 12.

¹²¹ Розрахунки див.: *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. 1. – С. 218.

і суду – максимум 80 тисяч осіб чоловічої статі – 75 тисяч дворян і 5 тисяч купців першої і другої гільдій. Другий ценз – письменність – позбавляв виборчих прав 83-85% населення, оскільки в Росії було приблизно 15-17% письменних, у тому числі серед дворян – приблизно 75%, серед міських верств – 20%, а серед селянства – 8%. За умов тодішнього розподілу у Росії власності й освіти влада, природно, перейшла б до рук дворянської аристократії. Якби стани були скасовані – до рук колишньої аристократії, оскільки повні виборчі права одержало б менше половини відсотка населення. Таким чином, хоча декабристи у своїй більшості не переслідували особистих або станових цілей, а бажали тільки добра Росії, діяли, керуючись виключно високими ідеалами, вони, можливо, були б здивовані політичними наслідками своєї боротьби. В наш час це зветься “влада олігархії”.

Нове керівництво мало б, як формулював князь С.Г. Волконський, “...поставити Росію у громадянськості на рівень її з Європою і сприяти переродженню її подібно до великих істин, висловлених на початку французької революції”.¹²² Можна цю думку оцінити як намір модернізувати Росію за європейською або ж ліберальною моделлю.

Ідеї оновлення, лібералізму прийшли і до тодішнього самодержця Олександра І. Про це свідчать реформи освіти і цензури, створення Державної Ради – бюрократичного законодавчого органу, міністерська реформа. Від царя чекали конституційних прав, вирішення селянського питання. Однак ліберально-конституційним очікуванням не судилося здійснитися. Олександр І сам злякався власного вільнодумства. Він та його прибічники побачили такий опір з боку переважаючої більшості дворянства, що не наважилися вступити з ним у конфлікт. Масштаби протидії були набагато більшими. Саме про це писав відомий російський історик В. Ключевський: “Перетворюючий рух, сміливо започаткований урядом Олександра І, гальмується чимось таким, що не залежить від чиеїсь особливої волі... Це була та ж скеля, або “груба товща”, як називав Сперанський російську дійсність, яка ніяк не воліла зрушити з місця, як би її не штовхали”.¹²³ Говорячи сучасною мовою – соціум з глибоко вкоріненими архаїчними стереотипами мислення і поведінки. Архаїка і модернізація. Як говорили древні римляни: Sapienti sat (розумному достатньо).

Ситуація, яка складалася у зв'язку з діяльністю декабристів, була парадоксальною. Вони називали себе “синами Вітчизни”, жертвували собою заради її блага, вважаючи, що воно прийде із знищенням рабства. Однак історична специфіка Росії перетворювала їх по суті на нерозумних руйнівників основ гаряче любимої країни, саме існування якої зумовлювалося тим, проти чого вони боролися. Відомий російський філософ Г.П. Федотов писав: “Рабство диктувалося не капризом володарів, а... національним завданням: створення Імперії на убогому економічному базисі. Тільки крайнім всезагальним

¹²² Цит. за: Замалеев А.Ф., Овчинников Е.А. Революционная мораль декабристов. – Л., 1985. – С. 24.

¹²³ Цит. за: Открытая политика. – 1996. – № 1. – С. 82.

напруженням, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська держава, яка безкінечно розросталася”.¹²⁴

З іншого боку, остаточна перемога декабристів мала б дати більший простір розвитку капіталізму, буржуазних відносин, які базувалися на принципах лібералізму. Серед них: самоцінність індивідууму, свобода, приватна власність, рівність у громадянських правах, толерантність до багатоманітності інтересів і переконань, правова держава, прогрес та ін. Однак сутність справи полягає у тому, що *ідеї лібералізму не вписуються у російський цивілізаційний контекст*. Ані за часів декабристів, ані нині. Логічний ланцюжок: індивідуум – приватна власність – свобода – вибір – відповідальність – зовсім по-різному реалізується в історії Заходу і Росії.

Лібералізм – це насамперед почуття особистої свободи і особистої відповідальності, розрахунок на власні дії і власну долю. Ідеалом лібералізму виступає людина-особистість, громадянин, який не тільки усвідомлює, а й жити не може без громадянських прав і свобод, насамперед права власності і права індивідуального вибору. Тобто права на самого себе (порівняймо це з тодішнім суто російським: “Все мы – царевы и все мы – божьи”. П.І. Пестель у “Руській правді” робить спробу “прищепити” ідеї індивідуалізму свідомості росіянина. Він пише про першочерговий обов’язок людини – збереженні свого особистого буття, що, за його думкою, виправдано “законом християнським”: “...люби бога і люби ближнього, як самого себе, - словами, які вміщують і любов до самого себе як необхідну умову природи людської, закон природній, отже, обов’язок наш”.¹²⁵ Однак російський менталітет ставив і ставить знак рівності між турботою особи про власне індивідуальне буття і егоїзмом.

В Росії не було Ренесансу з його сплесками гуманізму. Як не було і самого гуманізму у європейському розумінні цього слова, тобто не було настанови, яка раціонально і морально була орієнтована на людину як на унікальну сутність, носія найвищого індивідуального морального начала. Особистість ніколи не була у системі російських цінностей самоцінністю. Вона завжди розчинялася до кінця у “корпорації”, чи це була держава, чи община. Російська людина ввіряє свою долю соціуму, звільняючись таким чином від відповідальності за власну долю і саме життя. У Росії під впливом селянського общинного “мира”, а також орієнтальної системи влади (від часів утворення Московії у XIII ст. і досі) до усіх зазначених ланок: індивідуум – приватна власність – свобода – вибір – відповідальність, – ставлення дуже специфічне, можна сказати, негативне. Багато в чому воно визначається позицією православної церкви, орієнтованої на аграрно-патріархальне суспільство, а не на індустріально-буржуазне.¹²⁶ Декабристи в ідейному обґрунтуванні своїх цілей спробували спертися на православ’я. Добре відомий “Православний катехізис” С.І. Муравйова-Апостола. Або ж: “Даремно дехто засуджує

¹²⁴ Федотов Г.П. Судьба и грехи России. Избранные статьи по философии русской истории и культуры. – СПб., 1993. – Т. 2. – С. 283-284.

¹²⁵ Цит. за: Замалеев А.Ф., Овчинников Е.А. Революционная мораль декабристов. – С. 10.

¹²⁶ Сьогодні у протестантських країнах прибуток на душу населення досягає 23 тисяч доларів на рік, у католицьких – 17 тисяч, а у православних – 2 тисячі.

християнську релігію, боцімто вона підтримує самовладдя і потурає йому; варто розгорнути Вітхий завіт, аби переконатися у протилежній думці... Отже, бог сприяє більш народному або республіканському правлінню, аніж самовладному або деспотичному”, – писав у 1823 р. М.О. Фонвізін.¹²⁷ Подібні слова призначалися віруючими людьми для віруючих. Але навряд чи передбачали декабристи те, що омріяне оновлення (модернізація) невідворотно вестиме до зростання секуляризації суспільства, тобто звільнення його від церковного впливу. Православна ж церква це “розуміла”. Її сучасне ставлення до модернізації виявляється, наприклад, у питанні календарної реформи. І не лише у цьому.

В основі російської цивілізації – комунальність, яка виявляє себе у всіх сферах і на всіх рівнях: комуна або община. Община була для російських селян запорукою виживання: “Для селянства Росії була неприйнятною приватна власність на землю і пов’язані з нею відносини між людьми. Приватна власність домогосподаря на землю в очах селян позначала або швидке дрібнішання земельних наділів, оскільки з ліквідацією общини зникла можливість компенсації зростаючих родин за рахунок тих, які зменшувалися, або запровадження єдиного спадкування, що вело б до порушення рівності членів сім’ї, поділяючи їх на імущих і неімущих від народження”.¹²⁸

Те, що передбачали модернізаторські перетворення декабристів, не було потрібно самим селянам. Декабрист І.Д. Якушкін зробив спробу звільнити своїх кріпаків. При цьому за ними зберігалось майно, будівлі і господарства з городами, а також вигін без грошової компенсації (приблизно по одній десятині на двір). І.Д. Якушкін вважав, що селяни не можуть вийти із злиденності через те, що “ніколи не напружують сил своїх”, бо перебувають у стані кріпацтва. Звільняючи їх від цієї залежності, він надавав їм право оренди поміщицької землі. Йому здавалося, що це буде вигідним селянам. І що ж? Ті відповідали поміщикам: “Ну, так, батечко, нехай залишається усе по-старому, ми ваші, а земля наша”.¹²⁹ Страх перед системою оренди виявився сильнішим за потяг до особистої свободи у ліберальному її розумінні. Тобто – наочна глибока вкоріненість кріпацтва у самій селянській общині.

З іншого боку, цікаво подивитися на суть справи з економічної точки зору, як це зробив у свій час А.В. Чайнов. Він писав: “... дуже велика частина господарського життя, зокрема більша частина сфери аграрного виробництва заснована не на капіталістичних, а зовсім інших принципах, началах сімейного господарства (у якому відсутня категорія зарплати), яке має свої специфічні мотиви господарської діяльності, а також своє специфічне розуміння

¹²⁷ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: В 3-х т. – М., 1951. – Т. 1. – С. 383.

¹²⁸ Данилова Л.В., Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.): Материалы международной конференции. – М., 14-15 июня 1994 г. – М., 1996. – С. 29.

¹²⁹ Цит. за: Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта. (Социокультурная динамика России) – М., 1991. – Т. 1. – С. 206.

рентабельності”.¹³⁰ Це розуміння передбачає натуральне господарство, самозабезпечення селянської родини, життя, що відповідає вимогам традиційної культури, замкненість у колі господарських інтересів общини. В деякій мірі община здатна до сприйняття і впровадження інновацій, але у дуже невеликій мірі. Головне, аби новації не похитнули стабільності цього співтовариства.

Селянство складало абсолютну більшість населення російської держави протягом століть. Навіть за часів радянської влади нові городяни були, переважно, такими у першій-другій генерації, з родичами в селі. (В Росії з 1917 до 1991 р. з сіл до міст переїхало понад 150 млн. осіб,¹³¹ що перевищує чисельність її сучасного населення, кількістю приблизно 145,5 млн.).¹³² “Кількість переходить у якість”: селянська ментальність не могла не впливати на менталітет усього суспільства. Цей вплив, хоча й у меншій мірі, існує досі. А яка ще соціальна верства виявляє більший консерватизм, ніж селянство? До того ж не фермерське, а общинне з особливою любов’ю до “простоти” і відразую до будь-яких ускладнень (модернізація до них веде обов’язково). З селянами тісними узами були пов’язані поміщики-дворяни. Це, зокрема, були патріархальні відносини “батьків” і “дітей”. Але зовсім небагато “батьків” думали про звільнення своїх “діточок”, надання їм громадянських прав та інші новації, про які мріяли декабристи. Тобто проголошені останніми цінності не співпадали з реальними цінностями і стереотипами поведінки як “низів”, так і “верхів”. То чи довго б протрималися наші “переможці”?

В общину сягали своїм корінням такі характерні для тодішнього (і сучасного) російського суспільства ієрархічність і авторитаризм. “Вшанування старших вікових груп, які були носіями досвіду, традицій і виступали немовби посередниками між членами общини і силами, які стояли над ними, переносилося на правителя держави, служило джерелом наївного монархізму, віри у царя-батечка, заступника і охоронця, захисника правди і справедливості”, – пишуть сучасні російські дослідники Данилови.¹³³

У російській традиції дуже сильним є почуття патерналізму, як з боку “верхів”, так і з боку “низів”. Декабристи, яких мучили сумніння і відповідальність (патерналістська) перед народом, прагнули “подбати” про нього, “піднести” йому свободи і права. Народ же, із свого боку, завжди сподівався на те, що вища влада про нього потурбується. Так було і за царських часів, і за радянських. У багатьох такі настрої зберігаються нині, і не тільки в Росії. Населення Російської імперії протягом століть існувало за умов, які створили в ньому особливу покірливість авторитарній владі і віру у рятівну роль такої влади.

За часів декабристів монархізм був притаманний не тільки переважаючій частині дворянства. Величезною була і довіра селян до

¹³⁰ Чаянов А.В. К вопросу о теории некапиталистических экономических систем // Чаянов и Восток. – М., 1991. – С. 154.

¹³¹ Вишиневский А.Г. На полпути к городскому обществу // Человек. – 1992. – № 1. – С. 32.

¹³² Увесь світ у цифрах і фактах. Довідник. 2-е вид. – К., 2002. – С. 83.

¹³³ Данилова Л.В., Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община. – С. 35.

всемогутнього помазаника Божого. М. Муравйов не випадково у своїх проектах майбутнього державного устрою змінив республіканський варіант на конституційно-монархічний. Після 16 місяців перебування разом із солдатами на маневрах у Білорусії він усвідомив силу народних царистських настроїв, а також неготовність сприйняти республіканські ідеї та їх втілення. Саме повстання декабристів частково пов'язувалося з легендою про царя Костянтина, який начебто волів звільнити селян. Показовим є те, що не гасла “Геть кріпацтво, самодержавство, рекрутчину!” зрушили солдатів на виступ, а заклик: “Ура, Костянтин!” Саме із царем-батечком, заступником селяни пов'язували свої сподівання на покращання своєї долі. А декабристи – “пани” з їх незрозумілими промовами сприймалися негативно. Ось, наприклад, відгук кантонистів на розправу царя: “Почали панів вішати і засилати на каторгу, шкода, що не всіх перевішали, так хоча б одного батогом відходили і з нами порівняли; але довго чи ні, їм не минути цього”.¹³⁴ І це було одним з проявів наївного монархізму: народ майже завжди був орієнтований на царя у конфронтації з правлячою верствою. Можна говорити про пріоритетність авторитарної влади першої особи для російського народу як про його сутнісну рису. Зрозуміло, з певними виключеннями. У цьому контексті характерною є ситуація, що склалася у сучасній Росії з безумовним авторитетом президента В.В. Путіна і підтримкою його народом у протистоянні з олігархами (за різними підрахунками – від 80 до 87% усього населення) і його вражаючими переможними показниками на других президентських виборах.

Декабристи, висуваючи свої вимоги і борючись за їх здійснення, об'єктивно прагнули модернізувати традиційне, архаїчне, аграрно-патріархальне суспільство. Як свідчить історичний досвід, якими б чудовими не були плани реформаторів, якщо суспільство їх не підтримує, вони приречені на невдачу. Для російського суспільства були й є (для більшості сучасників) неприйнятними індивідуалізм, прагматизм і меркантилізм суспільства буржуазного, до чого обов'язково вела б модернізація на західний манер, і без чого вона була б неможливою.

Через кілька десятків років після повстання декабристів нова нетрадиційна цивілізація почала проникати до Російської імперії. Результатом стало те, що було прийнято називати Великою Жовтневою соціалістичною революцією 1917 р. Большевики не втрималися б при владі, якби не підтримка широких мас. Маса не звільнилася від ілюзій добуржуазного ладу і злякалися настання нової, нетрадиційної буржуазної цивілізації у її початкових брутальних і дуже жорстоких формах. Большевики ж багато чого повернули “на круги своя”: замість общин – колгоспи, замість царя-батечка – “батько народів” і т. ін. Тобто вже після повалення самодержавства воно фактично було реставровано, оскільки широкі маси підтримували і продовжують підтримувати до цього часу ідею сильної верховної влади. Проте і большевикам довелося зіткнутися із проблемою модернізації, зумовленої “викликом Заходу”. Відповіддю була “антиліберальна модернізація”. В ній була зроблена спроба поєднати військово-технологічний та індустріальний активізм із

¹³⁴ Декабристы. – М., 1926. – С. 37.

напівтрадиціоналістським ідеалом суспільства, яке однаково думає, піддається регламентації і підкоряється верхній сильній владі без заперечень.

Та ось – революція 1991 р. Вона мала, за думкою реформаторів, привести до модернізації за принципами лібералізму. Однак не минуло півтора десятка років, як Росія знову опинилася на порозі авторитаризму. Виникає питання: як так сталося і чому? Шукаючи відповідь на це питання, слід мати на увазі, що існує три типи модернізації, як показує світовий історичний досвід. Перший – піонерська модернізація, яка притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Другий тип – органічна модернізація, яка практикується країнами “другого ешелону” світового економічного прогресу. У них вона є продуктом природного розвитку капіталізму. Її характерна риса – оволодіння технологіями і економічними механізмами, напрацьованими модернізаторами першого типу. Ці новачки органічно вписуються у структуру національної економіки, яка в результаті своєї еволюції вже дозріла до їх сприйняття, засвоєння та використання. Нарешті, модернізація “навздогін”. Вона теж базується на засвоєнні передових технологій та економічних механізмів, однак це засвоєння не є природним, органічним. Стимулом до такої модернізації виступає не дозрілість національної економіки, а, як правило, зовнішній виклик з боку більш розвинених держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру.

Російська модернізація, починаючи від Петра I, завжди була модернізацією третього типу. По суті, декабристська модернізація була б такою ж, бо омріяні ними перетворення ще не визріли на вітчизняному ґрунті. Пізніше більшовики здійснювали модернізацію, яка мала захистити від “світового імперіалізму”. Варто звернути увагу на ту обставину, що принциповою особливістю третього типу модернізації є різке зростання ролі держави. Це виявляється у встановленні державного контролю у всіх сферах економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. При цьому, чим пізніше починається модернізація, тим більша роль держави. На практиці це призводить до посилення авторитарної влади, зростання ролі чиновництва, бюрократизації управління. Як зазначає доктор філософських наук І.К. Пантін: “Двоякого роду завдання є специфічними для історії Росії протягом кількох століть. По-перше, боротьба за об’єднання Русі, за виживання перед загрозою іноземних полчищ (татаро-монголи, поляки під час Смути, французи, німці). По-друге, модернізація народного господарства, оновлення суспільного і економічного ладу (“європеїзація”). Характерно, що більшість цих завдань росіяни вирішують за допомогою сильної влади”.¹³⁵

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Росія, її система господарства характеризується глибокою архаїчністю. Це визнають самі російські аналітики. “Наша країна, – пише зокрема президент Міжбанківського фінансового дому В. Миронов, – останній великий масив людства, який переходить до повноцінної ринкової економіки”.¹³⁶ Але нещодавня поразка на виборах до Державної Думи Союзу правих сил і “Яблука” є свідченням поразки прихильників ліберальної модернізації або, як їх ще визначають,

¹³⁵ Пантин І.К. Национальный менталитет и история России // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 30.

¹³⁶ Независимая газета. – 1992. – 6 ноября.

“вестернізаторів Росії”. Цю державу можна охарактеризувати як традиційне суспільство, яке тяжіє до авторитаризму, але усвідомлює необхідність модернізації через зовнішні “виклики”. Серед останніх – втрата статусу “супердержави”, різке погіршення положення на міжнародній арені. НАТО, розширюючись на схід, вже впритул підійшло до російських кордонів. Застаріває військовий потенціал у порівнянні з новітніми технологіями і арсеналами. Народ, надивившись іноземних фільмів, тужить за кращим життям, і невідомо, як довго витримає теперішнє убоге існування. В.В. Путін публічно обіцяв ліквідувати бідність, перетворити Росію на велику військову державу і подвоїти впродовж десяти років обсяги виробництва. Ці обіцянки зроблені на тлі зниження економічних темпів. Конче необхідна модернізація.

Але модернізація – це не тільки технології та економічні механізми. Модернізація – це зміна типів свідомості, трансформація суб’єкта суспільної свідомості, зміна типу самої спільності людей. Про стан сучасних настроїв спостерігачі з сумом констатують: “...простій людині в Росії не вистачає глибокого почуття своєї самостійності і відповідальності... Політичне життя, ідея громадянського суспільства, цінність особистої свободи, свободи слова досі ще є чужою багатьом росіянам – це означало б... покладатися у справах виключно на себе і не чекати усіх благ і усіх бід від влади. Втручання вищої влади – називайся вона царською, партійною, президентською, все одно – все ще, на жаль, відповідає психологічній потребі росіян”.¹³⁷ Додамо: традиційного мислення традиційного суспільства, для якого новації, невідворотні при модернізації, можуть суперечити почуттю самозбереження. Недарма серед психологів дедалі частіше можна почути про поширення “неофобії” – психічного стану, що характеризується сильним і стійким страхом нового. Такий стан суспільних настроїв став одним з наріжних каменів процесу інволюції Росії: “...цей шлях веде Росію скоріш у минуле, ніж у майбутнє, бо заснований він на цінностях етатизму, превалювання державних інтересів над особистісними, на цінностях жорсткої вертикальної ієрархії... російські громадяни прийняли цю модель, цю систему і втілили її в образі новообраного президента. Чи є це оптимальним шляхом розвитку для Росії? Росіяни вірять, що так”, – вважає доктор філософських наук, заступник директора Інституту соціології НАНУ Євген Головаха.¹³⁸

Залишається відкритим питання: свобода, демократія, цінність людської особистості, – все те, про що мріяли декабристи, – чи можливо у Росії в принципі?

¹³⁷ Пантин И.К. Национальный менталитет и история России. – С. 31.

¹³⁸ День. – 2004. – 22 апреля.

Спільний проект Інституту історії України НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка з дослідження руху декабристів: досягнення та проблеми наукової співпраці

У 2001 р. Інститут історії України НАН України (відділ історії України XIX – початку XX ст.) та історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка уклали угоду про спільний проект з дослідження руху декабристів.

Фахівці-декабристознавці Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту історії НАН України сьогодні складають єдину київську декабристознавчу школу. Її заснування відноситься до початку XX ст., коли викладачі історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира В.С. Іконников, М.В. Довнар-Запольський та П.В. Голубовський опублікували перші на території України ґрунтовні розвідки з історії руху “апостолів свободи”. У дореволюційний час університети, одночасно з навчанням студентів, виконували функції єдиних науково-дослідних установ імперії.

Співпраця співробітників академічних установ та викладачів навчальних закладів розпочалася одразу після відокремлення науки від освіти. М.В. Довнар-Запольський підготував цілу плеяду послідовників, які працювали як в академічних, так і в навчальних установах, зберігаючи тісні наукові зв'язки. У 1926 і 1930 рр. світ побачили два томи збірника “Декабристи на Україні”, над якими працювали як співробітники ВУАН (Д.І. Багалій, С.О. Єфремов, В.В. Міяковський), так і викладачі Київського інституту народної освіти (В.М. Базилевич, Л.П. Добровольський, П.П. Филипович). Чимало науковців поєднували викладацьку діяльність з працею в установах ВУАН (О.Ю. Гермайзе, Л.П. Добровольський).

У 1936 р. було створено Інститут історії України УАН. У радянський час комплектація декабристознавчими кадрами Інституту здійснювалася, в основному, за рахунок випускників Київського університету. Зокрема, його у свій час закінчили Ф.О. Ястребов, Г.Я. Сергієнко, В.Г. Сарбей. До речі, Ф.О. Ястребов був переведений в Інститут історії України з колишнього УАМЛІН постановою ЦК КП(б)У від 1 серпня 1936 р.¹³⁹

У роки незалежної України з'явилися умови для вільного усебічного фундаментального дослідження різноманітних історичних проблем. На жаль, рух декабристів у цей час потрапив до неперспективних тем, оскільки відлякував дослідників революційністю та належністю до російської історії. Переосмислення декабризму в Україні тривало з середини 1990-х рр. Спочатку осередком відродженої декабристознавчої школи знову став Київський університет, де дослідження проблеми розгорнув ініціатор створення спільного

¹³⁹ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936-1956 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 52.

проекту, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Г.Д. Казьмирчук.

Протягом першої половини 1990-х рр. Г.Д. Казьмирчук залишався чи не єдиним вітчизняним дослідником, хто займався дослідженням історії та історіографії руху декабристів. Видана ним низка наукових праць стала помітним явищем у вітчизняній історичній науці. Докторська дисертація Григорія Дмитровича “Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)” ввела в науковий обіг багато нового архівного матеріалу, познайомила наукову громадськість з маловідомими дослідниками проблеми. Наукова новизна праці полягає у тому, що в ній відповідно до сучасного рівня розвитку історичної науки здійснено аналіз становлення і розвитку радянського декабристознавства 1917 – середини 1930-х рр. Подана нова, в порівнянні з тією, що існувала в радянську добу, оцінка досліджень про рух декабристів, показана їх залежність від тоталітарної системи, виявлені причини, що негативно впливали на об’єктивне висвітлення проблем декабризму, висловлені застереження від виникнення нових факторів, які можуть спричинити однобічне вивчення декабристського руху. Значна частина наукових праць залучається до історіографічного аналізу вперше. По суті, через історіографічне переосмислення аналізується науковий спадок, від якого тривалий час дослідники були відлучені. В роботі обґрунтовується нова періодизація вивчення руху декабристів, узагальнюються уявлення декабристознавців про формування світогляду “споборників святої волі”. Разом з тим, визначені перспективні, на думку автора, проблеми, які вимагають свого подальшого дослідження. Це, зокрема, розвиток М.П. Драгомановим декабристської ідеї федеративного устрою держави, українське національне питання в програмних документах декабристів, створення наукових біографій провідних декабристознавців тощо.¹⁴⁰ Результати дослідження уже частково реалізовані під час читання 32-годинного спецкурсу “Рух декабристів: Загальна історіографія” на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дослідження науковця рельєфно відображають головні тенденції розвитку вітчизняного та світового декабристознавства, розкривають маловідомі сторінки біографії багатьох дослідників декабристського руху. Г.Д. Казьмирчук започаткував вивчення наукових декабристознавчих шкіл, зокрема, висловивши думку про те, що у витоків української школи декабристознавства стояли В.С. Іконников та М.В. Довнар-Запольський.

Г.Д. Казьмирчук доклав руку і до вивчення пам’яток руху декабристів в Україні. Він мав намір підготувати докторську дисертацію, у якій планував показати історію декабристів в Україні через призму їх пам’ятник місць. Однак функціонери від науки в УРСР “порекомендували” цього не робити. Зібраний матеріал був покладений в основу декількох брошур і статей, що висвітлюють перебування “апостолів правди” на Вінничині, Кіровоградщині, Волині, Одещині, Миколаївщині, Сумщині.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. під керівництвом Г.Д. Казьмирчука підготовлено 10 бібліографічних покажчиків літератури, присвяченої рухові декабристів. До участі у їх складанні було залучено

¹⁴⁰. *Казьмирчук Г.Д.* Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років): Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1997. – С. 6-7.

молодих, а нині відомих істориків: О.О. Рафальського, Т.М. Соловйову, С.П. Стельмаха, Р.С. Вавренюка, а також студентів: О.С. Каревіна, І.М. Коптева, А.В. Сілкина, Ю.М. Шлапака та інших.

У 1987 р. доцент кафедри історії СРСР дожовтневого періоду Київського університету Г.Д. Казьмирчук виступив з ініціативою проведення “Декабристських читань”, які стали складовою частиною Київської декабристознавчої школи, справжньою науковою академією для молодого покоління. Про наукову роботу Григорія Дмитровича йшлося у низці авторитетних публікацій.¹⁴¹

Результатом творчої співпраці Інституту історії України НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка стало відродження міжнародних науково-теоретичних конференцій “Декабристські читання”, що ознаменувало початок нового етапу сучасного українського декабристознавства. Шоста конференція, присвячена 175-й річниці з дня виступу декабристів, відбулася 20 грудня 2000 р. в Інституті історії України НАНУ. У наступному році відбулися дві науково-теоретичні конференції. 26-27 березня 2001 р. сьомі “Декабристські читання”, присвячені 180-річчю утворення Південного товариства декабристів, 140-річчю скасування кріпосного права і 100-річчю з дня народження академіка М.В. Нечкіної, було проведено в Державній історичній бібліотеці України та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. 20-22 грудня того ж року “споборники святої волі” знову зібрали своїх шанувальників в Україні. Восьмі читання пройшли в Інституті історії України та Київському університеті.¹⁴² Ініціатором і натхненником відновлення конференцій ставли Г.Д. Казьмирчук та О.П. Реєнт.

Учасники наукових конференцій “Декабристські читання” активно розробляють історіографічні, літературознавчі, краєзнавчі, музеєзнавчі аспекти вивчення руху декабристів, досліджують діяльність окремих “апостолів правди”, деякі аспекти діяльності таємних товариств.

Спільний проект покликаний репродукувати нову генерацію молодих фахівців-декабристознавців. На наш погляд, це завдання він виконує. Останні “Декабристські читання” розкрили нові імена. До когорти дослідників складної історичної проблеми долучились як досвідчені науковці: кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України О. Траверсе, заступник редактора журналу “Всесвітня література в середніх навчальних закладах України” Ю. Морозов,

¹⁴¹ Сілкин А.В. Г.Д. Казьмирчук – дослідник історії України (До 50-річчя з дня народження) // Наукові записки з історії України: Зб. ст. – Вип. 2. – Кіровоград, 1993. – С. 3-13; Реєнт О. Київська декабристознавча школа на сучасному етапі (До 60-річчя з дня народження Г. Д. Казьмирчука) // Декабристські читання: Тези Міжнар. наук.-теорет. конфер... / Під ред. Г. Д. Казьмирчука. – Вип. ІХ. – К., 2004. – С. 17-19; Борисенко В., Латиш Ю. Історик. Учитель. Подвижник (До 60-ї річниці з дня народження професора Г.Д. Казьмирчука) // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Вип. 15. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – С. 201-209.

¹⁴² Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 249.

так і молодь – аспіранти та студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Дмитрієв, С. Власенко, О. Ткачук, І. Малішевська. Продовжують декабристознавчі пошуки й представники молодого покоління, що вже понюхали пороху “Декабристських читань”: Л.В. Губицький, О.В. Вербовий, О.В. Ляпіна, Р.М. Конта, Ю.В. Латиш, М.Г. Казьмирчук.

Ще однією важливою сторінкою співпраці є пам’яткоохоронна діяльність. На жаль, у свідомості будь-якого народу закладено бажання нищити пам’ятки попередніх епох. Так сталося після приходу до влади більшовиків, коли загинуло багато пам’яток імперської доби. Наприклад, у 1928 р. під загрозою знищення опинився будинок П.І. Пестеля у Тульчині, який вдалося врятувати лише завдяки українському історикові В.М. Базилевичу.¹⁴³ На початку 1990-х рр. екстаз нищення був спрямований уже проти пам’ятників радянської епохи. У незалежній Україні, як не сумно про це говорити, реліквії минулого були поділені на українські та неукраїнські, фінансування яких майже не відбувається. До останньої категорії потрапили й пам’ятки декабризму.

Не будемо зайвий раз витратити час, доводячи належність декабристського руху до української історії. Обмежимося лише фактами. У 90-ті рр. ХХ ст. будинок П.І. Пестеля у Тульчині був розібраний. На його місці планувалося збудувати новий будинок. Проте він і до сьогодні не добудований. У с. Хомутець на Полтавщині швидкими темпами йде руйнація будинку братів-декабристів Муравйових-Апостолів. У запустінні перебуває музей декабристів у Василькові. І це лише найвідоміші декабристські пам’ятки в Україні. А, за авторитетними підрахунками в Україні є близько 300 населених пунктів, пов’язаних з діяльністю “споборників святої волі”.¹⁴⁴ Звичайно, що навіть у межах спільного проекту проконтролювати їхній стан неможливо.

На восьмих “Декабристських читаннях” у Києві було прийнято рішення звернутися з листами до керівників Вінницької, Полтавської та Київської обласних державних адміністрацій з проханням про збереження декабристської спадщини. Велику роботу в цьому напрямку здійснили директор Інституту історії України, академік В.А. Смолій, професор Г.Д. Казьмирчук, пошукач Інституту історії М.Ф. Хрещик. На жаль, реакція владних структур виявилася не зовсім такою, на яку очікували. І, в принципі, владу можна зрозуміти, оскільки у наш непростий час їй доводиться вирішувати безліч насущних проблем, поряд з якими питання збереження духовної спадщини може видатися другорядним. Щоправда, дехто з керівників у черговий раз згадав хибний стереотип, що рух декабристів – це не наша історія.

Необхідно усвідомити, що збереження пам’яток декабристської епохи – це справа не лише науковців чи місцевих можновладців. Тут потрібен масовий пам’яткоохоронний рух небайдужої громадськості на місцях. Прикладом є

¹⁴³ Докладніше див.: *Вербовий О.* Робота В.М. Базилевича на посаді секретаря Київської краєвої інспектури охорони пам’яток культури: боротьба за збереження будинку П.І. Пестеля у Тульчині // *Декабристські читання: Тези Міжнар. наук.-теорет. конфер...* / Під ред. Г.Д. Казьмирчука. – Вип. ІХ. – К., 2004. – С. 39-42.

¹⁴⁴ *Казьмирчук Г.Д.* Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – Вип. 3. – К., 2001. – С. 18.

чудовий стан декабристської спадщини у с. Вороньки Чернігівської області, де прожили останні роки свого життя С.Г. Волконський та О.В. Поджіо. Зусиллями місцевих ентузіастів пам'ять про декабристів у селі збережено і, коли ще існували колгоспи, місцевий отримав ім'я Декабристів.¹⁴⁵

Сьогодні, у переддень 180-ї річниці повстання “споборників святої волі”, рух декабристів особливо потребує активнішого дослідження. Необхідно завершити концептуальне переосмислення його ролі й місця в українському історичному процесі, відродити краєзнавчий та бібліографічний напрями київської школи декабристознавців, очистити проблему від ідеологічних нашарувань різного гатунку, написати наукові біографії наших попередників.

У межах спільного проекту Інституту історії НАН України та Київського університету з дослідження руху декабристів напередодні ювілею повстання передбачено:

- проведення ювілейних десятих “Декабристських читань” у грудні 2005 року із залученням провідних фахівців України та інших країн пострадянського простору;
- якнайширше залучення представників наукових кіл та громадськості до святкування річниці виступу декабристів;
- активізація роботи з бібліографування декабристознавчої літератури, підготовка бібліографічного покажчика матеріалів “Декабристських читань”;
- продовження пам'яткоохоронної роботи, впорядкування місць декабристської слави в Україні;
- публікація дослідницьких та краєзнавчих матеріалів, присвячених рухові декабристів.

¹⁴⁵ Шутий М. Вороньки у долі декабристів // Декабристські читання: Зб. ст. Міжнар. наук.-теорет. конфер... / Під ред. Г.Д. Казьмирчука. – Вип. VII. – К., 2001. – С. 61.

Розділ II. Історичні дослідження

Світлана Власенко
(Київ)

Ідеї аграрних перетворень у поглядах декабристів

Проблема декабристського руху привертала і привертає погляди не одного покоління істориків. З-під пера дослідників виходили праці, присвячені і суспільно-політичним, і економічним, і філософським, й історичним поглядам декабристів. Не залишалися поза увагою і їх пропозиції щодо аграрних перетворень у Російській імперії.

Активно досліджується історія декабристського руху, в тому числі і проблема аграрного реформування, на початку ХХ ст. З'являються праці П.Є. Щеголева, М.П. Павлова-Сильванського, В.І. Семевського, що базуються, в першу чергу, на нових архівних матеріалах.¹⁴⁶ У 20-х рр. радянські журнали та газети друкують ряд статей, автори яких дають свою оцінку аграрним програмам декабристів. Так, М. Рожков підкреслював прогресивний характер пропозицій П. Пестеля щодо змін в аграрному секторі: “Аграрний план Пестеля дуже оригінальний і далеко випередив свій час...”.¹⁴⁷ Про суперечливий характер аграрних програм писав М. Ольмінський, акцентуючи увагу на тому, що декабристи виражали поміщицькі інтереси і турбувалися лише про їхні вигоди.¹⁴⁸ Не минули даного питання у своїх працях й історики, зокрема К.А. Пажитнов, М.В. Нечкіна, М.М. Дружинін, Б.Є. Сироечковський, С.С. Волк, М.П. Савичев та інші.¹⁴⁹ Ґрунтовним дослідженням є стаття С.М. Файерштейна “Два варіанти вирішення аграрного питання в “Руській правді” Пестеля”,¹⁵⁰ автор якої прослідковує еволюцію поглядів лідера Південного товариства на вирішення аграрного питання у Російській імперії. Дослідження С.М. Файерштейна допомагає краще зрозуміти демократичну, революційну тенденцію, що лежала в основі аграрного проекту П. Пестеля.

Питання аграрних відносин у Російській імперії, в силу ряду причин, завжди було актуальним. Особливо воно загострилося на початку ХІХ ст. Саме в цей час у Росії намітилися суттєві соціально-економічні зміни: поступово розвивалися буржуазні відносини, росло капіталістичне виробництво,

¹⁴⁶ *Пестель П.И.* “Русская правда”. Наказ временному правлению. Редакция и предисловие П.Е.Щеголева. – СПб., 1906; *Павлов-Сильванский Н.П.* Декабрист Пестель перед Верховным уголовным судом. – Ростов, 1907; *Семевский В.И.* Политические и общественные идеи декабристов. – СПб., 1909.

¹⁴⁷ Русское прошлое. – 1923. – № 1. – С. 40.

¹⁴⁸ Рабочая Москва. – 1923. – 18 декабря.

¹⁴⁹ *Пажитков К.А.* Экономические воззрения декабристов. – М., 1945; *Нечкина М.В.* Движение декабристов: В 2-х т. – М., 1955; *Очерки из истории движения декабристов.* – М., 1954; *Волк С.С.* Революционная идеология декабристов. – Л., 1975; *Савичев Н.П.* Первые благовестники свободы. – К., 1990.

¹⁵⁰ Файерштейн С.Н. Два варіанти вирішення аграрного питання в “Руській правді” Пестеля” // *Очерки из истории движения декабристов.* – С. 15-61.

розширювався внутрішній ринок та посилювалися зв'язки із зовнішнім. Кріпацтво гальмувало розвиток сільського господарства і призводило до його руйнації. Зменшувалася врожайність та продуктивність праці, і поміщики, втягнені в товарне виробництво, прагнучи отримати більше прибутків, посилювали наступ на селян. Яскраво характеризує становище селянства в першій чверті XIX ст. декабрист І.Д. Якушкін: “Майже всі поміщики дивилися на своїх селян як на власність, що цілком їм належала, і на кріпосний стан як на священну старовину, до якої не можна було доторкнутися без потрясіння самої основи держави”.¹⁵¹ У відповідь на жорсткий кріпосний гніт росло стихійне обурення селян. Протягом 1801-1812 рр. у Російській імперії мало місце понад 280 селянських заворушень, більша частина яких припадає на післявоєнний період.¹⁵² Як нагороду за перемогу у Вітчизняній війні 1812 р. народ чекав свого звільнення від кріпосної залежності. Але ці сподівання виявилися марними.

Не оминули своєю увагою аграрне питання і представники декабристського руху. Воно зайняло вагоме місце у їх програмних документах та роздумах. Як зазначав К.Ф. Рилєєв, при вступі в Північне товариство говорилося, що свобода селян є однією з головних умов товариства. Негативне відношення до кріпацтва та прагнення його ліквідувати стало однією з причин об'єднання декабристів. Усвідомлюючи, що кріпацтво гальмує розвиток Росії, вони, перш за все, ставили завдання домогтися саме звільнення кріпаків. Декабристи заперечували законність кріпацтва в Російській імперії. Вони справедливо вказували на його майже рабський характер. “Негри на плантаціях щасливіші за багатьох кріпосних селян,” – з обуренням заявляв О.О. Бестужев.¹⁵³ Декабристи були впевнені, що на зміну кріпацтву має прийти вільний розвиток сільського господарства. Але який шлях повинна обрати Росія для його ліквідації? Відповіді декабристів на це питання мали суперечливий характер.

Аграрні проекти М.М. Муравйова та П.І. Пестеля інколи характеризувалися в радянській історіографії як поєднання прусського та американського шляхів розвитку сільського господарства. На думку М.В. Нечкіної, Микита Муравйов у своєму аграрному проекті є ідеологом так званого “прусського шляху” аграрного капіталістичного розвитку. За його проектом, в центрі сільського господарства країни стоїть поміщицьке володіння. Що стосується Павла Пестеля, то в його аграрній програмі прослідковується американський шлях капіталістичного розвитку з повною ліквідацією кріпацтва. П. Пестель бачить в майбутньому “міцну аграрну Росію, розквітлу міць селянина-фермера, багате селянське господарство, пожвавлену торгівлю... Пестель – ідеолог буржуазного розвитку Росії на землі, частково

¹⁵¹ Записки, статті, письма І.Д. Якушкіна. – М., 1984. – С. 19.

¹⁵² *Игнатович И.И.* Крестьянские волнения в первой четверти XIX в. // Вопросы истории. – 1950. – № 9. – С. 49.

¹⁵³ Из писем и показаний декабристов / Под ред. А.К. Бороздина. – СПб., 1900. – С. 37.

очищеної від феодальних станових пережитків, що частково враховує інтереси кріпосного селянства”.¹⁵⁴

К.А. Пажитков називав аграрну програму П. Пестеля “буржуазно-демократичною”, обґрунтовуючи це тим, що, з одного боку, вона фактично розв’язувала капіталістичні відносини на селі, а з іншого – проводилася в інтересах широких селянських мас.¹⁵⁵ В той же час, він говорить, що програма Пестеля містить в собі щось, що відрізняє її не лише від прусського, але й від американського шляху розвитку сільського господарства. Тому, назвавши її “буржуазно-демократичною”, неможливо досить повно охарактеризувати її зміст.¹⁵⁶

Ідеї звільнення селян без землі були досить широко поширені в прогресивних колах суспільства. Декабристи вважали, що після перетворень в аграрному секторі поміщики будуть вести господарство на всій землі, що їм належить, а це дасть їм можливість підтримувати колишній рівень життя. А селяни, отримавши волю, зможуть покращити своє матеріальне становище в ролі вільнонайманих робітників.

У необхідності ліквідації кріпацтва був переконаний автор “Конституції” – програмного документу Північного товариства. Микита Муравйов проголошував відміну кріпацтва без надання землі селянам у приватне користування. Як бачимо, М.М. Муравйов виступав за звільнення селян від кріпосної залежності без порушення права поміщиків на землю. Згідно з його проектом аграрних перетворень, кріпаки звільнялися без землі: “Землі поміщиків залишаються за ними. Будівлі поселенців з їхніми городами визнаються їхньою власністю зі всіма землеробськими знаряддями та худобою, що їм належить”.¹⁵⁷ Фактично, отримавши юридичну свободу, вони залишались економічно залежними від поміщика, на землях якого проживали. Щоправда, М. Муравйов визначав окремі категорії селян (економічні, удільні селяни та військові поселенці), що могли отримати землю. Він не заперечував у майбутньому можливості передачі земель із общинного в приватне володіння.

Подібні бачення вирішення аграрного питання мали й інші представники Північного товариства. Так, М.І. Тургенєв, відступивши від своїх попередніх намірів поділити поміщицькі землі на дві частини, щоб одну з них розділити між селянами, був переконаний у необхідності залишити землі за поміщиками. Він схилився до думки звільнення селян без землі.

С.П. Трубецького вважають навіть прихильником “найбільш радикального вирішення аграрного проекту”. Однак, у складених ним тезах “Маніфесту”, який повсталі війська повинні були запропонувати сенату 14 грудня 1825 р., проголошувалася лише ліквідація особистої залежності селян та свобода вибору занять, але нічого не говорилося про наділення їх землею.

Поборником звільнення селян був і І.Д. Якушкін.¹⁵⁸ За розробленим ним планом, селянам надавалися у власність їх житла, худоба та все майно. Садиби

¹⁵⁴ Нечкина М.В. Декабристы. – М., 1933. – С. 58, 62.

¹⁵⁵ Пажитков К.А. Экономические воззрения декабристов. – С. 97.

¹⁵⁶ Там само. – С. 99.

¹⁵⁷ Нечкина М.В. Движение декабристов. – Т. 2. – С. 60.

¹⁵⁸ Записки, статьи, письма И.Д. Якушкина. – С. 32.

та пасовища належали общинам. Решту землі поміщик залишав собі, передбачаючи половину обробляти вільнонайманими робітниками, а іншу – віддавати в оренду селянам. Але, всупереч його очікуванням, селяни не виявили жодного ентузіазму до цього проекту. У своїх записках І.Якушкін повідомляє, що, зазнавши поразки зі своїм проектом звільнення селян, він “згодом упевнився, що звільнювати селян, не надавши у їхню власність достатньої кількості землі, було б лише наполовину забезпечити їхню свободу”.¹⁵⁹

Робив спробу звільнити селян без землі і М.С. Лунін. У своєму заповіті, складеному 1819 р. і підписаному М. Муравйовим, він залишав усю свою власність двоюрідному братові за умови: неодмінно знищити кріпосну залежність селян. Але, бажаючи звільнити селян, М. Лунін все ж залишав за ними обов’язки щодо несення прибутків поміщикаві.

Врегулювання аграрної проблеми шляхом, запропонованим М.М. Муравйовим та М.І. Тургенєвим підтримували й інші члени Північного товариства: П.Г. Каховський, О.О. Бестужев, О.І. Якубович тощо.

Таким чином, можна вважати, що звільнення селян без земельного наділу було характерною позицією членів Північного товариства у вирішенні аграрного питання. Щоправда, деякі представники товариства мали намір наділити селян землею. Так, поміщицькі землі, на думку К.Ф. Рилєєва, в кожному селі мали поділятися на дві частини, одна з яких залишалась у власності поміщиків, а інша передавалась селянам у вічне користування з правом дарувати та продавати її. Він виступав за надання селянам у приватну власність не лише присадибних ділянок, але й польових земель.

Більш радикальними були погляди лідера Південного товариства П.І. Пестеля. Він один з небагатьох усвідомив тісний зв’язок між вдалим завершенням політичного перевороту та виконанням бажань та вимог селянства в земельному питанні. П. Пестель був переконаний: “Рабство повинно бути категорично знищене й дворянство повинно неодмінно навіки зректися огидних переваг володіти іншими людьми... Ліквідація рабства та кріпосного стану покладається на тимчасове Верховне правління...”¹⁶⁰ Він висловлював переконання, що звільнення селян від кріпосної залежності має відбуватися паралельно із загальним наділенням їх землею. Таким чином, юридична свобода селян буде закріплена їх економічною незалежністю.

В аграрній програмі “Руської правди” яскраво прослідковується ідея поділу землі на дві частини: общинну та приватну. Основним джерелом створення общинного фонду мала стати половина поміщицьких, монастирських, казенних земель та земель царської родини. Приватна земля мала належати казні чи приватним особам.

При цьому, автор аграрної програми виокремлював чотири категорії селян: вільні, державні, поміщицькі та заводські. Землі, що належали вільним землевласникам, передбачалося поділити на дві частини: одна переходила у власність всієї общини і села, інша – у власність приватних осіб. Общинні землі не підлягали приватизації окремими селянами. В тих селах та волостях, де вся

¹⁵⁹ *Пажитков К.А.* Экономические воззрения декабристов. – С. 92.

¹⁶⁰ *Пестель П.* Русская Правда. – С. 66.

земля чи більша її частина була общинною, Верховне правління мало відділити наділи, що перевищували половину всієї площі, і віддати їх у вічне спадкове володіння членам цієї общини.

Як бачимо, Павло Пестель детально розробив правила, що регламентували порядок проведення аграрної реформи. Вона передбачала значне збільшення селянського землеволодіння: селяни могли отримати половину всієї оброблюваної в державі землі. Частина землі, яку отримав би селянин за його проектом, перевищувала той селянський наділ, що отримав би він від поміщика.

Павло Пестель був упевнений у позитивних наслідках запропонованої ним аграрної програми: ліквідація безземелля селян, збільшення продуктивності сільського господарства, переселення селян на малозаселені землі, ліквідація бідності тощо. На його думку, в результаті проведення запропонованих ним аграрних перетворень “кожен росіянин буде впевнений, що у своїй волості завжди знайде шматок землі, який дасть йому можливість прохарчуватися...”.¹⁶¹ За нового порядку “кожен росіянин буде... власником землі”. Вся Росія “буде відповідно складатись із одних власників землі і не буде в ній жодного громадянина, який би не був власником землі... Право своє на громадську землю буде він зберігати незмінно...”.¹⁶² За переконанням П. Пестеля, загальне наділення землею мало б сприяти широкому розквіту в Росії промисловості та торгівлі.

Для П.І. Пестеля питання про звільнення селян від кріпосної залежності було, перш за все, питанням про наділення їх землею. Саме тому його погляди на вирішення аграрної проблеми в Російській імперії в першій чверті ХІХ ст. сприймалися як революційні. В той же час, він не заперечує і часткового збереження поміщицького землеволодіння за умови господарювання на капіталістичний лад – з допомогою вільнонайманої праці.

Завдяки авторитету П. Пестеля, ніхто з членів Південного товариства не виступав проти його проекту, але вони і не були прихильниками його аграрних перетворень. Як зазначав у “Записках декабриста” О.В. Поджіо: “...Опір порівняно радикальним проектам з боку інших членів таємного товариства була, звичайно, досить значною”.¹⁶³ Він писав, що всі приймали ідею особистої свободи селян за грошову винагороду власникам, але думка про їхнє звільнення з землею належала одному Пестелю. Не підтримував програму лідера Південного товариства і М.П. Старосельський, який вважав, що в результаті реалізації задумів Павла Пестеля “багато хто із поміщиків позбувся б своєї власності...”.¹⁶⁴ А М.І. Муравйов-Апостол у листі до брата Сергія Івановича від 3 листопада 1824 р. про аграрний проект писав так: “Поділ земель, навіть як гіпотеза, зустрічає сильну опозицію”.¹⁶⁵

Такі шляхи вирішення земельної проблеми знаходимо у програмних документах декабристів. Аграрна програма Павла Пестеля значно глибше торкалася поміщицького землеволодіння; вона виводила із складу феодальної

¹⁶¹ Там само. – С. 207.

¹⁶² Там само. – С. 210.

¹⁶³ Поджіо А.В. Записки декабриста. – М.-Л., 1930. – С. 56.

¹⁶⁴ Пажитков К.А. Экономические воззрения декабристов. – С. 88.

¹⁶⁵ Там само.

власності не лише закріпленого за нею селянина, але і його наділ. Вона була радикальнішою за конституційний проект Микити Муравйова. Однак, і в “Руській правді” П.І. Пестеля, і в “Конституції” М.М. Муравйова програма вирішення аграрної проблеми мала суперечливий характер. Даним законопроектам, в тій чи іншій мірі, був притаманний дух дворянської обмеженості. Проголошуючи ліквідацію економічної залежності селян від поміщиків, декабристи не відмовлялись і від збереження великого поміщицького землеволодіння.

Але навіть за наявності ряду суперечностей, ідеї аграрних перетворень декабристів були найбільш радикальними на той час. Вони запропонували передові для своєї доби програмні проекти, здійснення яких привело б до розвитку Росії шляхом капіталізму. Передбачаючи в своїй програмі право на землю, Павло Пестель висунув ідею, що в зміненій формі була взята на озброєння передовими діячами 50-60-х рр. XIX ст. у боротьбі з кріпацтвом в Російській імперії.

*Любомир Губицький,
Ганна Мельник
(Київ)*

Дружини “апостолів правди”: сибірський вибір

Особистість в історії обіймає гранично значуще місце, оскільки в силу своєї креативної суб’єктивності становить вінець власної (сімейної, групової, кланової, станової, національної) людської свідомості як складової “надприродної буттєвості”. Страдницьке бажання врятуватися від каламутної ріки долі штовхає людину на освоєння “технологій” споживання, орієнтації в лабіринтах необхідності, занедбання позиції, що враховує ситуацію спокою душі. Безальтернативність алогічності поведінки, що не притаманна колу осіб, які за походженням, здібностями, життєвим шляхом, варті епітету “білого птаха з чорною відзнакою” викликає, як не дивно, палке бажання ознайомитися з усіма доступними джерелами, що несуть у собі інформацію, яка, в силу дотичності до долі людей “не від світу цього”, здатна передати і світоглядні смисли, і побутові нюанси берегинь морального стану російської “трійки, що мчить”.

Незвичні намагання бути вірними сімейним узам стали предметом опису, а згодом і наукового аналізу в українській та російській історіографії. Так, Е. Павлюченко докладно розкрила життєвий шлях жінок, які наважилися бути вірними сімейному обов’язку до кінця (М. Волконської, К. Трубецької, О. Муравйової, Є. Нарішкіної, О. Єнтальцевої, Н. Фонвізіної, О. Давидової, П. Анненкової-Гебль, К. Івашевої). Описові життєвого шляху і, зокрема перебуванню дружин декабристів у Сибіру присвятили свої розвідки П.Є. Щеголев, В.М. Фігнер, М.Д. Сергєєв та В.Г. Ізгачов.¹⁶⁶ Свій посильний

¹⁶⁶ *Щеголев П.Е.* Мария Волконская. – СПб, 1922. – 46 с.; *Фигнер В.Н.* Жены декабристов. – М. 1925. – 18 с.; *Сергеев М.* Подвиг любви бескорыстной. Рассказы,

внесок у справу висвітлення даного аспекту декабристської тематики зробили й викладачі Київського університету протягом ХХ ст. Для докладного опису життя дружин декабристів маємо мемуари, листування як декабристів, так і їх дружин з респондентами у Європейській Росії. Так, важливу частину інформації про сибірський період можна почерпнути з мемуаристики, епістолярії І. Якушкіна, О. та М. Юшневських, С. Волконського та ін. У своїх спогадах Поліна Анненкова і Марія Волконська досить детально подають інформацію про перебіг “подорожі” до Сибіру, перепони, що виникали на цьому шляху, про тексти “Правил, що стосуються дружин злочинців, засланих на каторжні роботи”, про життя в Читі і Петровському заводі та після повернення в Росію з вигнання.¹⁶⁷ Узагальнюючий характер носять дослідження проф., д.і.н. Г.Д. Казьмирчука, зокрема висвітлення проблеми “Декабристи і Сибір”, в якій окреме місце відведено темі “Декабристи та їх оточення”.¹⁶⁸ Ґрунтовному дослідженню поставленої проблеми сприяють також і підготовлені та випущені під керівництвом шанованого професора бібліографічні довідники.¹⁶⁹

Сімейний стан декабристів не зупинив їх перед вибором ризикованого шляху бунтівливих “зрадників престолу і клятви вірності”. Усвідомлення вразливості найрідніших, найближчих людей не стало для них перепорою ні у часи створення планів щодо зміни у міжстанових відносинах, ні у часи інституційного оформлення проектів змін у державі. Організаційні структури у вигляді товариств додали впевненості у досягненні поставленої благородної мети. Верховний кримінальний суд визнав винними у справі 14 грудня і засудив до різних мір покарання сто двадцять одну особу. З них – двадцять три були одруженими, враховуючи й І. Анненкова, який офіційно не оформив шлюб (І.О. Анненков, А.К. Берстель, О.Ф. Брігген, С.Г. Волконський, В.Л. Давидов, А.В. Єнтальцев, В.М. Ліхарев, А.З. Муравйов, О.М. Муравйов, М.М. Муравйов, М.М. Нарішкін, Й.В. Поджіо, І.Ю. Поліванов, А.Є. Розен, К.Ф. Рилєєв, В.К. Тізенгаузен, С.П. Трубецький, П.І. Фаленберг, М.О. Фонвізін, Ф.П. Шаховський, В.І. Штейнгель, О.П. Юшневський, І.Д. Якушкін).¹⁷⁰

Становище дівчини, жінки у російському суспільстві, у нашому випадку представленому вищими прошарками, передбачало дотримання правил,

документи. – Вып. 48 (43). – М., 1976. – 204 с.; *Изгачев В.Г.* Жены декабристов в Забайкалье // *Декабристы и Сибирь*. – Новосибирск, 1977. – 259 с.

¹⁶⁷ Воспоминания Полины Анненковой с приложением воспоминаний ее дочери О.И. Ивановой и материалов из архива Анненковых. – Красноярск, 1977. – Изд. 3. – 327 с.; Записки М.Н. Волконской. – М., 1977. – 95 с.; Сибирские письма декабристов. 1838-1850. – Красноярск, 1987. – 319 с.; Труды государственного исторического музея. – Вып. 2. Разряд исторических источников. Неизданные письма М.Н. Волконской. – М., 1926. – 142 с.

¹⁶⁸ *Казьмирчук Г.Д., Рафальский О.А.* Освещение проблемы “Декабристы и Сибирь” в отечественной литературе. 1975-1985 гг. – К., 1987. – 33 с.

¹⁶⁹ *Казьмирчук Г.Д.* Декабристы: Библиографический указатель. 1988. – К., 1990. – 196 с.; *Його ж.* Движение декабристов: Юбилейная литература. 1975-1977. – К., 1979. – 131 с.

¹⁷⁰ *Павлюченко Э.А.* В добровольном изгнании. – М., 1986. – С. 30.

поширених серед відповідних станових кіл. Людські почуття не мали ставати на заваді тривіальним вимогам повсякденного.

Незважаючи на громадську безпеку, що передбачала визнання певних станових норм, правил поведінки, у випадку недотримання яких владні структури могли використати репресивні заходи аж до позбавлення дворянського статусу (заборона зустрічі з дітьми та рідними у Європейській Росії, втрата права повернутися у Європейську Росію), дружини декабристів наважувалися залишати сім'ї, що не завжди схвалює найближче оточення.

Оскільки декабристи були засуджені до “політичної смерті”, то переселення до них дружин, а тим більше наречених, навіть не за державний, а за свій рахунок заборонялося. Дозволу на виїзд в Сибір доводилося домогатись різними шляхами.¹⁷¹

Імператор Микола I забрав батьків у “невинних” їхніх дітей, заборонивши брати їх з собою до Сибіру. Відомо, що 20-річна мати – Волконська, лише рік як заміжня, змушена була покинути свого сина, який незабаром помер. Трубецька залишила в Росії двох дочок і сина: син помер, а дочки на все життя втратили здоров'я. Баронеса Розен, що не встигла побути заміжною і року, змогла вирватися до чоловіка лише завдяки сестрі, яка взяла її дитину. Анненкова залишила свою дочку. Юшневській довелося зробити те ж саме. Фонвізіна поїхала, доручивши двох синів своїй матері, яка розпестила хлопчиків та виховала їх непристосованими до життя людьми. Давидова, що мала п'ятеро дітей, була змушена розлучити їх і розмістити по своїх рідних.¹⁷² Імператор засудив невинних жінок на вічну розлуку з рідними, позбавивши останніх права відвідувати Сибір. Він забрав у “невинних” і батьківщину, заборонивши їм повертатися в Росію. Навіть після смерті чоловіків вони повинні були залишатися в Сибіру.¹⁷³

Незважаючи на це, дружини декабристів убачали у своїй долі **прояв своєрідного щастя**. Так, М.К. Юшневська на закид про те, що вона нещаслива дружина нещасливого чоловіка, відреагувала наступним чином: “Я найщасливіша дружина у світі”.¹⁷⁴ На подив оточуючих з приводу прийнятого рішення поїхати у Сибір за чоловіком М.М. Волконська відповідала: “Що тут дивного? П'ять тисяч жінок кожного року добровільно роблять те ж саме”. Таких же позицій дотримувалися ще дев'ять дружин декабристів.¹⁷⁵ Однак, з різних причин не поїхали за своїми чоловіками дружини Бріггена, Ліхарева, Артамона Муравйова, Йосифа Поджіо, Тізенгаузена, Фаленберга, Штейнгеля, Якушкіна.¹⁷⁶

Відповідно, переходячи на становище “дружин засланих каторжників”, жінки свідомо і безповоротно поривали з минулим, відмовлялися від привілеїв, від попереднього способу життя. І, оскільки цей розрив означав публічну підтримку

¹⁷¹ Декабристы и Сибирь. – Новосибирск. 1917. – С. 135.

¹⁷² Фигнер В.Н. Вказ. праця. – С. 7.

¹⁷³ Павлюченко Э.А. Вказ. праця. – С. 8.

¹⁷⁴ Декабристы и Сибирь. – Новосибирск, 1977. – С. 141.

¹⁷⁵ Павлюченко Э.А. Вказ. праця. – С. 25.

¹⁷⁶ Там само. – С. 46.

державних злочинців, їхні дружини опинялися в опозиції до влади, їх поведінка ставала формою громадського протесту.¹⁷⁷

Для декабристів покутою за політичні злочини стали каторжні роботи на копальнях. Їхні дружини також залучалися до простих повсякденних обов'язків, не притаманних великосвітському життю. Наприклад, Трубецька і Волконська самостійно вели домашнє господарство: прибирали, прали, а для чоловіків ремонтували і шили одяг, готували їсти і носили до в'язниці.¹⁷⁸ У Петровському Заводі, як згадувала М.Волконська, “на кухні ми більше не працювали, мали найманих людей”¹⁷⁹.

Важким порушенням прав ув'язнених і засланих декабристів була **заборона листуватися із адресатами у Росії**. В деяких випадках це призводило до втрати бажання поповнювати світоглядні основи попередніх переконань. Наприклад, як ми бачимо із листів О.П. Юшневського, надрукованих професором Університету Святого Володимира П. Голубовським, колишній декабрист, перебуваючи у такій ситуації був переконаний у тому, що “хорошо не иметь жажды, когда ее утолитъ нечем”.¹⁸⁰ Спрага до інформації дещо пом'якшувалася саме присутністю дружин, яких не обмежували у праві листування. Жінки були немовби секретарями і підтримували листування, кожна мала декілька закріплених за собою осіб і від їхнього імені писала рідним.¹⁸¹

Таким чином, приїзд жінок певному полегшенню моральних мук декабристів. Зазнав невдачі задум Миколи І про відірваність декабристів від світу. Дружини засланих інколи відправляли по десять листів на день.¹⁸²

Лише у 1839 р. О. Юшневський отримав дозвіл на кореспонденцію. До речі, листування здійснювалося за посередництвом Іркутського цивільного губернатора А.В. П'ятницького.

Обмеженням підлягало й спілкування декабристів безпосередньо зі своїми дружинами. Згідно правил Читинської в'язниці, жінки мали право на побачення з чоловіками два рази на тиждень.¹⁸³ Оскільки всі жінки після прибуття до Сибіру давали підписку про відмову від сімейного життя, то зустрічі з чоловіками дозволялися по одній годині два рази на тиждень у присутності офіцера. Тому жінки годинами сиділи на великому камені навпроти в'язниці, щоб інколи перекинутися словом з ув'язненими.

Після прибуття в Петровський завод, декабристів було на деякий час звільнено від роботи, і чоловіки отримали дозвіл провести той час разом з дружинами в їхніх будинках.¹⁸⁴ Щоправда, пізніше у Петровському заводі

¹⁷⁷ Там само. – С. 31.

¹⁷⁸ *Фигнер В.Н.* Вказ. праця. – С. 9.

¹⁷⁹ Записки М.Н. Волконской. – С. 64.

¹⁸⁰ Письма декабриста Алексея Петровича Юшневского и его жены Марии Казимировны из Сибири / Сообщены проф. П.В. Голубовским. – К., 1908. – С. 133.

¹⁸¹ Воспоминания Полины Анненковой с приложением воспоминаний ее дочери О.И. Ивановой и материалов из архива Анненковых. – С. 173.

¹⁸² *Сергеев М.* Вказ. праця. – С.28.

¹⁸³ *Павлюченко Э.А.* Вказ. праця. – С. 13.

¹⁸⁴ Жены декабристов. Сборник историко-бытовых статей / Составитель *В.И. Петровский.* – М., 1906. – С. 38.

одруженим декабристам не дозволяли весь день проводити вдома, тому жінки жили з ними у в'язниці. Потім прийшло полегшення: спочатку одруженим декабристам дозволили йти зранку до жінок, повертаючись тільки на ніч, а з часом, навіть, ночувати в будинках їхніх дружин.¹⁸⁵

Для М. Юшневської було притаманним **співчувати не лише власним негараздам, але й з глибоким розумінням ставитися до горя та скрути інших декабристів**. Так, часто у листах дружини “апостола правди” зустрічаються повідомлення про хворобу та смерть когось із декабристів, що містять сумну констатацію і співчуття з приводу таких новин.¹⁸⁶

Побут сімей декабристів у Сибіру вражає невідповідністю умовам, що були доступні колишнім дворянам у межах Європейської Росії. Умови життя були важкими, однак, напевно, лише у порівнянні з часами до заслання. За словами М. Волконської, “наші матеріальні засоби були ще більше зменшені: у Петровську я отримувала 10 тисяч рублів асигнаціями, а в Уріці – всього 2 тисячі”.¹⁸⁷ Хоча у будинку Юшневських у с. Мала Разводна, що коштував 3 тисячі карбованців, було й фортепіано.¹⁸⁸ При тому, господарство для декабристів було заняттям другорядним, як відзначає М. Юшневська “косарей наняла восемь человек; в неделю каждому по 13 рублей ассигнациями”.¹⁸⁹ При покращенні фінансового становища М. Юшневська не втрачала шансу залагодити господарські справи. Так, у 1853 р. вона мала дві корови, двох бичків, одного коня, за умови, що її прислуга складалася з двох старих жінок, одного старого чоловіка, дівчини тринадцяти років і двох похресників.¹⁹⁰

Стійкість характеру – притаманна риса не лише для декабристів, а й для їхніх дружин. У Волконської і Анненкової, у Ле-Дантю, що повінчалася з Івашевим в Петровську, і у Розен, що приєдналася до чоловіка тільки тут, народжувалися діти, і вони ставали радістю не тільки матерів, але й всієї тюремної колонії, стаючи похресниками ув'язнених.¹⁹¹ Марія Казимирівна Юшневська, при всій її хворобливості, вистояла за умов втрати чоловіка у 1844 р. та наступної відмови уряду щодо виїзду до Європейської Росії до дітей. Ми прослідковуємо це за листом від 25 січня 1845 р. Життєва сила не полишала мужню жінку, яка після смерті чоловіка дванадцять років засипала урядові заклади листами, з проханням про дозвіл повернутися з Сибіру. Відповідь: “Вас ніхто не примушував їхати за своїм чоловіком, живіть, як знаєте”. І тільки після амністії Марія Казимирівна повернулася до Росії.¹⁹² До Європейської Росії, окрім М. Юшневської, повернулися й інші дружини декабристів, зокрема М. Волконська, О. Давидова, О. Єнтальцева, Є. Нарішкіна, Л. Поджіо, Н. Фонвізіна та ін.

¹⁸⁵ Воспоминания Полины Анненковой с приложением воспоминаний ее дочери О.И. Ивановой и материалов из архива Анненковых. – С. 197.

¹⁸⁶ Там само. – С. 132.

¹⁸⁷ Записки М.Н. Волконской. – С. 70.

¹⁸⁸ Письма декабриста Алексея Петровича Юшневского... – С. 139.

¹⁸⁹ Там само. – С. 144.

¹⁹⁰ Там само. – С. 165.

¹⁹¹ Фигнер В.Н. Вказ. праця. – С. 16.

¹⁹² Сергеев М. Вказ. праця. – С. 193.

Почуття вірності притаманне дружинам декабристів – явище, яке засвідчує цінність кохання, що долає перешкоди і стає реальним втіленням заповіді “люби ближнього свого, як самого себе” та зайвий раз переконує у доречності випробувань мирських, оскільки їх подолання ще раз засвідчує цінність сильних характерів борців за свої переконання і якостей, притаманних представницям прекрасної статі.

*Марія Казьмирчук
(Київ)*

Ломбарди і декабристи

Діяльність таємних декабристських організацій навіть після багаторічних ґрунтовних зусиль найнаполегливіших науковців має безліч невиявлених і недосліджених сторінок. Однією з них є проблема фінансування як самого повстання декабристів, так і його підготовчого періоду. Одним із джерел отримання коштів для революційної боротьби була низка ломбардних устанав, які у ХІХ-ХХ ст. відігравали помітне місце в економічному житті Російської імперії. Декабристський рух сколихнув суспільну думку першої чверті ХІХ ст., зачіпивши й економічно-політичну галузь як відповідь на широке використання грошей в житті всіх прошарків суспільства. З другої половини ХІХ ст. гроші безроздільно панують у людському середовищі, – без них неможливо прожити. Як результат виникає і розвивається мережа ломбардів – кредитних установ, які були покликані насамперед сприяти визволенню бідніших верств населення з лещат безжальних лихварів, використання коштів на миттєві потреби панівного класу.

Історіографію з проблем взаємовідношень декабристів з ломбардами буде доцільно розглядати окремо кожному: суспільно-політична діяльність П.І. Пестеля та ломбардів в житті декабристів. Адже треба зазначити, що скоро декабристознавці будуть відзначити 180-річчя руху декабристів. Протягом цих років, за підрахунками академіка НАН України В.А. Смолія і професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Г.Д. Казьмирчука, опубліковано “біля 15 тисяч друкованих праць з цієї проблеми, кількість яких продовжує збільшуватись”.¹⁹³ Тільки на зламі другого і третього тисячоліття набуває свого дослідження питання “Декабристи і ломбарди”, яке раніше не ставилося.

Серед всього багатоманіття досліджень є чимало праць присвячених життю і діяльності лідера декабристського руху – Павла Івановича Пестеля. Першість серед них належить М.П. Павлову-Сільванському, який виважено проаналізував світоглядні й практичні пошуки Пестеля у напрямку розв’язання

¹⁹³ *Смолій В.А.* Шановні колеги // Декабристські читання: Зб. статей Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Вип. 7. – К., 2001. – С.5; *Казьмирчук Г.Д.* Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 7.

соціально-політичних проблем, а саме: знищення кріпосного права, зміни форм правління та державного устрою.¹⁹⁴

Після жовтневих і лютневих потрясінь 1917 р. вивчення та дослідження біографії П.І. Пестеля, як і всього руху декабристів, під тиском радянської тоталітарної влади повністю революціонізується. Лідерів і учасників декабристських організацій в цей період виставляли як щирих захисників інтересів знедолених народних мас Росії. Проте, попри таке бачення проблеми, треба зазначити, що декабристознавці цієї доби не мали змоги писати по-іншому, знаходячись у лещатах радянської цензури. Цінність таких розвідок полягає у нагромадженні, виявленні й публікації архівних і рукописних матеріалів. Джерельною насиченістю приємно виокремлюється дослідження працівниці Полтавського державно-педагогічного інституту Л.О. Медведської та російського вченого М.М. Лебедева.¹⁹⁵

Сучасна історіографія кожного року оновлюється багатьма дослідженнями, зокрема нашими¹⁹⁶ та інших науковців. Серед них варто виділити статті й монографії московської дослідниці О.І. Киянської, де на основі нововиявлених архівних матеріалів та нових концептуальних підходів розкривається наполеглива і цілеспрямована робота П.І. Пестеля, спрямована на розв'язання злбодених соціально-економічних і політичних проблем. Саме в її працях вперше було поставлено питання взаємовідношень декабристів і ломбардів.

Питання “Декабристи і ломбарди” найповніше розкривають джерела. Виявлені з цієї теми матеріали можна умовно поділити на дві групи: джерела особового походження, що складаються з приватних листів та записок декабристів та їхніх сучасників, а також документальні офіційні джерела-рапорти, донесення, запиту, відомості військових чинів, які займалися розслідуванням участі П.І. Пестеля в декабристському русі.

Якщо звернутися до джерел особового походження, то можна виявити цікаву записку про гроші Вятського полку, зроблену черговим генералом Головного штабу О.М. Потаповим 13 липня 1827 р., не менш цікавого листа О.В. Сибірського до В.М. Заварова у Москву від 2 лютого 1828 р., приватного листа О.В. Сибірського до начальника штабу 2-ї армії П.Д. Кисельова від 8 травня 1828 р. До цієї групи відноситься лист декабристів М.С. Луніна (1 лист) та М.М. Муравйова (1 лист).

Джерела другої групи представлені рапортами полковника П.І. Пестеля військовому міністру А.І. Татищеву, командира 7-го піхотного корпусу О.Я. Рудзевича головнокомандуючому 2-ю армією П.Х. Вітченштейну від 15

¹⁹⁴ Павлов-Сильванский Н.П. Павел Иванович Пестель: краткий биографический очерк. – СПб., 1901. – 31 с.

¹⁹⁵ Медведська Л.О. Павло Іванович Пестель.- К., 1964.– 154 с.; Лебедев Н.М. Пестель – идеолог и руководитель декабристов. – М., 1972. – 342 с.

¹⁹⁶ Казьмирчук М. Політичні погляди П.І.Пестеля в оцінках поміркованного крила Північного товариства // Декабристські читання: Зб. ст. Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Вип. 7. – К., 2001. – С.39-45; Її ж. П.І.Пестель: погляд соратників з Південного товариства // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 3. – К., 2003. – С. 43-60 та ін.

серпня 1826 р., генерал-лейтенанта О.В. Сибірського командуючому 7-м піхотним корпусом П.Я. Корнілову від 18 січня 1827 р., донесеннями головнокомандуючого 2-ю армією П.Х. Вітченштейна начальнику Головного штабу І.І. Дібичу від 15 грудня 1826 р. тощо.

Ці документи, які розкривають причетність декабристів до ломбардів, були виявлені у Російському державному військово-історичному архіві і введені в обіг завдяки зусиллям О.І. Киянської.¹⁹⁷ Вона вперше частково опублікувала фрагмент листа О.В. Сибірського у своїй монографії. Згодом, з'явилася її стаття в московському журналі, де інформації про опального князя було більше. Не зупинившись на досягнутому, московська дослідниця у своїй докторській дисертації, яка буде опублікована пізніше, як солідна монографія використала вже підбірку матеріалів з 15 документів, які безпосередньо розкривали справу Сибірського, Пестеля і ломбардного білету на суму в 12 тисяч руб., що його нібито не надіслали у артільну касу Вятського полку за незрозумілих обставин.¹⁹⁸ Проте, незважаючи на кількість виявлених О.І. Киянською джерел, ретельно проаналізувавши їх, можна з упевненістю констатувати, що не всі матеріали змогли побачити світ.

Потреби організації змови декабристів вимагали великих витрат. Левову частку їх полковник Пестель черпав з казенних коштів для підкупу його безпосередніх начальників, державних службовців та нижчих чинів. Тут винахідливий південний лідер знайшов можливість, як скориставшись їх жадібністю або скрутним становищем та безконтрольністю своєї фінансової діяльності у Вятському полку, підкупаючи потрібних людей. Заради справедливості наголосимо, що для цієї справи він жертвував власні гроші, економив на солдатах, а також віддавав гроші у ломбард. Про такий стан справ свідчить наказ Пестеля по полку від 7 листопада 1822 р., у якому зазначалося: “Отримано ще 1080 рублів відсоткових грошей з ломбарду.” Він неодноразово отримував подяки за вдале капіталовкладення солдатських коштів, про що сам дуже любив нагадувати, відповідаючи на звинувачення у розкраданні казенних коштів: “приріст солдатських артільних грошей під час мого командування полком був настільки значним і проти дуже багатьох полків таким великим, що пан головнокомандуючий два рази оголошував мені особливу подяку по армії при порівнянні відомостей всіх полків”.

Командир 18-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант князь Олександр Васильович Сибірський, будучи тяжко пораненим на війні 1812 р., потребував для лікування великих грошей. Такої можливості генерал не міг винайти, оскільки його платня була недостатньою, та й борги казні та приватним особам не дозволяли виділити певних сум на лікування. Цим зміг скористатися П.І. Пестель.

Розігруючи комбінацію з артільними грошима, Пестель і Сибірський потурбувались про дотримання зовнішніх правил пристойності. Князь написав

¹⁹⁷ *Киянская О.И.* Профессионал от революции: К вопросу о конспиративной деятельности П.И. Пестеля в 1819-1825 годах // Литературное обозрение. – 1997. – №4. – С. 11, 15.

¹⁹⁸ Документы о финансовой деятельности А.В. Сибирского в Вятском пехотном полку // *Киянская О.И.* Павел Пестель: офицер, разведчик, заговорщик. – М., 2002. – С. 445-462.

“повеління” “про отримання цієї суми” і про те, що ці гроші повинні бути передані для “визначення” до ломбарду. Тепер Пестель міг розраховувати на лояльність дивізійного командира. Розписка Сибірського на отримання грошей зберігалась у полку, а надії змовників на 18-ту піхотну дивізію збільшилися. Але повстання не вдалось, а переляканий князь поспішив попросити допомоги у свого повіреного: “Пестель вже втратив полк і затверджений полковим командиром Українського полку подполковник Толпиго. І він наробив по полку багато поганого, багато претензій на ньому, і я вже отримав повеління очистити їх”.

У фондах Російського Державного військово-історичного архіву збереглась “Справа про підозрілий лист генерал-лейтенанта князя Сибірського до п. Заварова з приводу якнайшвидшого вислання грошей 15 тисяч руб. для поповнення суми, якої не виявилось у Вятському піхотному полку”. Лист, який відкриває справу, підписаний Сибірським у лютому 1826 р., саме тоді, коли у зв’язку з доносом Майбороди у Вятський полк була надіслана спеціальна ревізія. Він був відкритий на пошті, а його зміст привернув увагу вищого армійського начальства. Начальник Головного штабу барон І.І. Дібич, відсилаючи до головнокомандуючого 2-ю армією П.Х. Вітгенштейна виписку з листа князя Сибірського до свого повіреного В.М. Заварова, прохав “ушанувати” його “повідомленням”, про “будь-яку інформацію з предметів, що містяться у цій виписці”. В цьому листі до свого повіреного, необачно князь “Бога ради” просив якомога більше грошей “зібрати і вислати частинами”, адже “негайно треба 15 т(исяч), аби бути спокійним і звільнитися від неприємностей”. Сибірський запевняв В.М. Заварова, що лише тепер “є тобі можливість мене витягнути з поносної прірви”, бо “жартувати нічого” – “зłodії полковнику можуть мене запламувати невинно, будучи самі у багні по шию. Бога ради, висилкою грошей ти спасеш мене, хоч я і розорюся, але що поробиш, честь моя не постраждає”.¹⁹⁹

Генерал-фельдмаршал П.Х. Вітгенштейн, отримавши таке повідомлення про “недоїмки” у Вятському полку від начальника штаба, “наказав корпусному командирі пану генералу від інфантерії Рудзевичу провести з цього питання суворе розслідування”.²⁰⁰

О.Я. Рудзевич відрепортував фельдмаршалу графу Вітгенштейну від 15 серпня 1826 р. таким чином: “за огляду мого цього літа військ ... звернено було по 18-й піхотній дивізії особливу мою увагу на грошові суми, полкові й солдатські артільні”. Далі генерал-лейтенант констатував: “у всіх полках знайдені вони у наявності, а ті, які перебувають у ломбарді чи ошадному казенному банку, мають оригінальні білети, крім одного Вятського піхотного полку”.²⁰¹

Зважаючи на нові обставини, П.Х. Вітгенштейн послав до начальника Головного штабу передані йому данні розслідування, додавши: “З цього ви можете побачити, що крім 6000 р. амунічних грошей на цей 1826 р., які наказано негайно поповнити, генерал-лейтенант князь Сибірський витребував ще з Вятського полку в липні 1825 р. 12000 руб. артільних грошей, для відправлення їх до Імператорського ломбарду. І виявляється, що означені гроші нам дійсно до ломбарду відправлені, коли ж білет на них отримають, то він буде доставлений у

¹⁹⁹ Там само. – С. 445

²⁰⁰ Там само. – С. 447

²⁰¹ Там само. – С. 448

полк”.²⁰² “Таким чином,- йшлося далі у донесенні,- я знову підтвердив корпусному командирі і поставив його до відома, щоб уся взята генерал-лейтенантом князем Сибірським артільна сума без винятку була внесена, чи, у випадку знаходження її вже у ломбарді, зв’язався б з Опікунською радою Імператорського виховного будинку про причини, за якими ломбардний білет на ті гроші по сьогоднішній час не висилається”.²⁰³

Начальник Генерального штабу І.І. Дібіч послав запит до Опікунської ради “вшанувати” його повідомленням, “чи були надані для зберігання артільні солдатські гроші Вятського піхотного полку” і чи виданий “на цю суму білет або чому такий не виданий”.²⁰⁴ Рада ж засвідчила, що “капітал” у 12000 руб. не отримувала від зазначеного пана Сибірського.

Розслідування продовжилося на найвищому рівні. Генерал Головного штабу О.М. Потапов 1 січня 1827 р. доручив начальнику 2-ї армії П.Д. Кисельову, зв’язатися з Санкт-Петербурзькою Опікунською радою “про довідку, чи надані до нього від генерал-лейтенанта князя Сибірського для зберігання артільні солдатські гроші Вятського піхотного полку”.²⁰⁵ Але на це була одна відповідь: “ніяких грошей згаданого полку в ошадну скарбницю з липня місяця 1825 і по 11-е грудня 1826 р. внесено не було”.²⁰⁶

Натомість, прагнучи прояснити нарешті цю ситуацію, генерал чітко запитував: “по-перше, чи належать Вятському піхотному полку згадані 12 тисяч руб., по-друге, коли і у який саме банк чи ломбард відправлені... для зберігання ті 12 тисяч руб.; по-третє, повідомте про всі грошові суми Вятського піхотного полку, скільки і де саме знаходяться для прирощення процентів”.²⁰⁷ “На запит пана начальника Головного штабу Його Імператорської Величності”²⁰⁸ генерал-ад’ютант Кисельов відправив відповідь командуючого 7-м піхотним корпусом “пана генерал-лейтенанта Корнілова”, який доповів черговому генералу 2-ї армії І.І. Байкову 2 лютого такий стан справ: спитавши у генерал-лейтенанта князя Сибірського про стан “сум Вятського піхотного полку”, отримав від нього донесення, де повідомлялося, “що про внесок до ломбарду взятих з цього полку 12000 руб. артільних грошей він послав на днях нарочного у місто Москву до свого повіреного і що білета на ці гроші очікувати слід у перших числах цього лютого місяця”.²⁰⁹ У цьому повідомленні додавались свідчення генерал-майора Кладіщева, який отримав відомості від “Ошадної каси Імператорського виховного будинку в Санкт-Петербурзі”, де йшлося про те, що, “хоч повинно бути артільних грошей Вятського полку 24000 руб. асигнаціями, але білети є у полку лише на 12000 руб., а на інші 12000 руб., відправлених до ломбарду через пана генерал-лейтенанта князя Сибірського 25 липня 1825 р., білета ще не доставлено, а тільки

²⁰² Там само. – С. 448

²⁰³ Там само. – С. 448

²⁰⁴ Там само. – С. 449

²⁰⁵ Там само. – С. 450

²⁰⁶ Там само. – С. 451

²⁰⁷ Там само. – С. 451

²⁰⁸ Там само. – С. 451

²⁰⁹ Там само. – С. 452

зберігається у полковій казеній скриньці його повеління від 29 липня того ж 1825 р., і що на ці 12000 руб. процентів отримано у полк не було”.²¹⁰

Про такий стан справ свідчила й інформація, надана підполковником Розлачем разом з його рапортом, який підтверджував свідчення Кладіщева про відсутність грошей, білета і процентних нарахувань від Імператорського ломбарду, до якого начебто було їх передано Сибірським. Те ж саме мусив відрепортувати управляючий Головним штабом П.О. Толстий до Вітгенштейна: ломбардного білета на ці гроші і на цей час у полк не доставлено, прохаючи при цьому зробити розпорядження, аби князь Сибірський без подальшого зволікання надав їх або ломбардний білет для того, щоб “ці артільні солдатські гроші на противагу закону і надалі не залишались у партикулярних руках”.²¹¹

Головнокомандуючий 2-ю армією Вітгенштейн 16 червня доповів Дібичу, що вищезгаданий Сибірський “взяті їм з Вятського полку солдатські артільні гроші, 12000 тисяч руб., вніс всі сповна”, а Потапов засвідчив у записці: “які вже поступили до загального капіталу Вятського піхотного полку”.²¹²

Мали стосунки з ломбардами Росії й інші декабристи. Зокрема, про це свідчать опубліковані листи декабристів М.С. Луніна та М.М. Муравйова. На жаль, вони не були помічені нашими попередниками, а тому не використовувалися ними. Ці листи ми запроваджуємо в науковий обіг вперше.

З розвитком капіталізму на селі поміщики, не маючи коштовностей чи грошей, заставляли до ломбардів своїх селян. Про такі факти надає свідчення декабрист М.С. Лунін, відбуваючи покарання в Сибіру і листуючись зі своєю сестрою К.С. Уваровою. В одному з листів від 30 липня 1838 р. він, розповідаючи про своїх “домочадців”, згадує про “Василича” (*Федота Васильовича Шабліна – авт.*), який допомагав у веденні господарства. В молоді роки той був відданий у “посаг, після заставлений до ломбарду і банку”²¹³. Таким чином, селяни для поміщиків були простою річчю, яку можна продати чи заставити. Але вирінає ряд незрозумілих запитань: які ломбарди приймали такі застави, під які відсотки тощо. Поза сумнівом, ці питання викликають бажання до пошуку матеріалів, щоб отримати вичерпі відповіді.

Про користування ломбардом сім’ї декабриста М.М. Муравйова свідчить його лист 16 січня 1823 р. Справа в тім, що “брат” – К.М. Батюшков хворів на психічний розлад. Він лікувався у Німеччині, повернувся до Росії і поїхав поправити своє здоров’я на Кавказ, звідки у серпні 1822 р. переїхав до Сімферополя. Мабуть, повітря півдня України йому не допомогло. Виникла проблема їхати за ним в Крим. В зв’язку з цим М.М. Муравйов звертається, мабуть, до хорошого свого знайомого, П.О. Шипилова з проханням поїхати до Сімферополя й привезти К.М. Батюшкова до Петербургу, субсидуючи його подорож грішми, які матуся (*К.Ф. Муравйова – авт.*) внесе до ломбарду у розмірі 2000 руб.²¹⁴

²¹⁰ Там само. – С. 453

²¹¹ Там само. – С. 456

²¹² Там само. – С. 457

²¹³ Лунин М.С. Сочинения письма, документы. – С. 85, 408.

²¹⁴ Шипилова П.А. Генваря 16-го дня 1823 // Никита Муравьев: Письма декабриста 1813-1826 гг. – М., 2001. – С. 195.

Отже, наведені матеріали причетності декабристів до ломбардних операцій переконують, що опозиційно налаштовані елементи російського суспільства, які бажали зміни політико-економічне обличчя імперії втягувалися в грошові відносини, використовуючи нову форму кредитування – ломбарди. Ломбардні операції використовувалися не тільки для розв'язання приватних питань, але й для поліпшення фінансового стану військових підрозділів і навіть для вирішення соціально-політичних – підкупу безпосередніх воєначальників, як це трапилося з П.І. Пестелем, які виступали “гарантами” лояльності військових частин у випадку збройного виступу для реалізації своїх політичних намірів.

*Євген Луняк
(Ніжин)*

Деякі аспекти впливу декабризму на формування ідей кирило-мефодіївців

Зустріч трьох непересічних особистостей М.І. Костомарова, М.І. Гулака та В.М. Білозерського восени 1845 р. заклала основу для створення молодіжного інтелігентського гуртка українських патріотів, за яким в історіографії міцно закріпилася назва “Кирило-Мефодіївського товариства”. Історія цього товариства вже достатньою мірою вивчена. Досліджено ідейні чинники формування політичних поглядів кирило-мефодіївців. Кожна праця, присвячена цьому товариству, серед величезного комплексу факторів, які впливали на створення ідеології кирило-мефодіївців, підкреслює, що одне з найважливіших місць цього впливу посідала діяльність декабристів.

Однак надмірна заідеологізованість радянської історичної науки не давала змоги історикам об'єктивно дослідити всі аспекти впливу декабризму на ідеологію кирило-мефодіївців. Зазвичай, радянська історіографія подавала останніх, як місцевих продовжувачів справи декабристів на Україні, вбачаючи в Кирило-Мефодіївському товаристві переважно регіональне відгалуження загальноросійського суспільно-визвольного руху. Шанування подвигу “перших російських революціонерів” подекуди переходило в ідолопоклонство, що заважало неупередженому вивченню такого важливого феномену світової історії, як декабристський рух. Сучасні умови створили можливість для більш об'єктивного дослідження історичних фактів. Серед багатьох явищ вітчизняної історії зазнала перегляду і діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Адже саме кирило-мефодіївці одними з перших почали широко використовувати поняття “Україна” й “українці”, замість “Малоросія” і “малороси”. Саме вони першими проголосили можливість і необхідність існування такої держави як Україна і окреслили її місце на політичній мапі. Відкрилася можливість по-новому осмислити формування ідеології учасників товариства, одним з найважливіших чинників якої був декабризм.

Безумовно, самі кирило-мефодіївці здебільшого не були свідками бурхливих подій зими 1825-1826 рр. Частина їх тоді була ще дуже малою за

віком, щоб усвідомити всю важливість того, що тоді відбулося, а решта взагалі ще не з'явилася на світ. Та й для найстарших з кирило-мефодіївців особисті враження від подій 1825-1826 рр. могли зберегтися у свідомості лише у вигляді туманних спогадів з дитинства. Так, особисті спогади про виступ декабристів і про резонанс від їхнього повстання міг мати М.І. Савич, якому тоді було 17 років. Напевне дещо з дитинства міг пам'ятати Т.Г. Шевченко, якому у 1825 р. було 11 років.

Але молоді українські інтелігенти 40-х рр. ХІХ ст. могли в повній мірі відчувати на собі заворожуючий вплив образу борців за народну волю, згадувати про яких було заборонено, але про яких постійно говорили у суспільстві. Тому не випадково, що серед знайомих кирило-мефодіївців було багато осіб пов'язаних з декабристами. Відомо, що М.І. Гулак, О.О. Навроцький і особливо В.М. Білозерський підтримували стосунки з С.В. Капніст-Скалон, яка влаштувала літературний салон у Полтаві, а раніше дружила з деякими декабристами. З її братом О.В. Капністом, який у свій час був ув'язнений у Петропавловській фортеці у справі декабристів, у маєтку Рєпніних в Яготині познайомився Т.Г. Шевченко. А сам володар маєтку князь М.Г. Рєпнін-Волконський, останній генерал-губернатор Малоросії, дочка якого Варвара стала близьким другом поета, був рідним братом відомого декабриста С.Г. Волконського і після заслання того на каторгу виховував у себе його сина. Був знайомий Шевченко і з М.О. Луніним – двоюрідним братом декабриста М.С. Луніна. Ймовірно, розповідав поету про декабристів і його приятель М.А. Маркевич, який замолоду дружив з В.К. Кюхельбекером, К.Ф. Рилєєвим, О.О. Бестужевим, О.С. Пушкіним та ін.²¹⁵

З О.С. Пушкіним, К.Ф. Рилєєвим, В.К. Кюхельбекером підтримував у молоді роки тісні взаємини і М.О. Максимович, перший ректор Київського університету, особистий друг Т.Г. Шевченка та М.І. Костомарова.²¹⁶

У 1845 р. Шевченко гостював у Миргороді у П. Шершевицького, батько якого був декабристом.²¹⁷

Приблизно в цей же час, у 1844 р. створюється Шевченкова поезія “Сон”, де автор яскраво змальовує образ покараних революціонерів, які приречені виконувати каторжну роботу у Сибіру, та висміює деспота-царя Миколу І. Невипадково, що під час слідства у ІІІ відділенні в 1847 р. поема “Сон” фігурувала у якості основного доказу антиурядової діяльності поета.²¹⁸

Навряд чи що міг пам'ятати про декабристів М.І. Костомаров, якому у 1825 р. було тільки 8 років. Але на Вороніжчині, де народився майбутній історик, дуже довго ходили розмови про К.Ф. Рилєєва, який неодноразово бував у цих краях і навіть одружився з місцевою дівчиною. Як зазначав відомий історик В.В. Міяковський: “Ореол мучеництва оточив ім'я Рилєєва; його думи з

²¹⁵ Шевченківський словник: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 184-185.

²¹⁶ Історія України в особах ХІХ-ХХ ст. – К., 1995. – С. 44-45.

²¹⁷ Шевченківський словник: Т. 1. – С. 184-185.

²¹⁸ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 67; Т. 2. – К., 1990. – С. 308, 321-322, 329.

українською тематикою в рукописних зшитках ширилися серед молоді”.²¹⁹ Не викликає сумніву, що героїчні постаті декабристів привертали увагу молодого Костомарова. Не дарма, під час обшуку в його квартирі жандарми знайшли номер старої газети з розповіддю про страту декабристів, що було витлумачено як непрямий доказ антиурядової діяльності історика.²²⁰ До речі, серед паперів Костомарова жандармами було знайдено й Шевченкову поезію “Сон”, з текстом якої були прекрасно знайомі й інші кирило-мефодіївці.²²¹

Безумовно, багато міг знати і пам’ятати найстарший з кирило-мефодіївців М.І. Савич, який у час повстання декабристів був студентом Харківського університету. Серед кола знайомих молодого Савича був і польський поет-революціонер Адам Міцкевич. З 1829 р. Савич вступає на службу до драгунського полку і воює на Кавказі проти турків. Саме сюди було заслано багато солдатів і офіцерів – учасників повстання після його придушення.²²² Цікаво, що в цей же час на Кавказі під командуванням генерала М.М. Раєвського служив М.В. Юзефович, якому у майбутньому буде відведена ганебна роль зрадника Кирило-Мефодіївського товариства.²²³

Кирило-мефодіївців цілком справедливо можна вважати нащадками революційної ідеології декабристів і польських таємних організацій. Члени товариства висловлювали ідеї ліквідації самодержавства, скасування кріпацтва, проголошували національне визволення слов’янських народів і їх республіканський устрій у майбутньому, мріяли про загальну освіту, свободу слова, друку, віросповідання та інші демократичні права. Хоча, звичайно, ідеологія кирило-мефодіївців формувалася на стику багатьох факторів і має оригінальний характер.

Вплив декабризму відбивається в багатьох документах учасників товариства. Особливістю ідеології кирило-мефодіївців стало те, що їхні програмні документи представляють собою тісний симбіоз прогресивних революційних ідей, тісно пов’язаних з християнсько-релігійними догматами. Наочний приклад поєднання революційної пропаганди і релігійної містики презентує нам головний програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства “Книга буття українського народу”, написаний ймовірно за все М.І. Костомаровим. Як справжній історик, розвиток українського народу він розглядає з історичної ретроспективи. Розвиток слов’янства, на думку Костомарова, відбувається за наступною схемою. Спочатку всі слов’янські народи жили у рівності й поклонялися єдиному богу, і була на них божа благодать. Пізніше слов’яни почали переймати порядки західних сусідів. Рівність була зруйнована, почали з’являтися пани і царі. За це господь покарав

²¹⁹ Міяковський Володимир. Шевченко в колі кирило-мефодіївців // *Міяковський Володимир*. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев’ятого сторіччя. – Нью Йорк, 1984. – С. 148-149.

²²⁰ Там само.

²²¹ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 471.

²²² *Бойко Петро*. Не нами забуте ім’я М.І.Савич // *Книжник*. – 1992. – № 4. – С. 15.

²²³ *Любченко В.Б.* Михайло Юзефович // *Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції*. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції у Переяславі-Хмельницькому. – К., 1996. – С. 28.

слов'ян, віддавши їх під владу чужинців. Тільки три слов'янських народи зберегли свою самостійність: Польща, Московщина та Литва (під Литвою, звичайно, розуміються землі України та Білорусії, але, оскільки, Білорусь Костомаровим майже не розглядалась, можна цілком справедливо стверджувати, що Литву історик ототожнював, у першу чергу, саме з Україною, це й підтверджує наступний контекст). Вибраність саме цих трьох країн пояснюється тим, що вони єдині більш менш зберегли правління народне: Річ Посполита у Польщі, Новгородська республіка у Московщині і Україна з вільним козацтвом. Як сестра до сестри приєдналась Україна до Польщі, але рівність людей у Польщі вже була порушена, і польські пани почали усіляко мучити Україну, знищуючи істинну Христову віру (православну), закріпачуючи вільних людей. І повсталася вільнолюбива Україна, і приєдналася до іншої сестри – до Московщини, але та почала її утискувати ще гірше, а німка Катерина II знищила козацтво й гетьманство. Під московську неволю потрапила і Польща. Отже, підкреслимо головну тезу Костомарова. Серед слов'янських народів виділяються три, які найбільше зберегли божу благодать – поляки, росіяни й українці. Україна завжди підкреслювала, що хоче жити укупі з братами росіянами та поляками, і добровільно приєднувалася до цих держав, але потрапляла у тяжку неволю. Саме Україна найбільше зберегла божу благодать і намагалася показати іншим народам шлях до спасіння. Вибраність трьох народів, які мають жити нерозділиво і незмісимо, за Костомаровим, відповідає релігійному догмату про трійцю. В 1791 р. Польща зробила спробу повернутися до істинного шляху, але була придушена – це був перший випадок, коли поляки прислухалися до голосу України, який відкривав шлях до спасіння. Удруге цей голос пролунав у Росії в 1825 р., але також не був почутий. Таким чином, виступ декабристів у “Книзі буття українського народу” набуває містичних ознак божественного проявлення духу свободи, який проповідувала Україна, виконуючи свій месіаністичний обов'язок визволення слов'янських народів з неволі.

Отже, Польща і Росія зробили свої спроби повернутися до істини, але невдало. Висновок Костомарова полягає в наступному: Україна, найбільш гноблена серед своїх сестер, встане зі своєї могили і озветься до Слов'янщини, і цей голос буде почутий, і всі слов'янські народи повернуться до істини. Таким чином, в обраній трійці слов'янських народів, найобранішою є Україна, саме їй відведена месіаністична роль пробудження слов'янських племен до спасіння.²²⁴

Згідно з “Книгою буття українського народу”, в Україні мав втретє і востаннє пролунати голос свободи, який приведе слов'янські народи до визволення. І наблизити цей час мали діячі, що наслідували традиції перших слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія, тобто самі кирило-мефодіївці.

Слід зауважити, що вплив декабризму був неоднаковим на різних членів товариства. Зрозуміло, що старші кирило-мефодіївці ставилися до декабризму з більшим розумінням, ніж молодші, для яких декабристи уявлялися лише як неясні образи минулого, реальне бачення яких було зіпсоване офіційними настановами та народними чутками, плітками та переказами.

²²⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 152-169.

У творах П.О. Куліша, О.В. Марковича впливу декабризму майже непомітно. Оскільки національне питання для цих людей стояло на першому місці і переважало за важливістю всі інші, ці найбільші українофіли майже не звертали увагу на декабризм, як на цілковито російсько-дворянську витівку, що не несла для України суттєвого полегшення. Головною метою їх праці було національне відродження України. А от погляди М.І. Савича, який випадково на короткий час опинився в середовищі кирило-мефодіївців, навпроти подають нам приклад найбільшої прив'язаності до декабристських традицій. Під час недовгого перебування в Києві Савич активно брав участь у діяльності товариства, виголошуючи палкі промови. Як свідчив пізніше донощик О.М. Петров, Савич завзято доводив необхідність знищити в Росії монархічний лад і ввести народоправство, і що “київська фортеця буде зручним місцем для змовників”, однак треба заручитися підтримкою військових.²²⁵

Як видно, промови Савича торкались лише соціально-політичних питань, обминаючи увагою національні проблеми України. За поглядами та й за віком М.І. Савич був ближче до декабристів, ніж будь-хто з кирило-мефодіївців. Він поділяв ідеї декабристів, схилився до їхніх методів революційної боротьби, тоді як кирило-мефодіївці здебільшого дотримувалися мирної ненасильницької тактики. Як і П.І. Пестель, Савич не приділяв уваги національному питанню. Головна мета боротьби для нього – це скасування самодержавства і кріпацтва та введення демократичного устрою, що цілком відповідало планам декабристів.

Цікаво, що доля кирило-мефодіївців і декабристів було приречено перетнутися ще й під час слідства 1847 р. Кирило-мефодіївці, як і декабристи, були покарані за вироком царя Миколи І. Начальником III відділення, створеного у 1826 р. після повстання декабристів, яке проводило слідство над кирило-мефодіївцями, був граф О.Ф. Орлов, котрий отримав цей титул і підвищення по службі саме завдяки військовій допомозі, наданій царю Миколі І у грудні 1825 р. Людина, що керувала слідством над кирило-мефодіївцями, також викликає великий інтерес. Це колишній учасник масонських товариств і близький друг багатьох декабристів Л.В. Дубельт, який, хоч і не притягався до суду у “справі 14 грудня”, все ж таки на деякий час мусив залишити службу, що не завадило йому згодом зробити стрімку кар'єру.²²⁶

Звичайно, покарання кирило-мефодіївців не було таким жорстоким, як покарання декабристів. Але й злочин їх перед урядом був набагато менший. Як згадував пізніше М.І. Костомаров, навіть за суворими нормами миколаївської епохи їх було ні за що карати.²²⁷ Але жандармський миколаївський режим, караючи одних людей, робив з них героїв для інших. Майже одразу з покаранням учасників Кирило-Мефодіївського товариства їх образ почав набувати ореолу святості мучеників за народну свободу, за визволення України. Образ кирило-мефодіївців, спотворений офіційною пропагандою і народною

²²⁵ Там само. – Т. 3. – С. 59.

²²⁶ *Овсієнко О.Ф.* Олексій Орлов та Леонтій Дубельт // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції у Переяславі-Хмельницькому. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С. 37.

²²⁷ “Україна”. (Письмо к издателю “Колокола”) // Колокол. – 1861. – № 6. – 15 января.

уваю, дуже швидко перетворився на об'єкт преклоніння для наступних поколінь, якими для самих кирило-мефодіївців були декабристи. Таким чином, кирило-мефодіївці поповнили пантеон борців за народну волю в Україні, зайнявши почесне місце одразу за декабристами.

*Сергій Раєвський
(Київ)*

Деякі факти з біографії В.Ф. Раєвського

Володимира Федосійовича Раєвського вже давно і часто називають “першим декабристом”.²²⁸ І справа тут не лише в тому, що він стояв біля основ декабристського руху в Російській імперії, а в тому, що він “перший декабрист”, якого заарештувала царська влада. Незважаючи на досить великий пласт літератури про В.Ф. Раєвського, видання його автобіографічних записок, політичних, художніх творів та судових матеріалів, ми ще не маємо роботи, яка охопила б усі сторони життя та діяльності цієї видатної людини.

Народився В.Раєвський 28 березня 1795 р. в слободі Хворостянка Старооскольського повіту Курської губернії. Його батько був старооскольським повітовим предводителем дворянства. З 1803 по 1811 рр. В. Раєвський виховувався в Московському пансіонаті, з 1811 р. зарахований в Дворянський полк при 2-му кадетському корпусі. Саме тут готувалися офіцери-артилеристи, які відзначилися під час Вітчизняної війни 1812 р., Бородінської битви.²²⁹ Після випуску отримав призначення в 23 артилерійську бригаду. Брав участь у війні 1812 р. Його військова кар'єра просувалася досить успішно. Так, за битву під Бородіно нагороджений золотою шпагою за хоробрість, потім – орденом Анни 4-го ступеня. Ось як він описав своє ставлення до війни: “Тоді нагороди не видавалися так щедро, як тепер... я не шукав битв... я відчував якийсь потяг до небезпеки і ненависть до тирана, який насмілювався перейти наш кордон, на нашу рідну землю”.²³⁰ У 1815 р. в чині поручика повернувся з закордонного походу російського війська і був призначений ад'юнктом начальника артилерії 7-го піхотного корпусу в Кам'янець-Подільський.

Після повернення Володимир Раєвський під впливом європейських ідей про свободу та братерство, почав роботу над створенням ордену “Залізні персні”, який і був організований у 1816 р. в Кам'янці-Подільському. До нього входили: підполковник Кисловський, штабс-капітан Приклонський, штабс-капітан Губін та губернський доктор Діммер. У знак своєї приналежності до цієї організації його члени носили однакові залізні перстні. “В створений нами гурток, – заявив В. Раєвський, – будемо приймати людей чесних, ненавчених до

²²⁸ Перша стаття в якій автор П. Щеголев назвав його “першим декабристом” з'явилася ще в 1903 р.: *Щеголев П.Е.* Раевский и его время. // Вестник Европы. – 1903. – № 6.

²²⁹ *Раевский В.Ф.* Сочинения. – Ульяновск, 1961. – С. 4.

²³⁰ *Эйдельман Н.Я.* Первый декабрист: Повесть о необыкновенной жизни и посмертной судьбе Владимира Раевского. – М., 1990. – С. 31.

деспотизму і бажаючих боротися проти нього”.²³¹ Але після того, як Приклонський та Діммер отримали нове призначення по службі і виїхали з міста, а Володимир Федосійович вийшов у відставку, орден “Залізні персні” припинив своє існування. Про тимчасові причини припинення військової кар’єри відомо з його “Записок”: “Служба стала важка та образлива... вимагалася не благородна служба, а холопська підлеглість. Я вийшов у відставку”.²³² Політичний гурток Раєвського був одним із чотирьох ранніх переддекабристських організацій.

Володимир Федосійович прожив трохи більше року в рідному маєтку. В 1818 р. повернувся на військову службу. Півроку прослужив у м. Лінци Липовецького повіту Київської губернії, а потім був переведений до Кишинева у 32-й єгерський полк. У Тульчині, під час поїздки до нового місця служби, В. Раєвський зустрів багатьох своїх знайомих, у тому числі й генерала М.А. Фонвізіна, від якого, до речі, довідався про існування Союзу Благоденства і відразу висловив бажання приєднатися до цієї організації. Познайомившись із Пестелем, Баратинським, Юшневським та іншими учасниками Союзу Благоденства, Володимир Раєвський захопився мрією про активну діяльність “у справі звільнення Росії”.

До речі, В. Раєвський був одним із перших членів Кишеневської масонської ложі “Овідій”, створеної в 1821 р., і бажав спрямувати діяльність масонів у революційне русло. Але вже в 1822 р. існування цієї ложі припинилося. Про її діяльність довідався Олександр І і наказав генералу Інзову її закрити.

В.Ф. Раєвського також вважають і одним із засновників впровадження нових форм масової підпільної роботи.²³³ Кишиневська управа Союзу Благоденства, якою керував М.Ф. Орлов, вела широку пропагандистську роботу серед солдат та юнкерів. Володимир Федосійович був одним із найвпливовіших та найактивніших її агітаторів. Так, із свідчень юнкерів випливає той факт, що В. Раєвський використовував приклади, які виконували пропагандистські функції.²³⁴

Період активної агітаційної діяльності В.Ф. Раєвського припадає на період з весни 1821 р. до 6 лютого 1822 р. (день його арешту). Він активно пропагував ідеї декабристів. Так, в його записці “О рабстве крестьян” (1821 р.) сказано: “За яким правом тіло і майно і навіть душа можуть належати іншому? Звідки взятий цей закон торгувати, міняти, програвати, дарувати і тиранити подібних до себе людей?”.²³⁵ Ідея рівності людей у нього розповсюджується навіть і на армію. “Між солдатами і офіцерами не повинно бути нерівноправності, а рівність повинна бути, тому що природа створила нас однаковими”, – писав В. Раєвський в записці “О солдате”. На його думку, саме солдати повинні стати рушійною силою майбутнього державного перевороту.

²³¹ Бурлачук Ф.Ф. Владимир Раевский. – М., 1987. – С. 24.

²³² Щеголев П.Е. Исторические этюды. – 1913. – С. 167-168.

²³³ Очерки из истории движения декабристов / Под ред. Дружинина Н.М., Сыроечковского Б.Е. – М., 1954. – С. 451.

²³⁴ Бурлачук Ф.Ф. Вказ. праця. – С. 41.

²³⁵ Савичев Н. П. Первые благовестители свободы. – К., 1990. – С. 34.

Враховуючи той факт, що військові приймали присягу на вірність імператору, “перший декабрист” обґрунтував, чому вони можуть її порушити: “Імператор і сам присягав з народом добре поводитися; бачите, як він нас мучить, він зрадив своїй присязі, відповідно, ми могли би зрадити”.

Про вільнодумство Володимира Федосійовича владі стало відомо з доносів генералу Соболеєву. В них говорилося, що крім викладання уроків, В. Раєвський проводить агітаційну роботу серед солдат. Ще в 1821 р. доповідали, що “майор Раєвський висловлює вільні думки, і шкідлива для служби людина”.²³⁶ Про нього генерал Кисельов доповів черговому генералу Генерального Штаба Закревському: “...відомий [В.Ф. Раєвський – авт.] мені вільними думками”.²³⁷

6 лютого 1821 р. В.Ф. Раєвський був заарештований за звинуваченням у проведенні пропаганди серед солдат. Так, за словами самого В. Раєвського, почався другий період його життя (перший – військове життя (1812-1822), другий – життя у в’язниці (1822-1827), третій – заслання (1828-1872)).²³⁸ Декабристському руху міг би дуже зашкодити цей арешт, тому що під час допитів Володимир Федосійович міг би розповісти все, що йому відомо про плани та про членів Союзу Благоденства. Але, незважаючи навіть на те, що під час проведення допитів слідчі вдавалися до “не лише суворих, але й жорстоких засобів”, він нікого не видав. Ось що написав своїм друзям з в’язниці В.Ф. Раєвський:

“Скажите от меня Орлову,
Что я судьбу свою сурову
С терпеньем мраморным сносил,
Нигде себе не изменил.”

Про свій арешт В. Раєвський був попереджений О.С. Пушкіним (з яким перебував у дружніх стосунках) ще за добу до його здійснення. Він знищив усі документи, які б могли йому зашкодити. Ось як написав Володимир Федосійович про цей обшук (до речі сам обшук був проведений дуже погано): “В моїй квартирі була шафа, де знаходилося більш ніж 200 екземплярів французьких та російських. На верхній полиці стояла “Зелена книга”, статут “Союзу Благоденствия”... і маленька брошура “Воззвание к сынам Севера”. Радич, ад’юнкта Соболева, запитав у Ліпграді, чи брати книги? Ліпграді відповів, що книги не потрібні, потрібні папери. Після того як вони пішли, я обидві ці книги спалив і тоді зовсім заспокоївся”.²³⁹ Брошура “Воззвание к сынам Севера”, про яку писав В. Раєвський до нас не дійшла. Не згадується вона ні в слідчих справах декабристів, ні в їхній переписці, ні в мемуарах, ні в дореволюційній, ні в радянській спеціальній літературі.²⁴⁰ Але, напевне, в колах декабристів вона була популярною. Про це говорить той факт, що Раєвський згадав про неї як про досить відомий твір. Бо якщо було б навпаки, то він би, скоріше за все, зупинився на ній детальніше, пояснюючи свою увагу до неї.

²³⁶ Бурлачук Ф.Ф. Вказ. праця. – С. 66.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Раевский В.Ф. Сочинения. – С. 5.

²³⁹ Очерки из истории движения декабристов. – С. 452.

²⁴⁰ Там само. – С. 453.

Спочатку В. Раєвський перебував під домашнім арештом, а вже через деякий час був переведений до Тираспільської в'язниці. Його обвинуватили у тому, що він доводив солдатам, що вони та офіцери – друзі та товариші; використовував під час навчання слова “рівність”, “конституція”, “свобода” та інші; під час спілкування поведився з солдатами як рівний з ними по чину, критикував закони та постанови уряду.²⁴¹ Ніякого політичного процесу в його справі ніхто проводити не планував. Його обвинувачували лише в порушенні дисципліни та агітаційних розмовах. В якості свідків було залучено 50 офіцерів та 600 солдат.²⁴² Чотири роки В.Ф. Раєвський провів у в'язниці, під загрозою смертного вироку. Він пройшов через п'ять військово-судових комісій. Але, не зважаючи на це, слідству не вдалося отримати будь-яких свідчень від В. Раєвського про його протиправну діяльність чи інформацію щодо учасників опозиційного руху. “Раєвський ні в чому не зізнається і на будь-яке питання пише величезні дисертації” – зазначали слідчі.²⁴³ Після повстання 1825 р. його перевели до Петербургу, в Петропавлівську фортецю, за умови “ув'язнити і утримувати строго, але добре”.²⁴⁴ У серпні 1826 р. створюється нова Військово-судова комісія, яка вперше звернула увагу на політичні твори В. Раєвського, які зберігалися в його справі. Відповідаючи на питання комісії, Володимир Федосійович вже не міг нашкодити іншим опозиціонерам своїми відповідями, тому і визнав свою приналежність до Союзу Благоденства, але зв'язок із Південним товариством заперечував. Комісія визнала той факт, що вона, як і попередня, винести вирок не має можливості. Лише після завершення роботи нової комісії в жовтні 1827 р. Микола I затвердив вирок В. Раєвському, а в листопаді Володимир Федосійович дізнався про це. Слідство так і не знайшло прямих доказів вини, але, враховуючи висловлені ним думки про свободу, рівність, братерство, визнало його людиною шкідливою для суспільства. Тому В.Ф. Раєвського було позбавлено чинів, ордену Анни 4-го ступеня, золотої шпаги, медалі за 1812 р., дворянства і заслано на поселення в с. Олонки, неподалік від Іркутська. На той час з моменту його арешту пройшло вже 2077 днів. Судова справа “першого декабриста” містить близько 80 томів.²⁴⁵

У засланні Володимир Федосійович, завдяки своїм людським та діловим якостям, користувався любов'ю та повагою односельчан. Він виконував роль посередника між селянами та підрядниками з закупки вина та чаю. Зайнявся вирощуванням баштанних культур, торгував борошном. Купив млин, 30 десятин землі, будинок в Іркутську та ще один побудував в Олонках. Також В. Раєвський одружився, виховав 8 дітей. У 1841 р. він написав спогади про арешт. У 1858 р. вніс до них доповнення, та, напевне, в тому ж році написав нариси “Крепость Замосць и разговор с цесаревичем Константином Павловичем” та “В Крепости

²⁴¹ Бурлачук Ф.Ф. Вказ. праця. – С. 73.

²⁴² Раевский В.Ф. Материалы о жизни и революционной деятельности: В 2-х т. – Иркутск, 1980. – Т. 1. Документы о революционной деятельности и судебном процессе. – С. 36.

²⁴³ Бурлачук Ф.Ф. Вказ. праця. – С. 80.

²⁴⁴ Декабристы. Биографический справочник. – М., 1988. – С. 153.

²⁴⁵ Эйдельман Н.Я. Вказ. праця. – С. 134.

Замосць и конфирмация”.²⁴⁶ В 1864 р., після нападу розбійників, В. Раєвський, не маючи можливості продовжувати роботу, знову повернувся до написання спогадів. Було написано три нариси, які мають найбільшу цінність серед його мемуарів: про поїздку в Сибір на заслання, діяльність в таємному товаристві, розправу з декабристами (В. Раєвський був свідком страти 5 декабристів), про подорож 1858 р. до Росії.²⁴⁷

1856 р. Володимира Федосійовича, як і інших декабристів, було піддано амністії. Але він вирішив залишитися жити в Олонках. У 1858 р. В. Раєвський здійснив подорож до Росії, де в Москві зустрівся з С. Волконським, М. Муравйовим-Апостолом та з іншими декабристами. Заїхав і до Хворостянки. Потім повернувся до Сибіру. 8 червня 1872 р. в с. Малишовка В.Ф. Раєвський помер. Похований в с. Олонки.

В.Ф. Раєвському належить почесне місце в історії декабристського руху. Він був одним із засновників опозиційного руху і першим постраждав за свої погляди. Про його вплив і значення серед декабристів говорить той факт, що одним із важливих пунктів їхнього повстання було звільнення Володимира Федосійовича з в'язниці.

*Олена Ткачук
(Київ)*

Історичні погляди М.С. Луніна

М.С. Лунін – декабрист, підполковник лейб-гвардії Гродненського гусарського полку, учасник Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів російської армії, за битву під Бородіно був нагороджений золотою шпагою з написом “За хоробрість”, член Союзу спасіння (1816 р.) та Союзу благоденства (учасник Корінної ради, “Московської змови” 1817 р. і петербурзьких нарад 1820 р.), активний діяч Північного товариства.

Початок наукового вивчення біографії і публіцистики М.С. Луніна був покладений з нагоди святкування 100-літнього ювілею з дня повстання декабристів. Саме в цей час виходять перші публікації творів Луніна з науковими коментарями С.Я. Штрайха, В.Я. Модзалевського, С.Я. Гессена,²⁴⁸ а також перші наукові праці про декабристів, які ґрунтувалися не лише на мемуарній літературі, як це було раніше, а й на архівних матеріалах, вилучених з архівів Москви, Ленінграду, Іркутська. В працях цього періоду були

²⁴⁶ Раевский В.Ф. Материалы о жизни и революционной деятельности. Материалы судебного процесса и документы о жизни и деятельности в Сибири. – Т. 2. – Иркутск, 1983. – С. 32.

²⁴⁷ Там само. – С. 45.

²⁴⁸ Декабрист М.С. Лунин. Сочинения и письма /Редакция и примечания С.Я. Штрайха. – Пг., 1923; Лунин М. С.Общественное движение в России. Письма из Сибири. – Москва, Госиздат, 1926; Гессен С.Я., Коган М.С.Декабрист Лунин и его время. – Л., 1926.

поставлені важливі питання про світогляд Луніна, його ставлення до повстання, природу його католицьких поглядів, практичну діяльність в умовах сибірського заслання. Залучення невідомих до цього часу різноманітних джерел дозволило історикам вирішити ряд поставлених проблем. Так, Н. Кашиним була з'ясована точна дата народження декабриста,²⁴⁹ С.Я. Гессен остаточно вирішив питання про закордонні видання творів Луніна і причини його другого арешту,²⁵⁰ Б.Г. Кубалов висвітлив умови перебування його в Урікі.²⁵¹

Великий вплив на пошук інтересу до декабристознавчої тематики і глибше вивчення її окремих аспектів зробила М.В. Нечкіна у монографії “Движение декабристов”, яка вийшла 1955 року. В праці детально прослідковано історію декабристського руху, показано сутність розходжень у таборі декабристів, і водночас підкреслено єдність цього руху, дана оцінка діяльності декабристів у Сибіру. Розглядаючи останнє питання, тобто діяльність декабристів під час заслання, авторка особливо виділяла діяльність М.С. Луніна.

У 1975 – 1976 рр. (150-та річниця повстання декабристів) вийшли окремі статті, присвячені в основному умовам життя і побуту Луніна на поселенні в Урікі й під час ув'язнення в Акатуї. На особливу увагу заслуговує дослідження Т.А. Перцевої про перебування декабриста в Акатуї.²⁵² Авторка ввела в науковий обіг нові архівні документи, які відносяться до маловивченого акатуйського періоду життя Луніна. Чимало статей стосуються проблеми, пов'язаної зі смертю декабриста. Зокрема, статті Ейдельмана, Дьякова, Перцевої.²⁵³

Отже, література, присвячена життю, діяльності, ідейним поглядам М.С. Луніна, створює досить широке і відносно повне зібрання. У результаті великої дослідницької роботи істориків багато нез'ясованих питань щодо біографії декабриста були вирішені. Однак, залишається ще чимало аспектів для подальшого вивчення. Зокрема, зберігається необхідність подальшої роботи над літературно-публіцистичною спадщиною декабриста, його поглядами на історію.

Історія здійснила значний вплив на формування світогляду декабристів. У своїх свідченнях слідчій комісії вони залишили цінні відомості про вплив на них вивчення історії. Знайомство з республіканським устроєм стародавніх Афін, Риму, Новгороду, історією французької революції і війною за незалежність в Америці зміцнило республіканські переконання П.І. Пестеля, як

²⁴⁹ *Кашин Н.К.* К биографии декабриста Лунина // Каторга и ссылка. – 1925. – № 5.

²⁵⁰ *Гессен С.Я.* Судьба литературного наследия Лунина. // Каторга и ссылка. – 1930. – № 11.

²⁵¹ *Кубалов Б.* Декабрист М.С. Лунин в Сибири. // Кубалов Б. Декабристы в Восточной Сибири. – Иркутск, 1925.

²⁵² *Перцева Т.А.* Декабрист М.С. Лунин в Акатуе // Ссылные декабристы в Сибири. – Новосибирск, 1985.

²⁵³ *Эдейльман Н.Я.* Смерть Михаила Лунина. [К биографии декабриста] // История СССР. – 1969 – № 5; *Дьяков В.А.* Смерть декабриста Лунина // Вопросы истории. – 1988 – № 2; *Перцева Т.А.* Декабрист М.С. Лунин в Акатуе // Ссылные декабристы в Сибири. – Новосибирск, 1985.

і багатьох інших декабристів. Не один лише Г.С. Батеньков відмічав, що “первые мысли о выгодах свободного правления и привязаность к оному, как обыкновенно бывает, получил я во время обучения истории.”²⁵⁴ А.П. Арбузов зазначав: “Свободный образ мыслей получил от чтения исторических книг.”

Про вплив вивчення історії стародавнього світу говорили також А.О. Корнілович, А.Ф. Брігген, П.П. Беляєв. На давню й новітню історію як джерело свого вільнодумства вказував М.А. Фонвізін, на новітню історію посилались П.А. Бестужев, В.А. Дівов, А.М. Муравйов, В.С. Толстой та інші.

Вивчення історії як вітчизняної, так і всесвітньої здійснювало на декабристів сильний вплив. Від неї вони очікували не лише з'ясування історичної правди, а й патріотичного натхнення, одухотворення, а іноді й безпосереднього керівництва своїми діями. Таке сприйняття історії було нав'язане в основному представниками Просвітництва XVIII ст., які надавали великого значення історичній науці. Просвітники вбачали в ній засіб розкриття причин негараздів у суспільному житті, зловживань вищого керівництва державою. Наприклад, Г. Маблі, твори якого були добре відомі декабристам, зазначав, що “история должна быть школой морали и политики,” і “прошлое должно послужить уроком для будущего.”²⁵⁵ Відповідно до своїх просвітницьких поглядів декабристи вбачали в історії “неисчерпаемый источник поучительных примеров.”

Так, і М.С. Лунін наголошував на важливій ролі та призначенні історії в житті суспільства: “История должна (служить) не только для любопытства или умозрений, но путеводит нас в высокой области политики.”²⁵⁶

Перебуваючи на засланні, декабристи займалися перекладацькою діяльністю, також великого значення набуло вивчення місцевої історії, етнографії й фольклору. Декабристи навчали історії дітей, в тому числі й власних. І.Д. Якушкін викладав історію в організованій ним школі в Ялutorовську, В.Ф. Раєвський – у школі в Олонках. З навчальною метою Якушкін, Раєвський, Завалішин створили спеціальне керівництво з історії. Навіть Лунін, якому в Акатуї навчати було нікого, створив власну схему навчального плану з історії для початкового виховання.

Згідно з розробленим планом, який був розділений на три етапи, навчання повинно було розпочинатися з 8-річного віку й тривати 6 років. Метою навчання була підготовка учня до вступу в гімназію. На першому етапі (з 8 до 10 років) рекомендувалося вивчати священну й давню історію в скороченні. На другому (з 10 до 12 років) – російську та всезагальну історію. Всезагальну історію слід було продовжувати вивчати й на третьому етапі (з 12 до 14 років), крім того в цей час Лунін рекомендував розпочинати ознайомлюватися з історією церкви.²⁵⁷

М.С. Лунін цікавився й історією античності. Перебуваючи в Урікі, він захоплювався Тацитом, а також був знайомий з працею Мітфорда з історії давньої Греції. Слід зазначити, що вивченням історії античного світу в першій чверті XIX ст. в Росії займалися порівняно небагато. Однак, інтерес до античної історії

²⁵⁴ Волк С.С. Исторические взгляды декабристов. – М.-Л., 1958. – С. 44.

²⁵⁵ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. – М.-Л., 1940. – С. 113, 115.

²⁵⁶ Лунин М.С. Письма из Сибири. – М., 1987. – С. 66.

²⁵⁷ Там само. – С. 150.

був досить великий. Швидко розкуповувалися переклади класичних авторів, в тому числі й істориків, читались з інтересом статті з історії Греції, Риму. У 1825-1826 рр. з'явився науковий огляд історії давньої Греції відомого тоді професора К.І. Арсеньєва. Загалом з давньою історією декабристи знайомилися переважно за творами самих давніх авторів. Лунін зазначав з цього приводу, що “одна страница Тацита лучше знакомит нас с римлянами, чем вся история Роблена или мечтания Гиббона.”²⁵⁸

Давня Греція була для більшості декабристів священною країною республіканських вільностей, патріотичних подвигів і вільного поетичного духу. Декабрист Лунін відмічав, що “...греческие республики сияют, подобно звездам во мраке прошедшего.”²⁵⁹ Проте, конкретних висловлювань з історії Греції декабристи залишили не так уже й багато. Зокрема, Луніну належить нарис “Исторические этюды”, в якому він описав гоніння, яких зазнали великі мужі Греції за любов до вітчизни. Звертаючи увагу на те, що характерною особливістю Греції є інтерес до особистості, декабрист підкреслив, що в грецькій історії на першому плані знаходяться видатні діячі, “массы находятся в скрывающем их полумраке.” Долю видатних політичних діячів Стародавньої Греції, які були вимушені залишити свою країну заради загального блага, Лунін визначив як предмет свого дослідження в “Исторических этюдах”.

Так, декабрист називає Лікурга першим із вигнанців, котрих згадає грецька історія. Отримавши від своїх співвітчизників клятву не змінювати його установ до свого повернення, Лікург прирік себе на пожиттєве вигнання і закінчив свої дні на о. Крит. Навіть свої останки він заповів кинути в море, щоб його прах ніколи не міг бути перевезений в Спарту, що звільнило б лакедемонян від присяги дотримуватися закону. Заради зміцнення демократичного устрою Афін Солон теж залишив свою батьківщину і був змушений провести 10 років у добровільному вигнанні. В своєму нарисі Лунін згадає також про таких видатних діячів Греції, як Пісістрат, Фулідід, Алківіад, Фемістокл, Ксенофонт. Вигнання не обмежило діяльність цих передових людей і не розірвало їх зв'язків, та не звільнило від обов'язків. Так, Фулідід створив свою історію, перебуваючи у вигнанні, а Ксенофонт використовував “досуги изгнания” для написання творів. Перебуваючи на чужині, одні зробили важливі послуги своїй вітчизні, піклуючись про її політичні інтереси, інші ж сприяли її інтелектуальному розвитку, і всі вони проявили мудрість своїх поглядів через послідовність своєї власної поведінки.

Переслідування, яких зазнали грецькі мужі, не були наслідком невдячності народу чи несправедливості уряду. Вони були неодмінною умовою проголошення істини. Оскільки, якщо людина віддає своє життя за ідею, то ця ідея безсмертна. Лунін відмічав, що ті, які покликані внести корінні зміни в суспільний устрій і в життя народів, навіть в тому випадку, якщо їхні зусилля увінчаються успіхом, повинні очікувати різкої протидії з боку певного кола людей, інтереси, схильності та звички котрих вони порушили, випереджаючи ідеї свого часу. Вигнання, яке є лише однією з форм цієї протидії, завжди свідчило про видатні заслуги тих, хто його зазнав. Приводячи як приклад

²⁵⁸ Декабрист М.С. Лунин. Сочинения и письма. – Пг., 1923. – С. 20.

²⁵⁹ Лунин М.С. Письма из Сибири. – М., 1987. – С. 161.

історію стародавньої Греції, Лунін закликав декабристів до продовження боротьби, навіть перебуваючи у засланні.

Лунін є автором дослідження “О религиозных верованиях греков по Гомеру.” Задумуючи цю працю, декабрист спеціально протягом двох років (1841-1843) займався вивченням грецької мови за допомогою книг, що їх йому надсилала сестра К.С. Уварова. Основні ідеї цього твору були настільки далекі від офіційної церковної вченості, що в листі до С.Г. Волконського, який датується початком 1844 р. Лунін писав: “Но горе мне, если моя греческая мазня попадет в руки властей. Они будут способны сжечь меня живым, как колдуна, чернокнижника.”²⁶⁰ На жаль, цей твір загинув разом з іншими акатуйськими паперами Луніна.

Не обминув своєю увагою декабрист і вітчизняну історію. Він є автором декількох розвідок, присвячених історії Росії, зокрема “Розыска исторического”. Деякі свої погляди він викладає і в Записній книжці. Також Лунін провів аналіз історії декабристських організацій. Він планував написати три твори про діяльність таємних товариств: “Взгляд на Русское тайное общество с 1816 до 1826 года”, “Разбор Донесения, представленного Российскому Императору Тайной комиссией в 1826 году” і “Разбор деятельности Верховного Уголовного суда”. Однак остання робота не була написана через арешт декабриста.

Стосовно “Розыска исторического”, то дослідник С.Б. Окунь вважає цю працю першим завершеним історичним твором Луніна.²⁶¹ Однак інші науковці, зокрема М.Я. Ейдельман і І.А. Желвакова, відстоюють думку про те, що “Розыск исторический” був задуманий як своєрідний розширений коментар, доповнення до “Взгляда”. Це твердження обґрунтовується наступними положеннями:

1. Час створення “Взгляда на Русское тайное общество с 1816 до 1826 года” і “Розыска исторического” співпадає: літо-осінь 1838 р.

2. “Розыск” зберігся в єдиному рукописі, де він іде безпосередньо за “Взглядом” – навіть без переходу на іншу сторінку, що визначило б його самостійне значення.

3. Між розділами “Розыска” немає чіткого логічного зв’язку: перші два стосуються перших століть вітчизняної історії – до кінця династії Рюриковичів; третій раптово переходить в англійську історію XIII ст. (і ведеться порівняння її з російською історією XIX ст.). Така структура була б дивною для окремого твору, але цілком логічна для коментаря-додатка.

4. Мотиви, порушені в “Розыске”, є немов би відлунням деяких рядків “Взгляда”.

Праці Луніна на історичну тематику, в плані аналізу російського історичного минулого, знаходяться в сфері тих ідей, котрі були висунуті декабристами в 20-х рр. XIX ст. Зокрема, декабрист заперечував концепцію мирного походження російського абсолютизму і споконвічність кріпацтва на

²⁶⁰ Лунин М.С. Письма из Сибири. – М., Наука, 1987. – С. 261.

²⁶¹ Там само. – С. 35.

Русі, наголошував на негативній, пагубній їх ролі для розвитку держави, а також обґрунтовував неминучість політичного перетворення Росії.

Звертаючись до вітчизняної історії, Лунін був обережним у своїх висновках. Важливу роль він відводив історичним джерелам, на яких повинне ґрунтуватися дослідження: “Когда нет исторических источников и предания недостаточны, напрасны будут догадки.”²⁶²

Пишучи про запрошення слов'янами варяг з метою захисту своїх кордонів від войовничих сусідів та кочових орд (що було характерним, як зазначає автор, для багатьох народів, які перебували на етапі свого становлення) та добровільне їм підпорядкування, М.С. Лунін піддає критиці цей факт і стверджує, що це є вигадка, яка базується на сумнівному авторитеті літописця. Також зазначає, що цей міф був необхідний нащадкам Рюрика для обґрунтування законності своєї влади. Таким чином, декабрист вперше в російській історичній літературі зробив спробу розкрити історичні корені варязької легенди.

Поряд із критикою абсолютизму, М.С. Лунін виступав і проти кріпацтва. Визнаючи нормандське походження “Руської правди”, наголошував, що кріпацтво було принесене в Росію і так само, як самодержавство, негативно впливало на загальний процес її розвитку.

Діяльність князів характеризував у цілому негативно, зазначав, що лише деякі з них вирізнялися здібностями. Підкреслював, що нащадки Рюрика ніколи не користувалися прихильністю підданих, оскільки не вміли її заслужити. Так само негативно оцінюється і діяльність династії Романових. Проводячи паралель з історією Англії, декабрист зазначав, що риси англійських літописів схожі з тим, що ми бачимо навколо себе. А як наслідок, “в несколько веков нашего политического быта мы едва подвинулись к той черте, от которой пошли англичане.”²⁶³ Таку оцінку діяльності династії Романових подає декабрист. Правління ж литовських князів оцінює позитивно, наголошуючи, що саме за цих часів розпочалося відродження, їхня діяльність стала прикладом і для московських князів. Однак не слабкістю монголів та діяльністю князів звільнилась Росія. Необхідною умовою корінних змін декабрист визначає народний дух.

В “Розыске историческом” Лунін наголошував на згубній ролі феодалної роздрібненості, яка мала більш негативні наслідки для народу, ніж монгольське панування і призвела до того, що “народний дух, поступово згасаючи, змінився байдужістю”. На думку М.С. Луніна, байдужість є найгіршим, що може бути як у політиці, так і в релігії. Звертаючись до історії християнства на Русі, декабрист піддавав критиці думку про те, що саме князь Володимир першим запровадив православну віру, яка задовго до нього була поширена в давньоруській державі.

Таким чином, М.С. Лунін у своїх історичних розвідках виклав власні погляди на вітчизняну історію, проаналізував позитивні та негативні реалії, вдавня до досвіду інших народів, наголосив на тому, що причиною всіх

²⁶² Декабрист М.С. Лунин. Сочинения и письма. – Пг., 1923. – С. 78.

²⁶³ Лунин М.С. Письма из Сибири. – М., 1987. – С. 66.

негараздів є абсолютизм і виходом із ситуації, що склалася, є утвердження конституційних законів та народної свободи.

*Олег Траверсе
(Київ)*

Адмірал де Траверсе і барон Штейнгель у історичному контексті доби декабристів

Закономірності перебігу подій та випадковості зчеплення фактів завжди були головним для розуміння історичної доби. Сучасні уявлення в історичній науці суттєво відрізняються від тих, що виступали як панівні до недавнього часу. “Історична наука позбавилася заангажованості, політичної домінанти, ідеологічної зашореності”²⁶⁴.

Під впливом значного розширення джерельної бази, ускладнення наукових уявлень дослідників щодо всього процесу історичного пізнання, виникла потреба відходу від стереотипів, пошуку нових підходів, засвоєння продуктивних методик усього спектра гуманітарних наук.²⁶⁵ Особливості розвитку поглядів гарантуються нескінченною множиною можливих коментарів. Як кажуть, крапка – початок трьох крапок. Розуміння минулого, де час розглядається в сенсі епохи, пов’язано з вивченням обставин життєдіяльності конкретних осіб.

Відтворюючи історичний контекст часу декабристів, доречно нагадати, що старша донька француза графа Ж. Лавалля “Катерина Трубецька першою з дружин декабристів поїхала за чоловіком до Сибіру. До речі, з одинадцяти декабристок, яких ми звично називаємо російськими жінками, власне, росіянок було вісім; одна – К. Трубецька – напівфранцуженка і дві – чисті француженки: Поліна Гебль (Анненкова) і Камілла Ле-Дантю (Івашева)”²⁶⁶. Цей приклад свідчить, що навіть незначне зміщення акцентів (замовчування дівочих прізвищ дружин декабристів) сприяє формуванню наших уявлень про минуле на рівні ілюзій, що неминуче призводить до його спрощення.

В цій студії пропонується пошук історичної конкретики, що виступає підґрунтям наукового аналізу подій першої чверті XIX ст. на підставі розгляду двох постатей – Траверсе (1754-1831) та Штейнгеля (1783-1862). Саме ці персони були обрані автором не випадково. Тому слугують декілька історичних обставин. По-перше, серед повстанців на Сенатській площі у грудні 1825 р. був присутній флотський гвардійський екіпаж. По-друге, у цей час адмірал де

²⁶⁴ *Смолій В.* До читачів // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – К., – Т. 3. – 2003. – С. 6-7.

²⁶⁵ *Шаповал Ю.І.* Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2002.

²⁶⁶ *Чеснокова А.Н.* Иностранцы и их потомки в Петербурге: Немцы. Французы. Британцы. (1703-1917). Ист.-краеведческие очерки. СПб., 2003. – С. 137-138.

Траверсе займав посаду міністра Російського флоту та був членом Державної ради. По-третє, існує відома “Записка ...” декабриста барона В. Штейнгеля до імператора Миколи I, написана ним у в’язниці, де окрім інших вищих посадових осіб держави йдеться і про морського міністра (маємо унікальний приклад оцінки державного діяча, міністра, адмірала колишнім підлеглим в чині лейтенанта). По-четверте, в історичних публікаціях до останнього часу згадка про морського міністра робилася, здебільшого, через призму особистого відношення барона Штейнгеля до Траверсе, якого він вважав одним із винуватців своїх службових негараздів.

Ці обставини роблять можливим простежити в конкретному полі історико-соціальних, ментальних, соціально-психологічних та інших структур того часу вчинки та дії згаданих осіб, визначити об’єктивні обмежувальні рамки діяльності кожного з досліджуваних персонажів, хоч би пунктирно означити головні події в житті кожного з них.

Автор пропонує осмислення окремих аспектів отриманої інформації щодо життя та діяльності Траверсе і Штейнгеля на підставі міждисциплінарного підходу. Тобто наблизитись до реконструкції минулого, його адекватного розуміння в контексті діалогу з цим минулим, діалогу, що відбувається в інтелектуальному просторі професійної свідомості історика, джерелами якого є свідчення очевидців, спогади сучасників, вивчення продуктів діяльності (щоденників, листів та інших джерел, які свідчать про життєдіяльність особи і т. ін.). Сприймання вміщеної там інформації шляхом аналізу правил і засобів прочитання історичного тексту тією аудиторією, якій він призначався.²⁶⁷ У свою чергу, це передбачає вивчення кола спілкування, взаємин особи з широким соціальним оточенням.

Відтворюючи у той чи інший спосіб контекст певного історичного часу, дослідник завжди стикається з проблемою мотивації дій та вчинків конкретної особи. Історичне тому саме й має свій рух, що його визначає індивідуальне через здійснення вчинку. Він є тим головним осередком, уважний аналіз якого зможе привести до певного поступу у розумінні не тільки окремої людської постаті, а зрештою, й до більш повного з’ясування історичного руху суспільства.²⁶⁸

Неабияка роль в цьому належить науковій біографістиці.²⁶⁹ Саме вона дозволяє здійснити відповідну реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості у просторово-часовій організації її ділового, сімейного, духовного життя, природного і соціального середовища.

Доба декабристів має багато маловідомих сторінок, висвітлення яких дозволить отримати більш цілісне уявлення щодо відомих подій та осіб. Визнанням є те, що у формуванні думок майбутніх декабристів значну роль

²⁶⁷ Репина Л.П. “Новая историческая наука” и социальная история. – М., 1998.

²⁶⁸ Шаповал Ю.І. Вказ. праця.

²⁶⁹ Смолий В. Вітальне слово // Декабристські читання: Тези Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої рухові декабристів / Під ред. Г.Д. Казьмирчука. – К., – Вип. 8. – 2001. – С. 5-7.

відіграла їх участь у військових походах до Європи, зокрема до Франції, в ході боротьби Росії з Наполеоном Бонапартом.

Проте, слід зазначити, що в той час багато іноземців, зокрема французів, служили Росії і знаходилися не просто в російській армії і флоті, а й посідали ключові посади. В історії Російської імперії першої чверті XIX ст. (і, зокрема, України, з якою пов'язане життя багатьох талановитих особистостей) три вихідця з Франції залишили яскравий слід. Це герцог Арман-Еммануель Ришельє дю Плессі – один з перших будівничих міста Одеси, генерал-губернатор Новоросійського краю, маркіз Жан Батист де Траверсе – Миколаївський та Севастопольський військовий губернатор, командувач Чорноморського флоту, потім морський міністр Росії. Зауважимо, що двом французам була віддана в управління територія вдвічі більша за площу Франції. Граф Луї Олександр Андре де Лонжерон став наступником Ришельє, також одеським градоначальником, а потім херсонським військовим губернатором.²⁷⁰

Траверсе розкривається у вражаючій галереї історичних подій та особистостей. Уродженець антильської Мартиніки, яка на той час була заморською колонією французького короля, він пройшов шлях від гардемарина королівського флоту Франції до міністра Військово-морських сил Росії (17 років Іван Іванович де Траверсе обіймав цю важливу державну посаду).²⁷¹ Учасник і герой війни американських колоній за незалежність, одержав перемогу у 22 морських битвах з кораблями британської корони. Він вважався, як своїми, так і супротивниками, одним із кращих капітанів свого часу. Траверсе – кавалер хреста Святого Людовика (Франція, 1782), приймав на своєму кораблі майбутнього президента Сполучених Штатів Америки Дж. Вашингтона, кавалер ордена Цинциннаті (США, 1783). За свого життя перебував на службі у королів Франції – Людовика XV, Людовика XVI. У 1791 р. його запросила до Росії імператриця Катерина II. Потім він служив при Павлі I, Олександрі I, Миколі I; став повним кавалером орденів Російської імперії.

У 1802 р. Траверсе було призначено на посаду головного командира Чорноморського флоту та військовим губернатором Севастополя і Миколаєва. Після смерті Потьомкіна південні верфі прийшли в негідність, роками з їх стапелів не спускали кораблів.²⁷² Траверсе відродив регулярне будівництво військових судів у Миколаєві та Херсоні. При ньому вперше на Чорному морі був обшитий міддю військовий корабель “Правий”. На Севастопольських верфях був закладений перший військовий корабель.²⁷³

У фонді 25 морського міністра маркіза де Траверсе у Центральному державному архіві військово-морського флоту у Санкт-Петербурзі зберігаються листи Київського військового губернатора М.І. Кутузова до головного командуючого Чорноморським флотом Ж.-Б. де Траверсе. Вони належать до періоду війни з Францією у 1806-1807 рр. Це неофіційне листування, яке

²⁷⁰ Траверсе О.О. Французи в Україні: герцог Ришельє, граф Лонжерон, маркіз де Траверсе // Діалог: історія, політика, економіка. – 2002– № 2. – С. 83-89.

²⁷¹ Состветная историческая энциклопедия. – М., 1966. – Т. 9. – С. 466.

²⁷² Государственный архив г. Севастополя, ф. 20, оп. 1, лл. 236-240.

²⁷³ Траверсе О.О. Життя віддане морю // День. – 2003. – № 23. – С.6.

здійснювалося французькою мовою ад'ютантом Кутузова. Ці документи містять приписки, зроблені рукою М.І. Кутузова і підписані ним. Довірливий тон листів проливає світло на взаємини військових начальників і, тим самим, на особистість адресата – видатного російського полководця адмірала де Траверсе. Кутузов писав з Києва 1 вересня 1807 р.: ”... Я вам очень благодарен, мой дорогой Адмирал, за ваше письмо от 22-го...говорят об английском флоте, вошедшем в Зунд и т.д. вы знаете лучше меня состояние нашего флота в Балтийском море...”.

Провідна роль належить де Траверсе в організації та проведенні видатних наукових морських експедицій, в ході яких здійснено кругосвітні плавання та географічні відкриття. Це дослідження Антарктики та Арктики, експедиції Беллінсгаузена та Лазарева до Антарктиди на шлюпах “Восток” і “Мирний”.

Вивчивши всі доступні матеріали, донесення і записки російських, англійських і французьких мандрівників, Траверсе приходять до висновку, що дослідження областей, які лежать між Північним Льодовитим і Тихим океанами, слід вести у кількох напрямках. “Береги Сибіру слід розвідувати і з моря і з суші, рухаючись із заходу на схід, і зі сходу на захід”.²⁷⁴ Ще раніше Траверсе задумав наукову експедицію з дослідження протилежної частини земної кулі.

Після експедиції Кука, з часу якої пройшло вже сорок років, ніхто більше не наважувався проникнути в Антарктиду. З 1810 р. Траверсе вивчав подорожі Кука і всіх тих, хто плавав у південних широтах у пошуках гіпотетичної “Терра Аустраліс Інкогніта”. Більше того, він послав до Англії офіцерів російського флоту, щоб вони знайшли і розпитали супутників Кука по його подорожам у Берингове море та Антарктичні моря.

Втілюючи в життя ці проекти, Траверсе міг спертися на цілу плеяду моряків, за плечима яких вже були успішні навколосвітні плавання, які здійснювалися під патронажем російсько-американської кампанії і за допомогою графа М.Румянцева, який витратив чимало коштів на пошуки нових земель, що він хотів бачити приєднаними до Росії. У 1814 р. Румянцев звернувся до уряду і морського міністра з проханням виділити кошти. За відсутності Олександра І, який у цей час брав участь у Віденському конгресі, де вирішувалося питання про післявоєнний устрій Європи, Траверсе підтримав проект і 25 січня 1815 р. підписав розпорядження “Про відпуск речей на експедицію Коцебу на “Рюрику”. Уряд брав на себе частину витрат. Отримавши дозвіл Імператора, морський міністр наказав “Рюрику” йти під військовим прапором, що надавало чимало переваг у порівнянні з плаванням під прапором купецьким.

Поки Коцебу і Шишмарьов досліджували береги російської Америки, з паралельною місією – дослідити східне узбережжя Тихого океану – вийшов в море капітан Головнін на шлюпі “Камчатка”. Це друга експедиція Головніна,

²⁷⁴ *Шатне Мадлен дю*. Жан Батист де Траверсе, министр флота Российского // *Мадлен дю Шатне*; Авториз. пер. с фр. М.Л.Андреева; Отв. ред. Г.Б.Удинцев. – М., 2003. – С. 285-286.

але вперше вона здійснюється повністю на кошти уряду, які Траверсе зміг вишукати спеціально для цієї мети. В інструкції, яку отримав Головнін від міністра, говорилося: “...проходячи Східним океаном, курси ваші розташовувати по тих місцях, де ніякі мореплавці ще не проходили, або торкатися тих місць, де попередні мореплавці примітили ознаки землі, з тим, що, може бути, випадок надасть вам щастя відкрити нові землі”. “Камчатка” була навчальним судном, на якому практикувалися молоді офіцери – Врангель, Літке, Матюшкін. Їх імена добре відомі в історії.

Капітан Василь Головнін був не лише моряк, а й справжній вчений. З досліджуваних ним земель він вивіз цікаві етнографічні матеріали – 64 предмети згідно “описи рідкостей, собраних для Его Высокопревосходительства, Господина Морского Министра...”. Рідкості були поміщені до музею при Адміралтействі. Високо цінуючи організаторські здібності Головніна, міністр взяв його на службу в якості особистого радника.

У лютому 1819 р. Траверсе представив царю два проекти полярних експедицій, складених за його вказівкою капітаном Крузенштерном і віце-адміралом Саричевим, директором гідрографічної служби Адміралтейства. Государ погодився з пропозицією морського міністра, прислухавшись до його переконань відносно того, що експедиції такого роду не лише піднімуть престиж Росії у світі, але й суттєво розширять її дипломатичні і торгові відносини з багатьма країнами. На ці проекти було відпущено півтора мільйона карбованців – сума, якщо врахувати поставлені цілі, відносно скромна.

Першу експедицію (чи, як тоді називали, “дивізію”) повинні були очолити капітан другого рангу Ф.Ф. Беллінсгаузен і лейтенант М.П. Лазарев. У наказі, написаному французькою мовою рукою Траверсе, їх завданням було досліджувати ті частини Антарктичного моря, де ще не бували мореплавці, вишукувати у вже досліджених районах невідомі острови, знаходити зручні місця для стоянок і ремонту судів. Прямуючи слідом за обраним меридіаном, наблизитися на скільки можливо до полюсу.

Перед другою експедицією під керівництвом капітана Васильєва і лейтенанта Шишмарьова, ставилося завдання “дослідити береги і море до півночі від Берингової протоки з метою відкриття невідомих земель”. Траверсе наполягав на тому, щоб у нових експедиціях був врахований досвід плавання на “Рюрику”.

При визначенні кораблів для першої експедиції вибір Траверсе зупинився на шлюпах “Восток” і “Мирний”. Поки тривала їх підготовка, він доручив Крузенштерну скласти плани експедицій, оскільки той був не лише досвідченим моряком, але й неперевершеним картографом. У своєму листі з маєтку в Естляндії, де через нездужання Крузенштерн виконував доручення міністра, він писав: “Господин маркиз, проект увлекает меня чрезвычайно; если бы я так не страдал глазами, то просил бы Его Императорское Величество поручить мне возглавить эту экспедицию”.²⁷⁵ З кількох складених за вказівкою Траверсе планів, міністр врешті-решт зупинився на тому, який запропонували Коцебу і Саричев.

²⁷⁵ Там само.

Міністр звернувся до князя Голіцина з проханням залучити Академію наук до складання плану досліджень. Мова йшла про "різноманітні фізичні, астрономічні та географічні спостереження, які було б бажано здійснити в ході цих кампаній. Мореплавцям належить відмічати найвищі широти як на півдні, так і на півночі, які їм вдасться досягти, рухаючись через різні меридіани". Оригінал "Інструкції стосовно наукової організації полярних експедицій", написаний французькою мовою рукою Траверсе, зберігається у військово-морському архіві у Санкт-Петербурзі. Беллінсгаузен у своєму журналі відтворив інструкції морського міністра майже дослівно.²⁷⁶

Під час експедиції було здійснено велику кількість гідрометеорологічних і геофізичних спостережень. У цьому відношенні з нею не може зрівнятися жодна антарктична експедиція, здійснена у ХІХ ст. Беллінсгаузен увійшов в історію як один із визначних дослідників Антарктиди. Він мав право заявити, що в ході експедиції було відкрито двадцять дев'ять островів, з яких три – в Антарктиці, що були ним названі архіпелагом де Траверсе, вісім – в південному помірному поясі і дев'ятнадцять – в тропіках (зауважимо, що всі назви дані на честь учасників експедиції. Проте після того, як лейтенант з "Востока" К. Торсон став декабристом і був висланий на каторгу, "його" острів перейменували у Високий).²⁷⁷

Учасники експедиції заслужили ті високі нагороди, представлення до яких направив государю міністр де Траверсе 28 липня 1821 р. з Романщини: "Вашему Императорскому Величеству угодно было потребовать мнения моего насчёт назначения наград – всеподданейше доношу, что полагал бы Беллинсгаузену дать чин капитан-командира и орден св. Владимира 2-й степени. Капитан-лейтенанта Завадовского и лейтенанта Лазарева, командира «Мирного», наградить согласно ходатайству Беллинсгаузена чинами капитана 2-го ранга – Лазарев будет произведён через чин, но он теперь старший лейтенант и офицер, достойный иметь самые важные поручения. О прочих будет особое представление".²⁷⁸ Сам адмірал маркіз де Траверсе був представлений до вищої нагороди держави – ордена Андрія Первозванного.

Цей видатний період в історії флоту Імперії, коли росіяни успішно конкурували з англійцями у відкриттях і освоєнні нових земель, відбитий у фактах та численних свідоцтвах, які знайшли відображення в документах тієї епохи, говорять про ініціативу і особисту участь де Траверсе в організації експедицій Головніна, Беллінсгаузена, братів Лазаревих, Шишмарьова, Васильєва, Літке, Анжу і Врангеля. Тому викликає нерозуміння безгрунтовне твердження, що перебування адмірала на посаді міністра "співпало з блискучим періодом кругосвітніх плавань і географічних відкриттів російських моряків".²⁷⁹

Подією в культурному житті країни стала публікація звітів керівників експедицій, які вони надсилали морському міністру. Траверсе першим увів у практику знайомство з ними широких кіл громадськості (зауважимо, що перед

²⁷⁶ Там само.

²⁷⁷ Синюков В.В. Забытый морской министр // Вестник Российской академии наук / За ред. Н.А. Платэ. – М., 2001. – Т. 71. – № 3. – С. 285-288.

²⁷⁸ Шатне Мадлен дю. Жан Батист де Траверсе, министр флота Российского. – С. 305.

²⁷⁹ Чеснокова А.Н. Вказ. праця. – С. 137.

відправленням до видавництва він власноруч їх редагував, усуваючи при цьому своє ім'я). Про це свідчать архівні документи та їх копії, що розміщені в експозиції музею “Арктики і Антарктики” в Санкт-Петербурзі.

Останнім часом, в першу чергу у Франції та Росії, світ побачила велика низка публікацій, що відтворює історичний рух подій та віддає належне особі адмірала. Особливо слід відзначити ґрунтовне дослідження французького автора Мадлен дю Шатне.²⁸⁰ З'явилися публікації з цього питання і в Україні.²⁸¹

Разом з тим, ми маємо приклад вкрай негативної характеристики діяльності морського міністра. Вона належить колишньому мічману, капітан-лейтенанту, підполковнику, декабристу барону В.Штейнгелю. Ось та частина із документа, який називається “Записка барона Владимира Ивановича Штейнгеля представленная Императору Николаю Павловичу”: “... По флоту тоже экономия. По адмиралтейскому регламенту Петра Великого, едва корабль заложится на стапеле, должно раздать по всем министерствам пропорции, дабы ко дню пуска все принадлежности оно́го были в готовности. Во всё министерство маркиза де Траверсе сего не наблюдалось: корабли ежегодно строились, отводились в Кронштадт и нередко гнили, не сделав ни одной компании, и теперь более четырёх или пяти кораблей нельзя выслать в море: ибо мачты для сего переставляют с одного корабля на другой; прочие, хотя число их немалое, не имеют вооружения. И так переводится последний лес, тратятся деньги, а флоту нет. Но в царствование блаженной памяти Родителя Вашего, в 1797 году выходило 27 кораблей, всем снабжённых; а в 1801 г. против англичан готовилось 45 вымпелов! Можно сказать, что прекраснейшее и любезнейшее творение Петра маркиз де Траверсе уничтожил совершенно. Теперь на случай войны некого и не с чем выслать в море: кроме вновь принятого Сенявина и контр-адмирала Рожнова, ни одного адмирала, несколько капитанов и весьма много офицеров из тех, кои были в экспедициях. Между тем у соседнего государства сия часть в совершенной исправности всегда была и теперь существует”.²⁸² Особливо полюбляли історики цитувати такі півтора рядочки: “Можно сказать, что прекраснейшее и любезнейшее творение Петра маркиз де Траверсе уничтожил совершенно.”

Таке спрямування поглядів щодо імені і ролі адмірала сприяло упередженим оцінкам всієї його діяльності.

Історик флоту Росії Ф. Веселаго використав їх у книзі “Краткая история Русского флота”, яка побачила світ у 1895 р. Цей автор, розповідаючи про флот за часів Російської імперії Олександра I, поруч з оцінкою Штейнгеля дає й інші, наприклад: “... російських флот з’являвся у європейських морях виключно з військовими цілями; але у першій чверті ХІХ ст. іноземці вперше побачили

²⁸⁰ Шатне Мадлен дю. Жан Батист де Траверсе, министр флота Российского. – 412 с.

²⁸¹ Когонашвили К. Краткий словарь истории Крыма. – Симферополь, 1995. – 333 с.; Траверсе О.О. Французи в Україні: герцог Ришельє, граф Лонжерон, маркиз де Траверсе // Діалог: історія, політика, економіка. – 2002. – № 2. – С. 83-89; Його ж Життя, віддане морю // День. – 2003. – № 23 – С. 6.

²⁸² Цит. по Государственный архив Российской Федерации. – Дела о декабристах. Записка барона Владимира Ивановича Штейнгеля, представленная императору Николаю Павловичу. – НИ, л. 74-78.

російські судна, які плавають у віддалених океанах для мирного встановлення безпосереднього сполучення між Балтійськими портами і нашими колоніями в Америці, або у віддалених океанах, які відкривають нові землі і острови, або які проникають у полярні криги для наукових досліджень. ... навколосвітні плавання і важливі наукові експедиції значно розширили спеціально науковий горизонт наших моряків ... і змусили свідомо пишатися званням флотського офіцера”.²⁸³

Але в подальшому, оцінка Штейнгеля набула аксіоматичного вигляду та почала, без усяких вагань, виступати як підстава для узагальнень всякого роду. У перевиданні Військово-Морським Видавництвом “Короткої історії Російського Флоту” Ф. Веселаго 1939 р. у вступі говориться: “Торкаючись характеристики горезвісного маркіза Де-Траверсе, неграмотного у морському відношенні французького офіцера-емігранта, котрий обіймав за милістю Олександра I дванадцять років (фактична помилка – І.І. де Траверсе був міністром у 1811-1828 рр. – О.Т.) посаду російського морського міністра ... Чимало іноземців на російській службі, як і Де-Траверсе, безумовно не піклувалися про флот, вони швидше турбувалися про його розвал, щоб ослабити Росію у її міжнародних відносинах”.²⁸⁴

Крім того, що тут все звалене до купи: і “французький-офіцер-емігрант” (що не відповідає дійсності в частині “емігрант”), і “неграмотний у морському відношенні” (що суперечить фактам всієї життєдіяльності де Траверсе), і про “розвал російського флоту”, і про “іноземців на російській службі”, які мали на меті “ослабити Росію у її міжнародних відносинах”, воно аж ніяк не співпадає з дійсним розвитком подій.

Задовго до того часу, коли Траверсе став міністром, на підставі доповіді “Комітету утворення флоту”, до якого входили адмірала І.П. Балле, М.К. Макаров, Н.С. Мордвінов, В.П. Фондезін, віце-адмірал П.К. Карцев, контр-адмірал П.В. Чичагов і капітан 2-го рангу О.С. Грейг під орудою графа О.Р. Воронцова і за волею Олександра I Балтійський флот до 1803 р. був скорочений з 45 до 27 лінійних кораблів з наявністю у штаті 26 фрегатів і 189 ластових судів. Склад колись одного з найсильніших європейських флотів був зведений до рівня другорядних флотів Швеції і Данії. Зменшилося число вимпелів і на Чорноморському флоті (зауважимо на відсутність під оригіналом доповіді підписів Мордвінова і Грейга).²⁸⁵ Траверсе мусив виконувати державні рішення під час перебування на посаді головнокомандувача Чорноморським флотом (1802-1809) і, тим більше, посівши посаду міністра морського флоту Росії у 1811 р.

Навмисне перекидання подій та історичних фактів слугує підставою для створення зручних історичних штампів, за допомогою яких можна оминати складні питання в історії держави та, зокрема, флоту.

Такий підхід принципово відрізняється від історичних узагальнень і різних поглядів відносно осіб та подій. В такий спосіб формувалися так звані

²⁸³ Веселаго Ф. История русского флота. – СПб., 1885.

²⁸⁴ Веселаго Ф. Краткая история русского флота (с начала развития мореплавания до 1825 года). – Изд. 2-е. – М. – Л., 1939 – 304 с.

²⁸⁵ Морской сборник. – 1911. – № 4. – Неоф. отдел. – С. 14-15.

“хрестоматійні образи” в історії, які укорінювали в уявленнях людей з метою їх рефлексивного відтворення. Дійсності вони майже на відповідали. Їх функцією була роль кліше, наслідком дії якого виступала деформація історичного контексту та викривлення уявлень про минуле.

Проте, актуальність проблеми засвідчується прикладами нашого часу, коли під час розгляду історії флоту часів міністерства де Траверсе застосовуються прийоми “чорного піару”. Поважне російське видання в рубриці “Сторінки історії” подає статтю під назвою “Епоха випробувань”, автор якої В. Арсен'єв, розглядає часи царювання Олександра I, зокрема, стан флоту.²⁸⁶

Кидається в очі викривлення історичних фактів згаданим автором та тенденційне їх трактування. Так, період служби маркіза у часи Імператора Павла I подається таким чином: “... Павловські круті часи француз тихо пересидів командуючим Роченсальмського порту ...”. Насправді ж 30 вересня 1797 р. (тобто за царювання Павла I) Жан-Батист де Траверсе отримав чин віце-адмірала і був призначений комендантом Роченсальму. Цей порт знаходився на кордоні зі Швецією. Як командуючий порту, він розпочав гідрографічні зйомки, без яких неможливо було створити надійну оборону кордонів. У своєму щоденнику сучасник Траверсе Г.І. Вілланов згадує: “У листопаді (1800 р.) імператор Павло I радить маркізу Траверсе приготуватися до боротьби з англійцями наступною весною і укріпити Роченсальм. Пізніше Павло давав йому більш детальні вказівки відносно оборони Кронштадту”.²⁸⁷ В той же час, в ході регулярних маневрів було випробувано тактику спільної дії канонерських лодок, гребних фрегатів і шебек. За ревне ставлення до служби Павло I нагородив Траверсе орденом Анни I ступеня. Ця нагорода передбачала наділення землею.²⁸⁸

В. Арсен'єв використовує “авторитет” Штейнгеля для утвердження своїх упереджень щодо Траверсе. Забувши про принцип історизму, він пише: “... декабрист Штейнгель, який служив у ту пору на флоті, залишив такий запис ...” і далі йде витяг із його “Записки ...” до Миколи I, яку ми наводили вище.

Ця частина потребує більш детальних коментарів. Щодо служби Штейнгеля на флоті, то він її облишив у чині капітан-лейтенанта у 1810 р., тобто тоді, коли офіційно Траверсе ще не був міністром, оскільки призначення на цю посаду одержав 28 листопада 1811 р. Висновки, які робив Штейнгель щодо морського міністра аж ніяк не могли бути пов'язані з його враженнями від флотської служби під міністерством останнього. Обставини, за яких майбутній декабрист Штейнгель залишив морську офіцерську службу, ми розглянемо нижче.

Спрямованість В. Арсен'єва особливо виразно проявляється у використанні гіпотетичного припущення Штейнгеля: “тепер на случай войны некого и не с кем выслать в море”. В. Арсен'єв вводить читача в пряму оману своїм твердженням: “А война уже стояла у порога России”. Нагадаємо, що

²⁸⁶ Арсен'єв В. Эпоха испытаний // Морской сборник. Журнал военно-морского флота. – 1992. – № 10. – С. 75 – 83.

²⁸⁷ Русская старина. – 1898. – Т. 96. – С. 104.

²⁸⁸ Шатне Мадлен дю. Жан Батист де Траверсе, министр флота Российского. – С. 161-162.

Штейнгель писав свою “Записку ...” до Миколи I у 1826 році, а мова в статті Арсеньєва йде про війну з Наполеоном у 1812 р.²⁸⁹

Згадаємо початок служби нашого героя – майбутнього декабриста барона В.І. Штейнгеля. Закінчивши морський кадетський корпус (1799 р.), він почав службу у чині мічмана на Камчатці. Цей період був пов’язаний з участю у заколоті проти військового губернатора П.І. Кошелева, відомого як борця з п’яницями, казнокрадами і хабарниками, чесною і добропорядною особи. Тоді кримінальна справа про участь мічмана Штейнгеля у заколоті офіцерів не була порушена лише з причини його особистої відсутності. Проте, у загальному обвинувальному висновку, який зробило обласне правління, у шістнадцятому пункті, разом з капітан-лейтенантом Бухариним, канцеляристом Курбатовим, охотським листоношею Бродніковим стоїть й ім’я мічмана барона Штейнгеля як учасника заколоту проти Кошелева.²⁹⁰ Були покарані всі заколотники, крім Штейнгеля. Цього разу доля його зберегла. Але цей епізод у біографії Штейнгеля не був випадковістю.

Флотська кар’єра капітан-лейтенанта В.І. Штейнгеля була перервана під час його служби командиром Іркутської морської команди. Проти нього морським судом у 1809 р. були висунуті серйозні звинувачення з приводу жорстокого відношення до підлеглих. Слід зазначити, що для того часу це була звична практика і треба було проявити неабиякі “здібності”, щоб привернути увагу до своїх дій з боку контролюючих органів. В.І. Штейнгель виправдовувався тим, що шмагав і сік лише помічених у пияцтві і тих, що запізнилися зі звільнення. Наслідком цих подій стало те, що Штейнгель у 1810 р. був змушений облишити службу на флоті і піти у відставку.

В свою чергу, справа просувалася по службовим щаблям. 8 лютого 1812 р. генерал-контролер виклав у своєму рапорті міністру І.І. де Траверсе звинувачення проти Штейнгеля, висунуті в рішенні морського суду від 1809 р. Не вважаючи для себе можливим не довести рапорт до відома царя, він, тим не менш, прохав виявити милість до В.І. Штейнгеля. Після бесіди з Олександром I міністр зробив примітку для підлеглих: “Воля государя полягає в тому, щоб справу цю не продовжувати”.²⁹¹ Траверсе мав репутацію людини справедливої. Йому, як вихідцю з Франції, прийшлося у своїх службових діях зіткнутися із постійним і пильним спостереженням підлеглих.

Володимир Іванович, який залишив флотську службу і збирався йти служити до свого дядька (який обіймав посаду генерал-губернатора Фінляндії), з початком війни 1812 р. “з’явився до лав захисників вітчизни”. Доля знову зводить Кошелева і Штейнгеля. Останнього направили черговим офіцером 4-ої дружини Санкт-петербурзького ополчення генерал-майора Кошелева. До цього Петро Іванович сам перебував під слідством, з-під якого був звільнений царем за особистим ходатайством М.І. Кутузова.

В.І. Штейнгель так ніколи і не змінив негативної думки про свого колишнього керівника в Камчатській області П.І. Кошелева. На війні Штейнгель вів себе гідно, про що свідчать отримані нагороди. Але його не

²⁸⁹ Арсеньев В. Вказ. праця.

²⁹⁰ Государственный архи военно-морского флота, ф. 166, оп.1, д. 4653, л. 13.

²⁹¹ Шатне Мадлен дю. Жан Батист де Траверсе, министр флота Российского. – С. 338.

полишає відчуття недооцінки його особистості. Замість чину підполковника дали другий орден св. Володимира 4-го ступеню; за події під Данцигом мав бути нагородженим пруським орденом – не отримав. У всьому цьому він вбачав не штабні негаразди, а підступи й особисту помсту. Як він сам писав: “...сбыли с рук похвалами” – це досить характерна особливість долі Штейнгеля того періоду.²⁹² Він наближався до піку своєї кар’єри.

У 1814 р. в якості ад’ютанта О.П. Тормасова, якого цар призначає новим головнокомандувачем Москви, капітан-лейтенант Штейнгель приступив до роботи з відновлення міста. Саме він залучив до роботи архітекторів Й.І. Бове й Ф.К. Соколова. Останній, керувавши реставрацією кремлівських соборів, в майбутньому писав: “...сколько сделано бароном Штейнгелем по сохранению и обновлению нашей столицы, сколько сберег он древности, преследуемый дерзостными, насмешливыми, обуянными злом людьми, не чтущими того, что сохранить надобно для отечества”.

На початку серпня 1816 р. відбулася зустріч Штейнгеля з Імператором Олександром І. Хід відновлювальних робіт справив велике враження на царя. Всі отримали щедрі нагороди. Тормасов отримав графський титул, сам барон – бажаний чин підполковника. Перед Штейнгелем відкрилися блискучі можливості. Однак, вони залишилися лише можливостями. Сходження Штейнгеля за шаблями нової служби знову було перервано. Це сталося з появою на посаді генерал-поліцмейстера Москви нової особи – генерал-майора Шульгіна. Він, відповідно до свого службового становища, мав можливість висловити свою думку у різних колах Москви про те, що не Тормасов є генерал-губернатор у Москві, а барон Штейнгель, який “сів на нього верхи і коїть казнащо”. Ті, кому це було вигідно, миттю розповсюдили цю фразу по обох столицях. Ця інтрига своїм наслідком мала зміну настроїв керівника до Штейнгеля. Відчувши її, він подав у відставку.

У подальшому, Штейнгель намагається привернути до себе увагу, подаючи різного роду проекти на Височайше ім’я: “Рассуждение о наказаниях”, “О наказаниях вообще”, “Приспособление английских институций к России”, “О законах, касающихся до гражданственности в России” та ін. 19 жовтня 1819 р. Володимир Іванович, у відповідь на свої проекти, отримав записку від найвпливовішого вельможі Росії того часу – Аракчеєва. У записці містилося наступне: “Граф Аракчеев благодарит барона Штейнгеля за доставленные ему бумаги, которые при сем возвращает по нендобности в оных”.

На момент смерті імператора Олександра І барон Штейнгель відчував себе всіма покинутим, сподівання його щодо кар’єри були розбиті, він був обтяжений численним сімейством і вважав винуватцями всіх своїх негараздів, і, насамперед, матеріальних труднощів, державу, царя та уряд.

З 1824 р. Штейнгель знаходиться серед членів “Северного общества” майбутніх декабристів.²⁹³ Після провалу заколоту, наступного дня цар наказав провести розслідування. Багатьох заколотників він допитував особисто, проте зіткнувся з упертістю з їхнього боку. Ніхто, окрім князя Трубецького, жодним

²⁹² Декабристы. Неизданные материалы и статьи. – М., 1925.

²⁹³ Издание материалов Следственной комиссии и Верховного уголовного суда. – Т. 1-2. Следственные дела членов Северного общества. – Т. 3. – М., 1963.

чином не виказав ніякого каяття, ніхто не просив про помилування. Микола І, бажаючи з'ясувати витoki заколоту, який поставив під сумнів саме існування Імперії, дав розпорядження видати заколотникам, ув'язненим у Петропавлівську фортецю, письмове приладдя.²⁹⁴

Проте лише кілька, і серед них В.І. Штейнгель, племінник колишнього Фінляндського генерал-губернатора, написали розгорнуті свідчення. Більшість заколотників обмежилися короткими записками з виправданням своїх вчинків, тоді як Штейнгель виклав широкі мемуари з викриттям російських порядків, у які включив також випадки проти тодішнього військово-морського міністра, адмірала маркіза Ж.-Б. де Траверсе.

Його лист до імператора завершувався: “Августейший монарх! В последнем порыве любви к отечеству – дерзнул я, не желая уподобиться евангельскому рабу, сокрывшему талант свой в землю, представить Вашему Величеству всё то, что мне, по бытности моей при делах и по обращению в среднем состоянии, известно относительно настоящего положения России, которую имел случай видеть от Камчатки до Польши, от Петербурга до Астрахани. Я исполнил сие, сколько то растерзанное горестью сердце и необходимость писать прямо набело мне позволили. Имев счастье прочитатъ благость во взорах Ваших, я скорблю об одном, что Вы, Государь, не сердцевидец. О, если б Вы изволили видеть, какими чувствами исполнена душа моя – может, удостоили бы меня Вашим состраданием!.. Но да совершится воля Неисповедимого в путях своих Провидения! С благоговением повергаю к освященным стопам Вашим.

Всемиловитейший Государь! Вашего Императорского Величества, барон Владимир Иванов сын Штейнгеля. Отставной подполковник, заключённый в Петропавловской крепости. Января 11 дня, 1826 г.”²⁹⁵

Звернення до імператора не принесло бажаного результату. Вирок, який був винесений Штейнгелю, проголошував: “злочинців третього розряду, Верховним карним судом осуджених, – на каторжну роботу довічно, а саме: відставного підполковника барона Штейнгеля і підполковника Батенкова по скасуванню чинів і дворянства заслати на каторжну роботу на двадцять років і потім на поселення”.²⁹⁶

Звичайно, що нащадок барона і доньки російського купця адресуючись до Миколи І, мав надію привернути до себе увагу, викликати жалобу з боку царя і пом'якшити своє прикре становище.

Людина, яку Штейнгель звинувачував у прикрому стані справ у сфері морських інтересів Росії як член Державної ради повинна була виносити йому вирок. Однак, ми не знайдемо підпису Траверсе під документами, які пов'язані з декабристами. Хоча серед них є підпис реформатора початку царювання

²⁹⁴ Из писем и показаний декабристов / Под ред. А.К. Бороздина – СПб., 1906; М., 1906.

²⁹⁵ Цит. по Государственный архив Российской Федерации. – Дела о декабристах. Записка барона Владимира Ивановича Штейнгеля, представленная Императору Николаю Павловичу. – ИИ. – Л.74-78.

²⁹⁶ Восстание декабристов. Материалы и документы. – Т. 1-11. – М. – Л., 1925-1958.

Олександра І Сперанського, який в 1826 р. підписував смертні вирoki декабристам.

Існує потреба в розумінні причин поєднання в особі Штейнгеля двох одвічних в нашій історії типів – державника і бунтаря. Водночас є необхідність у подоланні канонізації Штейнгеля з боку істориків. Додаток “декабрист” сам по собі до останніх часів створював німб революціонера і, водночас, ховав справжню людину.

Поруч із численними фактичними помилками в публікаціях про історичну постать маркіза де Траверсе та добу його міністерства, ми постійно спостерігаємо відбиток звинувачень барона Штейнгеля, під впливом яких подається особа міністра. Ці звинувачення в очах деяких істориків пов’язуються з ім’ям і пам’яттю адмірала де Траверсе аксіоматично.²⁹⁷ Не обтяжуючи себе архівними пошуками, вони взяли на віру звинувачення Штейнгеля.²⁹⁸

Пояснити це відсутністю документальної та джерельної бази неможливо, оскільки зберігся архів адмірала де Траверсе в державному архіві військово-морського флоту Росії (фонд 25). Цікава деталь: в одному з бортових судових журналів всередині збереглося навіть гусяче перо, яким цей журнал заповнювали.

Приклад Ж.-Б. де Траверсе і В.І. Штейнгеля є свідченням того, що історичні висновки слід будувати на вивченні всієї сукупності документальної джерельної бази, внаслідок чого усталені, так би мовити, хрестоматійні образи окремих осіб та подій минулого постають у нових вимірах.

Особистою трагедією для маркіза стала повінь 7 листопада 1824 р., про яку йшлося у поемі О.С. Пушкіна “Медный всадник”. Тоді у Кронштадті були зруйновані й прийшли у занепад усі збудовані ним кораблі. Траверсе довелося почути несправедливі звинувачення на свою адресу за свідоме руйнування російського флоту. Його портрет, який публікується у різних виданнях більше ста років і був написаний через півстоліття після смерті маркіза, так же не схожий і далекий від оригіналу, як оцінки його ролі в історії морського флоту Росії далекі від реальних справ.²⁹⁹

²⁹⁷ Арсеньев В. Вказ. праця.

²⁹⁸ Шатне Мадлен дю. Жан Батист де Траверсе, министр флота Российского. – С. 137-138.

²⁹⁹ Три века Российского флота: В 3-х т. – Т. 1 / Под ред. Ф.Н.Громова. – СПб., 1996. – С. 143.

**Діяльність Кам'янської управи Південного таємного товариства
декабристів 1822-1825 рр.
(З нагоди 180-річчя утворення Кам'янської управи)**

Відомо про те, що селяни і козаки Кам'янки боролися проти польського іґа в буремні роки національно-визвольної війни 1648-1654 рр. Кам'янська сотня Чигиринського полку Богдана Хмельницького хоробро вела бої з польськими жовнірами Миколи Потоцького під Жовтими Водами, а потім невдовзі і під Корсунем, де польські війська зазнали нищівної поразки.

Перша письмова згадка про Кам'янку зустрічається в привілеях польського короля Яна Казимира, виданих Богдану Хмельницькому від 27 березня 1649 р., в яких пишеться: "...наділити йому містечка, або городки: Медведовку, Жаботин з слободою Кам'янкою і з лісами Бовтишем і Нерубаєм, заміряючи по Чорний Ташлик і далі праворуч помісним вічним дати і подарувати".

Слободою Кам'янка зветься в цьому документі тому, що при населенні селянами вільної землі поляки дозволяли 15-30 років жити, не сплачуючи податків і звільнялися від виконання повинностей з тією метою, щоб всі селяни обзавелися власним господарством, а потім, як в Білій Церкві, Житомирі, Фастові чи Василькові платили податки, виконували повинності на користь польських панів.

Отже, Богдан Хмельницький стояв біля джерел її становлення і розвитку.

Відразу після приєднання України до Росії в 1654 р. російський цар Олексій Михайлович підтвердив своєю грамотою володіння гетьмана України Богдана Хмельницького, надавши в особисте користування Бірки, Медведівку, Кам'янку, а також всю Гадяцьку волость. Жителі Кам'янки активно брали участь в обороні Чигирини від турецько-татарської навали 1677-1678 рр.

Після Прутського миру 1714 р. Правобережну Україну знову загарбала Польща. Розпочалася доба жорстокого гноблення і ополячення, запровадження католицизму.

Неодноразово повстали загони гайдамаків з Холодного Яру і Чорного Лісу проходили через Кам'янку, нападаючи на польських панів, а селяни, в свою чергу, озброївшись вилами, косами чи ножами, йшли в повсталі загони.

В Холодному Яру діяв загін повсталих селян проти польського гноблення під керівництвом Максима Залізняка, родом з містечка Медведівки. Коліївщина 1768 р. розпочалася виступом Максима Залізняка біля Мотронинського монастиря, а в Жаботині до повсталих приєднався з військом і сотник Мартин Білуга з надвірними козаками.

Отже, внаслідок повстання селян, козаків в червні 1768 р. були захоплені без великого опору з боку польської шляхти Кам'янка, Михайлівка, Грушківка, Чигирин, Сміла, а потім Умань.

Після придушення Коліївщини російським царизмом і поляками, з початку XVIII ст. Кам'янка була центром Кам'янського ключа, який входив адміністративно до складу Черкаського староства з правом володіння князя Любомирського.

При активному сприянні князя Любомирського в 1756 р. Кам'янці польський король Станіслав Август III подарував грамотою привілеї містечка з вольностями і управлінням Магдебурзького права, але проживаючий тут великокнязівський намісник завжди втручався в життя міста, грабуючи населення.

Тут знаходився кам'янський замок губернатора, місто було огорожене стінами, була варта з гарматами, сторожовими баштами. Кам'янка нічим не відрізнялася від Чигирини, Сміли, Крилева, Уманя, Жаботина.

Кам'янський маєток у 1787 р. було продано російському князю Г. Потьомкіну разом з Жаботином, Медведівкою, Бовтишем, Нерубаєм князем Любомирським, а той подарував цей маєток своїй племінниці К.М. Самойловій, яка потім вийшла заміж за Льва Денисовича Давидова, оселившись і довго проживаючи в Кам'янці.

Автор даної роботи ставить перед собою завдання:

1. дослідити роль і значення Кам'янської управи в структурі управ Південного таємного товариства;
2. дослідити наявні архівні матеріали, мемуари, слідчі справи, монографії деяких декабристознавців;
3. з'ясувати роль впливу європейського визвольного руху першої чверті XIX ст. на декабристський рух України, зокрема на Кам'янську управу;
4. проаналізувати діяльність В.Л. Давидова і С.Г. Волконського – керівників Кам'янської управи в системі Південного таємного товариства у взаємодії;

Актуальність даної теми очевидна – з позицій сьогодення проаналізувати джерела, дослідження декабристознавців, визначити роль, місце і значення Кам'янської управи в системі Південного товариства.

Варто відзначити, що питання декабристського руху на Україні в радянську добу досліджували М.М. Лисенко, М.В. Нечкіна, І.В. Порох, Г.Я. Сергієнко і ін., але проблемі утворення і розвитку Кам'янської управи не вділено глибокої уваги; згадані автори поверхово торкалися і інших управ.

Отже настав час звернути особливу увагу на аналіз політичних портретів В.Л. Давидова, С.Г. Волконського у взаємодії і взаємовідносинах з Кишинівською управою на чолі з М.Ф. Орловим, Тульчинською управою і Директорією Південного товариства на чолі з П.І. Пестелем і О.П. Юшневським, Васильківською управою (С.І. Муравйовим-Апостолом і М.П. Бестужевим-Рюмінім), Слов'янською управою (братами Борисовими).

Простежити взаємовідносини Кам'янської управи з видатним поетом Росії О.С. Пушкіним, який залишив великий творчий спадок зі згадками Кам'янки, присвятивши послання “В.Л. Давидову”, написане в 1821 р. у Кишиневі. Бо саме в Кам'янці поет був присутнім і пережив найхвилюючий момент дискусії, де розглядалося питання – чи потрібно в Росії створити таємне товариство? Але декабристи Кам'янки не ввели великого поета до своїх лав,

зважаючи всі обставини майбутнього повстання, конспірації в умовах жорстокої доби аракчєєвщини. Залишаючи Кам'янку, О.С. Пушкін написав послання “В.Л. Давидову”, в якому пише:

Тебя, Раевских и Орлова,
И память Камянки любя...

Другим після Тульчина важливим центром діяльності Південного таємного товариства декабристів стало містечко Кам'янка Чигиринського повіту Київської губернії (нині Кам'янський районний центр Черкаської області).

В другій половині XVII і XVIII ст. Кам'янка належала різним польським магнатам. Останніми її володарями з 1756 р. були князі Любомирські. Невдовзі після визволення в 1783 р. Правобережної України від польсько-шляхетських загарбників і возз'єднання з більшою частиною українських земель у складі Росії, Кам'янка, з оточуючими селами, стала власністю російського генерала Льва Денисовича Давидова. Після смерті генерала фактичною господаркою маєтку була його дружина Катерина Миколаївна, а потім Кам'янка перейшла в спадкоємність їх молодшому синові Василю Львовичу Давидову, який народився в 1782 р.

Багатства К.М. Давидової були досить значними. Вона належала до числа племінниць відомого князя Г.А. Потьомкіна, а тому тільки успадкована нею князівська частина земель була така велика, що, як розповідають сучасники, з перших літер назви її помістя можливо було скласти цілу фразу – “Лев кохає Катерину”. Судячи по цій фразі, вона була володаркою 17-ти тільки успадкованих маєтків. Правда, до 1820-их рр. володіння К.М. Давидової скоротилися. Справа в тому, що Катерина Миколаївна, яка в першому одруженні за Раєвським М.М., а в другому одруженні за Давидовим Л.В. мала багато дітей, які до того часу одружились, вийшли заміж і отримали значну частину великого землеволодіння з селянами в спадок.

Розорення великого помістя Давидових, яке спочатку складалося з 17 сіл в кінці XVIII ст., дійшло до 3-х і це не могло не вплинути і на благополуччя їхніх кріпосних селян. На їхні плечі лягли всі зростаючі борги. Не витримуючи кріпосницького гніту, селяни цілими сім'ями кидали свої насиджені місця з усім господарством і рятувалися втечею в південні губернії – Херсонську і Бессарабську. Там, можливо було без особливих перешкод, назвавши себе вигаданим ім'ям, оселитись в місті і бути на становищі вільного громадянина. Втечі селян, їх протистояння посиленню кріпосницького гніту іще більше посилювали розклад і суперечності великого феодалного господарства Давидових.

Саме про це нам яскраво свідчать документи про судові змагання Давидових у Чигиринському повіті в кінці XVIII - першій половині XIX ст. Перша “справа про повернення збіглих селян, які належали поміщиці Давидовій” у 1797 р., яка вирішилася на користь Катерини Миколаївни, а у 1827-1829 рр. тривав “конкурсний з'їздовий суд в Кам'янці стосовно

розподілу маєтку колишнього полковника В.Л. Давидова за борги”.³⁰⁰ Станом на 1827 р., як зазначає автор джерела, сума боргів складала 5465 крб. Сріблом.³⁰¹

Таким отримав остаточно після смерті матері, Катерини Миколаївни, в 1824 р. Кам'янське помістя Василь Львович Давидов, після повернення сюди після виходу у відставку в чині полковника у 1820 р.

Вникаючи в економічні і господарські справи Кам'янського помістя, В.Л. Давидов бачив його розореним. Він не сприяв здирствам, жорстокостям з кріпосними селянами і розгульному життю своєї матері, поміщиці Катерини Миколаївни і її багатих невісток, але змінити майже нічого не зміг. Шумновеселе життя Кам'янки було чути далеко за її повітові Чигиринські межі. І все ж таки деякі зміни в житті Кам'янки він зробив.

Прийнятий в 1819 р. К. Охотніковим в Союз благоденства, В. Давидов знав його програму, викладену в “Зеленій книзі”, і намагався її виконувати. Перш за все, він прагнув вивести з вжитку тілесні покарання керуючим без особистого на те дозволу. Такі покарання були залишені тільки відносно особливих винуватців і порушників. Він сам часто тілесні покарання заміняв штрафом. В. Давидов суворо питав з керуючих маєтками за будь-яку образу чи збиток, нанесений селянству. Ось перед нами запис від 26 лютого 1821 р. з розпорядженням Катерини Миколаївни пану доглядачу Баландинського заводу Станіславському про повернення збитку селянину Саві Загранишненко в сумі 25 крб. за вбиту собаку, “яка в господарстві була дуже хороша”. Станіславський вбив чужу собаку, використавши шкіру “собі на шубу” і вважав, що селянин не знайде на нього управи. По настоянню останнього генеральша вимушена була наказати Станіславському виплатити штраф селянину і в переданій через контору записці писала; “що в іншому випадку не тільки стягнеться з Вас подвійний штраф, але і від посади звільнені будете, про що вам сповіщаю і пишу, нагадую... що його Високоблагородіє Василь Львович в резолюції своїй на прохання селянина вчинив і написати велів, якщо він дізнається, що Ви цьому селянину не заплатите негайно 25 крб., тронете його хоч пальцем або чим іншим, то обіцяється сам приїхати до Вас на завод і покарати”.³⁰²

Серед маси інших документів ми бачимо розпорядження про дозвіл селянам Кам'янської, Томашівської, Баландинської економії, які, потребують допомоги хлібом для харчування молотить “скарбовий хліб, який молотиться зараз для заводів за подвійну мірку”.³⁰³

Оскільки в той час в маєтку молотили хліб за шосту частину,³⁰⁴ то це значило, що селянам дозволялося молотити за третю частину. Дозволялись і

³⁰⁰ Казьмирчук Г.Д., Загуляев Т. Маєток декабриста Давидова у судових змаганнях в Україні кінця XVIII - першій половині XIX ст. // Декабристські читання: Тези Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 30.

³⁰¹ Там само. – С. 29-32.

³⁰² Косарик Д.М. До характеристики господарського побуту с. Кам'янки в дні перебування там О.С.Пушкіна: Статті та матеріали / За ред. акад. П.Г. Тичини і проф. О.І.Білецького. – К., 1938. – С. 166-167.

³⁰³ Там само. – С. 165-166.

³⁰⁴ Там само. – С. 167.

інші пільги, спрямовані на покращення благополуччя кріпосних селян. Василь Львович забороняв працювати жінкам при обмолоті зерна в морози, звільняв особисто від праці вагітних жінок, піклувався про сиріт, звільняв молодожонів від роботи під час оглядин, сватання і вступу в шлюб в місцевій церкві, надавав всляку допомогу постраждалим від тяжкої праці, давав продукти харчування для арештованих і покараних в поміщицькій в'язниці.³⁰⁵

Особливу турботу В.Л. Давидов проявляв до хворих. В Кам'янці була побудована спеціальна лікарня, в якій, за станом на 22 березня 1821 р., знаходилося на лікуванні 21 чоловік.³⁰⁶ При цьому в лікарні, як видно з архівних матеріалів, з інших документів і джерел, хворих харчували за рахунок помістя Давидових і лікували медикаментами, отриманими зі складу економії маєтку в Кам'янці.³⁰⁷

В цих пейзажних місцях, як правило, збиралися гості, які обговорювали діяльність дворянських революціонерів Південного товариства, активним членом якого був з 1821 р. В.Л. Давидов.

Особливо посилилася його діяльність після першого з'їзду Південного товариства, який відбувся в січні 1822 р. в Києві на квартирі приватного будинку Давидових по вул. Кловській, 14.³⁰⁸ Рішенням цього з'їзду остаточно було затверджено "...існування Товариства та утворення Кам'янської управи", головами якої були обрані В.Давидов і генерал-майор С.Волконський. В Кам'янці з цього часу скликалися спеціальні наради не лише членів управи, але й усього Товариства.³⁰⁹

Цей з'їзд також прийняв до лав Південного товариства колишнього члена Союзу порятунку, а потім і Союзу благоденства, підполковника Сергія Івановича Муравйова-Апостола, розжалуваного з Семенівського гвардійського полку і потім призначеного Головним штабом армії командиром 2-го батальйону Чернігівського полку, який тоді розташовувався в Фастові Київської губернії.

Таким чином, ми бачимо, що, окрім існуючої головної Тульчинської управи, виникла управа Кам'янська і ліва – Васильківська, так їх називав в своїх свідченнях слідчому комітету в 1826 р. П.І. Пестель.³¹⁰

³⁰⁵ Там само. – С. 18.

³⁰⁶ Там само. – С. 167.

³⁰⁷ Там само. – С. 163-164.

³⁰⁸ ВД. Матеріали. – Т. 10. – С. 12, 206; Київ: Енциклопедичний довідник. – К., 1982. – С. 153; Історія Української РСР. – К., 1978. – Т. 3. – С. 85-86; Історія Києва. – К., 1984. – Т. 2. – С. 136.

³⁰⁹ Лисенко М.М. Повстання декабристів на Україні. – К., 1952. – С. 26; Його ж. Декабристський рух на Україні. – К., 1954. – С. 26; Його ж. Повстання Чернігівського полку. – К., 1956. – С. 16-17; Таран Г., Туренко Л.В Кам'янці тінистій. Місто на скелястих берегах Тясмину. До 350-річчя заснування м. Кам'янки. – Кам'янка, 1999. – С. 16-17.

³¹⁰ Востание декабристов. В.Д. Матеріали. – М., 1927. – Т. 4. – С. 109; Історія Української РСР. – К., 1983. – Т. 3. – С. 87-88; Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975. – С.54-55; Казьмирчук Г.Д. Історіографія руху декабристів. – К., 2001. – Ч. 2. – С. 134-135; Хрещик М.Ф. Утворення і розвиток Південного таємного товариства // Декабристські читання: 36. статей Міжнародної

Діяльність Кам'янської управи Південного товариства проходила в досить складній політичній ситуації. Приблизно 19-20 липня 1825 р. граф Вітт мав письмовий донос від поміщика Бошняка про діяльність Кам'янської управи і Південного товариства в цілому, де зазначалося майже 30-35 прізвищ, які Лихарьов сповістив останньому при вступі, а потім дещо він почув і від В. Давидова при затвердженні прийняття до лав. В середині серпня 1825 р. імператор Олександр I прийняв в Петербурзі графа Вітта на його прохання і отримав письмові доноси, які, в основному підтверджували шпигунський донос Шервуда, зроблений близько 4-5 серпня 1825 р. на ім'я Олександра I, який був в Грузію в Аракчєєва. Отже, в зв'язку з цими доносами виходить, що відібраний був Алексєпольський полк в Повало-Швейковського під час літніх маневрів під Ліщином – наказ Головного штабу армії від 31 серпня 1825 р., а тому до цього потрібно віднести серйозні попередження начальника штабу 2-ої армії генерала П.Д. Кисельова С.Г. Волконському про те, що потрібно йому негайно розірвати дружбу з П. Пестелем і В. Давидовим. Це значило, що уряду було відомо про розмах діяльності управ, її керівників Південного таємного товариства.³¹¹

Починаючи з 1822 по 1825 рр. включно, в маєтку В.Л.Давидова в Кам'янці декабристи П.Пестель, С.Волконський, О.Поджіо, Барятинський, Лорер, Сухінов, С. Муравйов-Апостол, М. Фонвізін гостро обговорювали проблему аграрної реформи в майбутній Росії.³¹² Спочатку в “Конституції”, “Державному Заповіті”, а потім, перероблюючи і доповнюючи зауваження і доповнення друзів-декабристів в “Руській правді”, що “по відношенню до приватної власності, яку мають поміщики розрахунок робиться відносно власників, які мають не менше тисячі душ кріпосних селян. Якщо у поміщика на кожну душу приходиться десять і більше десятин, то половина землі залишається поміщику, а половина експропріюється на користь волості без всякої винагороди власнику. Інші власники землі в розмірі менше десяти тисяч десятин при наділенні селян землею користуються винагородою... – половина землі переходить до волості, половина залишається в поміщика”.³¹³ Але за яку саме винагороду, хто повинен цю землю (кращу чи гіршу) вимірювати і розподіляти селянам – про це не говорить П. Пестель. Поряд з цим існували і

науково-теоретичної конференції, присвяченої 180-річчю утворення Південного товариства декабристів. – Вип. 7. – К., 2001. – С. 16-25; *Його ж.* Васильківська управа. Підготовка і проведення повстання Чернігівського піхотного полку: // “Декабристські читання”: Тези Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 49-54; *Киянська О.И.* Научная биография П.И. Пестеля. / Автореф. дисс. д.и.н. – Саратов, 2002. – С. 30-31; *Нечкина М.В.* Движение декабристов: В 2-х т. – М., 1955. – Т. 1. – С. 354-355.

³¹¹ *Нечкина М.В.* Накануне востания. Движение декабристов. – Т. 2. – М., 1955. – С.195-198; Записки Бошняка О.К. // Красный архив. 1925. – Т. 2. – С. 195-225.

³¹² *Фонвизин М.А.* О крепосном состоянии земледелов в России. Сочинения и письма. – Иркутск, 1982. – Т. 2. – С. 68-89; *Його ж.* Записки про Указ від 2-го квітня 1842 р. – Иркутськ, 1982. – С. 90-104.

³¹³ *Довнар-Запольский М.В.* Аграрная реформа. // Идеалы декабристов. – М., 1907. – С. 343-350.

общинні землі, де передбачалося: “Землі, якими селяни володіють на общинному праві, робляться також в поділу на дві частини, з яких одна половина переходить в волосний фонд, а друга розподіляється серед однообщинників на правах приватної власності”.³¹⁴

Після повстання 14 грудня 1814 р. на Сенатській площі в Петербурзі, 23 грудня 1825 р. Давидов, Волконський, Поджіо, Єнтальцев спалили в Кам’янці всі папери, які стосувалися Південного товариства, вірші О.С. Пушкіна, рукописні глави “Руської правди” П.І. Пестеля.

7 січня 1826 р. В.Л. Давидов і С.Г. Волконський були арештовані і відправлені в Петропавлівську фортецю для слідства. Після вироку і страти п’яти апостолів Правди і Волі – Пестеля, Рилєєва, Бестужева-Рюміна, Муравйова-Апостола, Каховського, вночі на 24 липня 1826 р. в спеціальних тюремних екіпажах відправляли на каторгу в Сибір до Нерчинських рудників Євгена Оболенського, Сергія Трубецького, Сергія Волконського, Андрія і Петра Борисових і Василя Давидова.

В грудні 1826 р. імператор, викликавши до себе в кабінет начальника III відділення жандармів при канцелярії Миколи I, наполягав і вимагав від Бенкендорфа: “Я переконаний, у них були зв’язки з іноземними таємними товариствами, особливо в Малоросії... Через Тульчин, Кишинів ниточки тяглися в Польщу, Францію, Грецію, Іспанію, до італійських карбонаріїв. Отже, тяглися, й досі вони існують. Наприклад, в Кам’янці був Поліньяк. Необхідно з Давидова гарненько спитати і він зізнається, він його приймав, саме в Кам’янці і готувався клубок політичної змови”. Бенкендорф після цієї розмови відправляє в Іркутськ жандармського полковника Павла Урусова, який раніш служив при штабі покійного князя Багратіона разом з В. Давидовим, але так жандарм нічого і не дізнався від кам’янського декабриста. Це відбувалось в Іркутську з 5 по 11 грудня 1826 р.³¹⁵

У ніч з 10 на 11 грудня 1826 р. Василя Львовича Давидова першим таємно відправили під належною охороною в Нерчинський великий завод, де і знаходився Благодатський рудник для відбуття каторжних робіт.

Виходячи з проаналізованих джерел, літератури, подій необхідно нам зробити такі висновки:

1. Кам’янська управа Південного таємного товариства декабристів була утворена в Києві в січні 1822 р. на квартирі садиби В.Л. Давидова по вул. Кловській, 14 і очолювалась її головами – відставним полковником села Кам’янки В.Л. Давидовим і генерал-майором, командиром 19-ої піхотної дивізії 2-ої армії князем С.Г. Волконським, який служив в Умані.

2. Управа мала важливе доручення – політично впливати на військові поселення Таврійської і Херсонської губерній для утворення серед поселенців окремої управи, розширення там членів таємного Товариства і підготовки їх до революційного повстання проти царського самодержавства разом з 2-ою армією.

3. Вона була місцем збору і розповсюдження цінної інформації про політичні події в військових поселеннях, Кишинівської управи, аналітичним

³¹⁴ Там само. – С. 349.

³¹⁵ Носань С.Л. Голгофа любові. – К., 1989. – С. 129-143.

центром всього Південного товариства, де щорічно збиралися керівники управ 29 листопада, на день народження матері В.Л. Давидова – Катерини Миколаївни.

4. Саме в Кам'янці, в “Зеленому будинку”, в “Зеленому млині” відбувалось обговорення “Руської правди” П.І. Пестеля – програмного документа Південного товариства.

5. Саме в Кам'янці відбувалася гостра дискусія щодо селянської аграрної реформи, знищення кріпосництва як ганебного явища для феодально-кріпосницької монархії Російської імперії в порівнянні з США і країнами Західної Європи.

6. Тут було прийняте рішення послати в Петербург з метою об'єднання Північного і Південного товариств В. Давидова, С. Волконського і В. Барятинського.

7. Після арешту керівника Директорії і Південного товариства П.І. Пестеля 13 грудня 1825 р. вся робота була спрямована на виконання рішень таємної наради від 4 грудня 1825 р., яка відбулась в Умані для підготовки і виступу збройного повстання 1 січня 1826 р. силами 1 і 2 армій.

Розділ III. Історіографічні та джерелознавчі праці

Олексій Вербовий
(Київ)

Архівна база вивчення життєвого шляху українського декабристознавця Василя Митрофановича Базилевича

Джерельна база проблематики характеризується насиченістю та багатогранністю. У даній розвідці ми зосередимо увагу на неопублікованих матеріалах, що містяться у фондах архівних установ України. Зазначені матеріали дають змогу визначити основні періоди життя В.М. Базилевича, простежити еволюцію його суспільно-політичних поглядів, скласти уявлення про родинне, дружнє та наукове оточення вченого, його вплив на формування світогляду науковця.

Аналізуючи архівні матеріали, необхідно відразу ж виділити узагальнюючі документи біографічного характеру. Це кілька автобіографій, одна з яких зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО) і датується липнем 1927 р. В.М. Базилевич подав її разом із заявою про зарахування на посаду секретаря Київської краєвої комісії охорони пам'яток культури та природи.³¹⁶ Документ містить стислу інформацію про період навчання Василя Базилевича у Київському університеті спочатку як студента, а згодом професорського стипендіата; роботу на посаді викладача історії І Київської чоловічої гімназії; викладацьку діяльність як асистента, а згодом – професора у вищих навчальних закладах із переліком лекційних та спеціалізованих курсів, автором яких виступає дослідник.³¹⁷ Окремо подаються відомості щодо краєзнавчої діяльності В.М. Базилевича. Так, відзначається робота над організацією ювілейних виставок у Музеї війни та революції, що діяв при Київському університеті і де науковець обіймав посаду помічника завідувача. Маємо інформацію і про діяльність на посаді голови Шляхового бюро краєзнавства Відділу освіти Південно-Західної залізниці.

Інші документи джерельної бази дослідження можна розподілити за проблемно-хронологічними характеристиками. Зокрема, відповідно до хронології, виділяються два періоди: дореволюційний та післяреволюційний. Дані періоди, в свою чергу, ми розділяємо на ряд тематичних етапів. Так, у дореволюційному періоді є можливість виділити наступні групи джерел: церковні документи; документи Олександрівської чоловічої гімназії та Університету Святого Володимира; власноручні записки молодого дослідника наукового спрямування; епістолярна спадщина вченого. Важливими і цікавими для дослідників є матеріали, що стосуються родинних стосунків В.М. Базилевича. Цінною для нас є інформація щодо родоводу Василя Митрофановича Базилевича. Так, у Державному архіві м. Києва (далі – ДАК) зберігається справа “Формулярный список о службе Мирowego Судьи 1-го участка Уманского судебного-мирового

³¹⁶ ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 9410, арк. 58.

³¹⁷ Там само. – Арк. 59.

округа губернского секретаря Митрофана Григорьевича Базилевича”,³¹⁸ складений 30 січня 1891 р. Цей документ дає змогу детальніше дослідити життєвий шлях В. М. Базилевича, виокремити чинники, які мали визначальний вплив на формування В.М. Базилевича як особистості, оформлення його світоглядних принципів, що згодом проявилися у науковій, суспільній та політичній діяльності українського історика.

Що стосується народження та хрещення Василя Базилевича, то маємо ряд взаємодоповнюючих, певною мірою навіть дублюючих один одного документів. Це, зокрема, метрична виписка за підписом священника Києво-Подільської Іллінської церкви Іоанна Богородицького та диякона Максима Шмигельського від 1-го березня 1893 р.³¹⁹ Іншим документом є “Свідоцтво”, видане Київською Духовною Консисторією за підписом члена Консисторії протоієрея Рибчинського 21 липня 1910 р.,³²⁰ яке переважно дублює інформацію згаданого вище документу.

Про навчання Василя Базилевича в Олександрівській гімназії свідчить “Аттестат зрелості”, отриманий ним після успішного завершення повного восьмикласного курсу.³²¹ Документ подає перелік предметів, що викладалися у І Київській чоловічій гімназії, демонструє успішність, з якою оволодівав цими курсами В.М. Базилевич.

Наступна група документів відноситься до періоду навчання В.М. Базилевича на історико-філологічному факультеті Імператорського університету Св. Володимира. Слід зауважити, що джерела з цієї проблеми різняться і за своїм походженням, і за місцем зберігання. Так, ДАК містить заяву Василя Базилевича від 16 липня 1910 р. на ім'я ректора Київського університету з проханням зарахувати його студентом історико-філологічного факультету.³²² Що стосується студентських років майбутнього вченого, цікавими для нас виявляються справи фонду Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі ЦДІАУ). Це копія диплому В.М. Базилевича за № 51311 про закінчення курсу навчання на історико-філологічному факультеті Імператорського університету Св. Володимира. Справа дає нам можливість отримати уявлення про Василя Базилевича як студента Імператорського університету Св. Володимира. Вона містить перелік предметів, що викладалися у стінах вищого навчального закладу та демонструє успішність навчання по зазначених курсах В.М. Базилевича. Також ми знаходимо відомості про ті відзнаки, що їх отримав студент Василь Базилевич за час навчання.³²³

Інші архівні документи означеного періоду характеризують виконання В.М. Базилевичем військової повинності. Так, у ДАК міститься ряд документів, що відображають переписку між Імператорським університетом Св. Володимира та Старокиївською поліційною дільницею, до якої був приписаний студент Базилевич.³²⁴ Наслідком цієї переписки було “Свидетельство № 238 о явке по

³¹⁸ ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 432.

³¹⁹ Там само.– Арк. 5.

³²⁰ Там само.– Арк. 11.

³²¹ Там само.– Арк. 2.

³²² Там само.– Арк. 1.

³²³ ЦДІАУ, ф. 833, оп. 1, спр. 1, арк. 1-2.

³²⁴ ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 432, арк. 4, 9, 10, 12, 14-16.

исполнению воинской повинности”, яке було видане В.М. Базилевичу 14 січня 1914 р.³²⁵

Навчання В.М. Базилевича як професорського стипендіата по кафедрі Російської історії в Імператорському університеті Св. Володимира розкривається на сторінках інших справ особистого фонду Базилевича Василя Митрофановича, який знаходиться в ЦДІАУ. Одна з них містить звіт молодого науковця про заняття на кафедрі Російської історії історико-філологічного факультету Київського університету. Аналізуючи цю справу, ми отримуємо інформацію про сферу інтересів молодого науковця, орієнтовну проблематику дослідження, що мало висуватися на здобуття вченого ступеня магістра історичних наук.³²⁶

Більш детальний огляд роботи В.М. Базилевича над темою дисертаційного дослідження міститься у справі “Заметки Базилевича по историографии к теме “Служилое землевладение”. Виходячи із матеріалів даної справи, є можливість зробити висновок про те, що молодий дослідник здійснив досить вдалу спробу історіографічної розвідки наукової проблеми. Праця містить своєрідні оцінки ряду опублікованих робіт і може бути корисною не лише з точки зору нашого дисертаційного дослідження, а й принести користь історикам, що працюють над тотожними проблемами історії Російської імперії.³²⁷

Паралельно з навчанням, В.М. Базилевич працював на посаді викладача І Київської чоловічої гімназії. Цікавою є інформація про прийняття В.М. Базилевича на роботу до гімназії, що міститься у фондах ДАК. Тут віднаходимо прохання професорського стипендіата Імператорського університету Св. Володимира по кафедрі російської історії В.М. Базилевича на ім'я директора Імператорської Олександрівської Київської гімназії В.В. Стороженка про зарахування його викладачем гімназії. У справі міститься також відмова педагогічної ради гімназії з обґрунтуванням її причин.³²⁸ Фонди архіву подають матеріалів щодо щодо офіційної переписки В.М. Базилевича з керівництвом гімназії наступного року. Так, маємо заяву з проханням надання творчої відпустки попередника В.М. Базилевича О.Б. Селіхановича на ім'я директора гімназії В.В. Стороженка від 1 червня 1916 р.;³²⁹ заяву директора гімназії В.В. Стороженка на ім'я Попечителя Київського учбового округу з проханням про дозвіл прийняти на роботу В.М. Базилевича для заміни вибувшого викладача,³³⁰ розпорядження Товариша міністра народної освіти, який надав можливість молодому науковцю проявити себе і на ниві педагогіки.³³¹ Також у справі міститься повідомлення Попечителя Київського учбового округу від 11 серпня 1916 р. про термін протягом якого В.М. Базилевич мав приступити до виконання своїх нових обов'язків.³³² Про роботу молодого педагога у навчальному закладі повідомляє

³²⁵ Там само. – Арк. 22.

³²⁶ ЦДІАУ, ф. 833, оп. 1, спр. 2, арк. 1-2.

³²⁷ Там само. – спр. 5, арк. 1-2.

³²⁸ ДАК, ф. 108, оп. 94, спр. 1638, арк. 48.

³²⁹ Там само. – Арк. 20.

³³⁰ Там само. – Арк. 19.

³³¹ Там само. – Арк. 50.

³³² Там само. – Арк. 52.

журнал розпоряджень класного керівника Імператорської Олександрівської гімназії, що зберігається в “Особистому фонді Василя Митрофановича Базилевича” ЦДІАУ.³³³

Епістолярна спадщина В.М. Базилевича дожовтневого періоду репрезентована листами датованими 1917 р., які демонструють ставлення до змін у державному ладі Росії як самого В. Базилевича, так і, здебільшого, його колег та друзів. Лист від березня 1917 р., надійшов до В.М. Базилевича від підпоручика Петрова і висвітлює ставлення найближчого дружнього та наукового оточення історика до Російської буржуазної революції.³³⁴ Інші листи, від серпня 1917 р. надійшли до В.М. Базилевича від невстановлених кореспондентів за підписами “Ігор” та “Алексіс”. Перший з них, який був директором Пирятинської чоловічої гімназії, датує свій лист серпнем 1917 р.³³⁵ Листи містять матеріали, спираючись на які можна зробити певні висновки щодо політичного кругозору та промонархічні великоруські переконання як дружнього оточення В.М. Базилевича, так і, певною мірою, самого історика.³³⁶

Післяреволюційний період є більш об’ємним за інформаційною насиченістю. Джерельні матеріали даного періоду ми можемо розподілити на такі групи: епістолярна спадщина науковця; документи вищих навчальних закладів та наукових установ, у яких працював В.М. Базилевич; кримінальні справи НКВС.

Епістолярна спадщина В.М. Базилевича даного періоду характеризується значною багатогранністю. Насамперед, це наукова переписка дослідника зі своїми колегами.

Зокрема, вельми цінним є невідправлений лист, датований 20 грудня 1925 р., Василя Базилевича до невстановленого кореспондента, до якого сам історик звертається “Борис Георгієвич”. Автор подає інформацію про розвиток декабристознавчої тематики в Україні періоду святкування столітнього ювілею повстання на Сенатській площі у Петербурзі та збройного виступу Чернігівського піхотного полку на Київщині. Також у листі йдеться про організацію та початковий період діяльності виставки на декабристську тематику, створену за ініціативою В.М. Базилевича в Музеї війни та революції при Київському інституті народної освіти.³³⁷

Інший лист надійшов до В.М. Базилевича від В. Зумлера із Святошина і містить інформацію про обмін науковими посібниками та про участь автора листа у науковій конференції, серед організаторів якої був і В.М. Базилевич.³³⁸

Лист, автором якого є Н.Б. Бабаш, подає відомості про наукові стосунки В.М. Базилевича із колегою, обмін літературою між науковцями та кілька цікавих подробиць із культурного-мистецького життя Одещини періоду 1918 р., звідки і надійшов лист.³³⁹

³³³ ЦДІАУ, ф. 833, оп. 1, спр. 3, арк. 1-2.

³³⁴ Там само, ф. 833, оп. 1, спр. 8, арк. 4-6.

³³⁵ Там само. – Арк. 1.

³³⁶ Там само. – Арк. 3-3-зв.

³³⁷ Там само, спр. 5, арк. 1-2.

³³⁸ Там само, спр. 8, арк. 7.

³³⁹ Там само, спр. 7, арк. 4.

Лист із м. Чернігова А. Дубровіної до В.М.Базилевича від серпня 1926 р. дає змогу дослідити тематичні завдання досліджень історика у зазначений період, ареал його наукових пошуків на теренах України, зв'язки дослідника як із професійними колегами, так і з аматорами історичної науки.³⁴⁰

Два листа від невідомого кореспондента до В.М.Базилевича, що надійшли до нього з Москви і датуються березнем³⁴¹ і вереснем³⁴² 1927 р. містять кілька цікавих інформації пунктів. Перший, найбільш об'ємний, характеризує В.М.Базилевича як вельми турботливого сім'янина, що гостро реагує на ті неприємні та болісні хвилини, що переживають його рідні та друзі.³⁴³ Інший подає інформацію про зацікавленість В.М.Базилевича культурним та науковим життям країни. Так, один із листів містить досить детальний опис виступу французького історика-літературознавця С. Малона перед науковцями Москви з лекціями про окремі періоди життя та творчості відомого російського літератора Тургенєва та про реакцію на ці виступи російських істориків та літературознавців. Третій – являє собою переписку з приводу пошуку окремих історико-наукових видань, замовлення на які авторка листа отримала від В.М.Базилевича. Четвертий – опис театральних та кінематографічних новинок Москви.³⁴⁴

Лист із Москви за підписом Н.Я.Волкович до професора В.М.Базилевича датований червнем 1928 р.³⁴⁵ Цей лист цінний тим, що подає інформацію про науково-культурні зв'язки В.М.Базилевича з членами московських історичних та етнографічних товариств “Старая Москва” та “Изучение русской усадьбы”, що об'єднували у своєму середовищі аматорів вітчизняної минувшини. Авторка листа відзначає зацікавленість москвичів історією Київщини та дає високу оцінку В.М.Базилевичу як досліднику та знавцю історії Києва. Є і коротке повідомлення про відвідини міста представниками згаданих товариств та діяльність В.М.Базилевича як екскурсовода на громадських засадах.

Політичне оточення науковця знайшло відображення у трьох листах з Дамаску від невстановленого кореспондента за підписом “Алексіс”, датованих 1923 р.³⁴⁶ та 1924 р.³⁴⁷ Листи насичені найрізноманітнішими політичними проблемними питаннями, в основному шовіністично-монархічного спрямування.

Дружнє та сімейне листування дає змогу зрозуміти родинне оточення В.Базилевича та оцінити його вплив на наукові, суспільні та політичні погляди вченого. Існує кілька листів, адресованих В.М.Базилевичу від його рідних та друзів. Це, зокрема, листи від його племінниці та від невідомого автора, які

³⁴⁰ Там само, спр. 11, арк. 1.

³⁴¹ Там само, спр. 12, арк. 1.

³⁴² Там само. – Арк. 2-зв.

³⁴³ Там само. – Арк. 1, 2-зв.

³⁴⁴ Там само. – Арк. 2-2-зв.

³⁴⁵ Там само, спр. 13, арк. 1-3-зв.

³⁴⁶ Там само, спр. 10, арк. 1, 9-зв.

³⁴⁷ Там само. – Арк. 10.

повідомляють про перипетії родинних відносин³⁴⁸ та дружніх стосунків.³⁴⁹ Окремо виділяються два листи, адресовані В.М. Базилевичу його племінницею Сонею, що переважним чином подають інформацію про приватне життя історика.³⁵⁰ Крім цього, з листів є можливість отримати відомості про ставлення як самого В.М. Базилевича, так і його родини та друзів до газети “Киевлянин”,³⁵¹ з якою вчений співпрацював як кореспондент з 1911 до 1919 р.

Наступний група архівних документів повідомляє про роботу В.М. Базилевича у радянських державних установах. Це, насамперед, матеріали, що зберігаються у ЦДАВО зокрема, у фонді “Народний комісаріат освіти”. Тут є змога віднайти листування, яка відбувалася у липні 1927 р. між “Украукою”³⁵² та Київською крайовою комісією з охорони природи та культури³⁵³ щодо призначення В.М. Базилевича на посаду секретаря цієї наукової установи та відповідна заява магістранта В.М. Базилевича³⁵⁴. Інша справа цього фонду, “Листування з Київським крайовим інспектором охорони пам’яток матеріальної культури і Тульчинським окрвиконкомом про охорону матеріальної культури округу”,³⁵⁵ дає змогу зрозуміти спектр роботи як усієї установи загалом, так і самого Василя Базилевича. Також віднаходимо листи та рішення, що стосуються практичної діяльності організації. Серед активних діячів можемо назвати київський крайового інспектор охорони пам’яток матеріальної культури Ф. Ернста, народного комісара освіти М. Скрипника, голову секції вивчення декабристів товариства політкаторжан В. Фігнер,³⁵⁶ цілий ряд інших високопоставлених осіб. Що до ролі В.М. Базилевича, то у нашому розпорядженні є такі документи: акт, складений на місці порушення, в якому перераховуються пошкодження, завдані пам’ятці старовини та перелік виконаних дій, спрямованих на відновлення його першопочаткового вигляду.³⁵⁷

Кримінальні справи НКВС являють третій пласт документів післяреволюційного періоду. Перша з них датується 1933 р.³⁵⁸ Зазначена справа має ряд процесуальних документів. Зокрема, постанову за підписом уповноваженого слідчої групи особливого відділу Київської області відділу ДПУ УРСР Буторова про звинувачення В.М. Базилевича у контрреволюційній діяльності та рішення про арешт вченого.³⁵⁹ Також у справі зберігається ордер

³⁴⁸ Там само, спр. 7, арк. 3.

³⁴⁹ Там само. – Арк. 1-2-зв.

³⁵⁰ Там само, спр. 9, арк. 1-2.

³⁵¹ Там само. – Арк. 2.

³⁵² ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 9410, арк. 55.

³⁵³ Там само. – Арк. 56.

³⁵⁴ Там само. – Арк. 58.

³⁵⁵ Там само, спр. 9429.

³⁵⁶ Там само. – Арк. 7, 9, 10.

³⁵⁷ Там само. – Арк. 20, 23, 25.

³⁵⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО), ф. 263, оп. 1, спр. 5530, короб. 58, арк. 6-8.

³⁵⁹ Там само. – Арк. 1.

№ 1300 від 17 березня 1933 р. на арешт та обшук помешкання В.М. Базилевича, виданий на ім'я співробітника ДПУ Острушка.³⁶⁰

Справа 1933 р. містить ряд свідчень інших підозрюваних, у яких В.М. Базилевич називається одним із дієвих членів “контрреволюційних організацій, що, на початковому етапі, і послужило головним приводом для зацікавлення постаттю вченого “компетентними органами” радянської влади. Свідчення В. І. Атаманюка від 22 лютого 1933 р. подають інформацію про діяльність “Наддніпровської контрреволюційної організації”, до складу якої, на думку підозрюваного, і входив В.М. Базилевич, зону поширення та основні цілі її діяльності, стосунки з іншими подібними організаціями. В іншій виписці (зі свідчень від 22 лютого 1933 р.), В.І. Атаманюк не лише підтверджує свої попередні свідчення, але й називає прізвища керівника згаданої “контрреволюційної організації” та її дієвих членів, говорить про підготовку до заколоту та описує механізм “підпільної та вербовочної роботи” членів антирадянських груп.³⁶¹

Ще одним “свідком” у “справі Базилевича” виступає П.П. Курінний, виписки із протоколу допиту якого містяться у зазначеній справі. На допиті, проведеному 13 березня 1933 р., він досить детально зупинився на персоніфікації “організації”, назвавши, окрім інших, і прізвище В.М. Базилевича.³⁶² Цей документ цікавить нас не лише як приклад фальсифікованого створення контрреволюційного угруповання працівниками ДПУ, але і як певне свідчення про наукове та дружнє оточення вченого.

Свідчення Я.І. Струхманчука від 9 лютого 1933 р., інформують зв'язки “контрреволюційної організації”, до складу якої входили переважно представники наукової, духовної та культурної еліти України, з репрезентантами інших міських центрів УРСР. Згадується тут і ім'я Василя Базилевича, в контексті його стосунків із духовенством, зокрема, представниками Софійського собору. Своє свідчення Струхманчук доповнив 11 лютого 1933 р., і знову вони стосувались Василя Базилевича. Так, наголошувалося на зв'язках із Софійською автокефальною ієрархією, провідну роль у яких відігравав Базилевич, йшлося і про роль духовенства в антирадянській підпільній роботі, про методи релігійного впливу на населення. Згадується також про діяльність ще однієї контрреволюційної організації “автокефалійців” – “УВО”. До того ж Струхманчук значно розширив коло “контрреволюціонерів”, описав їхнє політичне минуле та соціальний стан у дореволюційний період. Слідчі також отримали відомості про вербовочну роботу Василя Базилевича, оскільки Струхманчук назвав ряд прізвищ осіб, що їх історик нібито залучив до “боротьби проти радянської влади”.³⁶³

Іншим підозрюваним, що підтримав звинувачення, висунуті проти В.М. Базилевича, був М.К. Козоріз. Справа містить витяги з протоколу його допиту, де йдеться про наміри збройного виступу “членів контрреволюційної

³⁶⁰ Там само. – Арк. 2.

³⁶¹ Там само. – Арк. 4, 6.

³⁶² Там само. – Арк. 5.

³⁶³ Там само. – Арк. 6-8.

організації” та участь у подібній структурі В.М. Базилевича. М.К. Козоріз подає значний список й інших членів організації.³⁶⁴

У справі міститься також низка витягів із протоколів допитів Б.К. Пилипенка. Перший з них, від 27 лютого 1933 р., має повідомлення про стосунки підозрюваного з В.М. Базилевичем на основі невдоволення окремими політичними акціями радянського уряду та діяльності “української контрреволюційної організації під керівництвом професора Дорошкевича”. Також Б.К. Пилипенко назвав прізвища осіб, які, на його думку, були членами антирадянської організації, серед яких був і науковий співробітник відділу капіталізму історичного музею В.М. Базилевич.³⁶⁵

На основі свідчень, поданих самим В.М. Базилевичем (часом, можливо, не без допомоги слідчого) дізнаємося про політичні переконання Базилевича та про ставлення науковця до революційних подій жовтня 1917 р. Вчений не сприймає Жовтневий переворот, будучи прихильником ідеї єдиної та неподільної Російської монархії, співпрацює з денікінською науково-пропагандистською організацією “Осваг”.³⁶⁶ І навіть зважаючи на те що, перебуваючи під слідством в ті часи, підозрювані переважно визнавали себе винними, вважати нещирими слова В.М. Базилевича про його негативне ставлення до подій 1917 р. немає підстав. Тут, очевидно, слід враховувати те суспільно-політичне та наукове оточення, у якому формувалася особистість ученого, ті світоглядні засади, що були закладені як у родині Базилевича, так і у тих навчальних закладах, де йому довелося навчатися.

Аналізуючи інформацію, викладену у “Кримінальній справі”, важко віднайти відомості щодо злочинних дій як самого історика, так і його колег. Швидше за все, протоколи допиту мають зацікавити не стільки слідчих ДПУ, скільки дослідників розвитку історичної науки цього періоду, оскільки сторінки протоколу здебільшого нагадують довідник представників наукових кіл з короткою історією їхнього становлення як учених та перелік науково-дослідних установ Києва з короткими анотаціями основних тем та проблем, що досліджувалися у період становлення радянської історичної школи.

Справа подає досить інформаційні добірки щодо ряду історичних товариств та музейних установ, зокрема, діяльності історичного товариства Нестора-літописця у 1917-1930 р.р. На сторінках кримінальної справи подаються окремі аспекти діяльності товариства, основні напрямки досліджень його членів, сповідувані ними традиції.³⁶⁷

Базилевич повідомив і про дві музейні установи Києва – міський музей (згодом 1-й державний музей, Всеукраїнський історичний музей імені Шевченка) та Всеукраїнське музейне містечко. Він оповів про перипетії внутрішнього життя працівників музею, подає коротку історію діяльності музейних установ практично

³⁶⁴ Там само. – Арк. 10.

³⁶⁵ Там само. – Арк. 12-13.

³⁶⁶ Там само. – Арк. 14-16.

³⁶⁷ Там само. – Арк. 18-19.

від часу створення, описує найрізноманітніші конфліктні ситуації, що виникали між музеєзнавцями тощо.³⁶⁸

Результатом розслідування “злочинної діяльності” В.М. Базилевича стала постанова, датована 20 липня 1933 р., що підбила підсумок у справі і визначила ступінь провини В.М. Базилевича та накладене на нього покарання.³⁶⁹

Друга кримінальна справа датована 1935 р.³⁷⁰ Свідчення В.М. Базилевича за смисловим навантаженням розбиваються на такі групи: перша стосується ставлення В.М. Базилевича до Жовтневого перевороту 1917 р.; друга – подає інформацію щодо його участі у роботі наукових громадських організаціях антирадянського спрямування; третя – визначає стосунки вченого з еміграційними колами; четверта – діяльність В.М. Базилевича на посаді наукового секретаря Київської крайової інспектури охорони пам’яток матеріальної культури; п’ята – процесуальні документи та вирок суду щодо п’ятирічного ув’язнення.

Зокрема ж, справа містить постанову від 20 березня 1935 р. за підписом уповноваженого 9-го відділу НКВС Овчинникова, в якій перераховуються “злочини перед радянською владою” та назви контрреволюційних організацій, до складу яких входив історик. Також зазначаються статті кримінального кодексу України, за якими визначалася провини Василя Базилевича. Справа містить також ордер на арешт В.М. Базилевича, протокол особистого обшуку та трусу помешкання, здійснених 21 березня того ж року, рапорт оперуповноваженого НКВС Гранського, що проводив обшук, із переліком “злочинних предметів”, що мали зацікавити слідство, довідку з архівних справ про попередні проблеми із законом, що їх мав Василь Базилевич у 1927 р. та 1933 р.³⁷¹ Подив викликає інший документ, що знаходиться у даній справі, а саме постанова від 13 березня 1935 р. за підписом оперуповноваженого НКВС Волосова, згідно якої В.М. Базилевич фактично визнавався винним у шпигунстві та участі в антирадянській діяльності.³⁷²

Перший допит В. М. Базилевича, документальна інформація про який міститься у зазначеній справі, відбувся лише 22 квітня 1935 р. Базилевич розповів про своє знайомство з колишніми підданими Російської імперії, які після Жовтневої революції 1917 р. залишили її межі і перебували в еміграції. Перелік обмежується 15-ма особами, яких сам В.М. Базилевич розподілив на близьких друзів та знайомих. Протокол допиту описує обставини знайомства та подальших стосунків В.М. Базилевича із ними після їх від’їзду за кордон.³⁷³

Свідчення, що їх давав В.М. Базилевич 11 травня 1935 р. і які містяться у цій же справі, за інформаційною насиченістю можна розподілити на два блоки. Перший стосується діяльності Василя Митрофановича у дореволюційний період на посаді кореспондента газети “Киевлянин” та роботу у складі науково-пропагандистської організації “Осваг” під час окупації Києва денікінськими

³⁶⁸ Там само. – Арк. 25-29.

³⁶⁹ Там само. – Арк. 63.

³⁷⁰ Там само, спр. 66177, короб. 1902.

³⁷¹ Там само. – Арк. 1-6, 9.

³⁷² Там само – Арк. 10.

³⁷³ Там само. – Арк. 11-22.

військами.³⁷⁴ Інший стосується ставлення В.М.Базилевича до Жовтневого перевороту 1917 р. Також подається інформація щодо участі обвинувачуваного у роботі наукових громадських організаціях антирадянського спрямування.³⁷⁵

Протокол додаткових свідчень від 13 травня 1935 р. подає певну інформацію про діяльність В.М.Базилевича на посаді наукового секретаря Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та стосунків із професором Ленінградського університету М.П. Алексєєвим, одним із керівників "Освагу". У свідченнях від 14-го травня 1935 р. від В.М.Базилевича вимагали відповідей на питання про його стосунків із академіком Н.П. Василенком, засудженого як члена контрреволюційної організації "Київський центр дій".³⁷⁶

Цікавим для дослідників має бути і протокол допиту від 20 травня 1935 р., який проводив оперуповноважений НКВС Волосов. Відразу ж зауважимо, що текст протоколу, написаний від руки самим слідчим, являє собою чітке визнання В.М.Базилевичем себе як "невиправного та злісного ворога радянської форми державоустрою". Відповідно В.М.Базилевича було визнано винним у контрреволюційній діяльності і засуджено до ув'язнення.³⁷⁷

Це всі архівні матеріали, що нам відомі і пов'язанні із життєвим шляхом Василя Базилевича. Проте існує велика ймовірність того, що в архівах приватних осіб зберігаються вкрай цікаві документи.

Отже, з огляду на вищесказане, є можливість твердити, що наявний комплекс джерел дозволяє успішно вирішити завдання висвітлення життєвого шляху українського історика-декабристознавця. Однак, при цьому, джерельна основа відомостей про життєвий шлях В.М.Базилевича не є повною і самодостатньою. Так, білою плямою виступають останні роки життя В.М.Базилевича після звільнення з таборів ГУТаб в 1940 р. до його смерті в застінках гестапо в 1942 (1943) р. А тому постає необхідність у комплексному поєднанні архівних та історіографічних матеріалів.

*Володимир Дмитрієв
(Київ)*

Декабристи про сербів в Україні

Історія становлення і розвитку сербсько-українських зв'язків бере свій початок з XVIII ст., саме в цей період відносини між двома народами набули систематичного характеру. Це було пов'язано, головним чином, з процесами сербської колонізації Південної України в середині XVIII ст. Незважаючи на пошкваллення наукового інтересу до питання взаємовідносин між двома народами, мало дослідженими залишаються різноманітні питання історії сербської спільноти, яка проживала й проживає нині на Півдні України,

³⁷⁴ Там само. – Арк. 22, 24.

³⁷⁵ Там само. – Арк. 23, 25.

³⁷⁶ Там само. – Арк. 31, 32, 36.

³⁷⁷ Там само. – Арк. 48.

військових формувань, існування яких тут було характерною ознакою життя регіону, взаємовпливів і відносин між сербами та місцевим населенням. Для дослідження цієї проблеми необхідно залучати велику кількість архівних матеріалів, але не менш важливе значення у висвітленні деяких питань відіграє мемуарна література.

Переважає більшість дослідників, які займаються вивченням історії переселення сербів в Україну в XVIII ст., відчують певний брак наявних документальних матеріалів. Не в останню чергу це пов'язано із: 1) розпорошеністю джерел по численних архівних фондах; 2) втратами окремих документальних комплексів; 3) недостатнім рівнем евристичної археографічної роботи, спрямованої на виявлення нових джерел.

Тобто, одним із першочергових завдань українських, сербських та російських науковців є виявлення, обробка та публікація джерел до історії Нової Сербії та Слов'яносербії. Однією з архівних установ, у фондах якої перебуває значна кількість матеріалів з історії цієї сербської військово-землеробської колонії на півдні України, є Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУ). Зокрема, у зібраннях фонду № 1413 – “Слов'яносербська комісія”, маємо хоча і розпорошену, однак досить презентабельну підбірку справ, які складаються з чернетки і копії наказів та ордерів до командування Слов'яносербського корпусу, рапортів та донесень останнього.

Особливий інтерес становлять документи фонду № 229 “Архіву Кошу Нової Запорізької Січі” та фонду № 59 “Київської губернської канцелярії”. У них сконцентровано велику кількість документів, що відбивають взаємини поселенців Нової Сербії з запорозькими козаками, поляками, ногайцями; розвідувальну діяльність новосербських військовослужбовців на території Кримського ханства; агітаційну та вербувальну активність офіцерів Нової Сербії у австрійських володіннях.

Не менш інформації з історії сербських поселень міститься в “Архіві фортеці Святої Єлизавети” (Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. ІХ). Більшість документів цього архівного зібрання присвячені проблемам взаємовідносин між місцевими жителями та сербськими переселенцями.

Втім, навіть маючи у своєму розпорядженні подібні матеріали до історії Нової Сербії та Слов'яносербії, дослідник незмінно відзначає той факт, що ці матеріали хоча й допомагають у реконструкції процесів заснування та заселення Нової Сербії та Слов'яносербії, відтворенні багатьох аспектів військової та політичної історії цієї південнослов'янської колонії, однак не дають майже ніякої можливості показати життя та переживання головного суб'єкта цих процесів – людей: генералітету, офіцерства, рядових поселенців. Вони, на жаль, залишаються для нас одноманітними, деперсоніфікованими рядками на сторінках тогочасних документів зазначені, у кращому випадку, прізвища та імена.

Пов'язано це, в першу чергу, із браком мемуарних джерел до історії сербських поселень – спогадів, щоденників тощо. Власне кажучи, окрім мемуарів Сімеона Пішчевича, у нашому розпорядженні немає жодного

джерела, у якому було б комплексно та широкомасштабно зображено повсякденне життя стандартного сербського переселенця на півдні України.³⁷⁸

Тому головне завдання статті полягає у дослідженні мемуарних джерел з історії сербської колонізації півдня України, написаних нащадками сербських поселенців. Зокрема, досить цікавими є спогади нащадка сербського роду Чорбів, Олександра Гангеблова, предки якого перебували на службі у Новій Сербії.³⁷⁹

Перш ніж переходити до характеристики мемуарів О. Гангеблова, коротко зупинимось на проблемі переселення і розміщення сербів в Україні у XVIII ст. Ініціаторами переселення в Росію серед австрійських сербів стали брати Микола, Іван та Федір Чорби. Але дозволу на виїзд до Росії від австрійських властей вони не отримали. Саме тому очолив переселення сербів полковник поморіської міліції Іван Самійлович Хорват фон Куртич (Hogwat od Kurticz).³⁸⁰ У 1750 р. він встановив контакти з російським послом у Відні обергофмейстером графом П.М. Бестужевим-Рюїнім.³⁸¹ І. Хорват разом зі своїми братами Михайлом та Дмитром, Федором Чорбою, та іншими офіцерами пропонували вивести два полки (всього 3000 чол.) за свій рахунок до Батурина в обмін на військові привілеї від російського уряду. На початковому етапі переселення сербів російський уряд будував у першу чергу далекоглядні зовнішньополітичні плани: по-перше, охорону південних кордонів імперії; по-друге, створення надійного тилу для подальшої боротьби з Туреччиною за вихід до Чорного та Азовського морів. Таким чином, у 1752-1753 рр. виникли два військово-землеробські поселення сербів в Україні: Нова Сербія та Слов'яносербія.

Височайшим указом від 24 грудня 1751 р. Сенат разом з Військовою колегією повинен був розглянути справу відносно переселенців. Хорват повинен був з'явитися до київського генерал-губернатора М. Леонтєва і там на місці сформував 2 гусарських і 2 пандурських полки, по 20 рот у кожному. Розмістити їх планувалося у вигляді міліційного війська вздовж кордонів від фортеці Кам'янки праворуч (на захід) до польського кордону, включаючи Чорний ліс, а ліворуч – до запорожців і до кордонів турецьких і татарських.³⁸² Указ Сенату і Військової колегії від 29 грудня 1751 р. так окреслював територію розселення сербів у місцях за Дніпром: від гирла р. Кагарлик до ріки Тури, а від її верхів'їв до гирла р. Кам'янки, потім у верхів'я р. Березівки на вершину р. Омельник і по ній вниз, де вона в Дніпро впадає, відступивши від польського кордону на двадцять верст.³⁸³ Однак не було враховано, що вказана територія частково вже залюднена і має певну кількість населених пунктів, що

³⁷⁸ Известие о походе Симеона Степановича Пищевича. 1731–1785. – М., 1884. – 561 с.

³⁷⁹ Воспоминания декабриста А. Гангеблова. – М., 1888. – 234 с.

³⁸⁰ *Матковски Александр*. Македонский полк во Украина. – Скопје; Мисла, 1985. – С. 171.

³⁸¹ *Ястребов В.* Дополнение к родословной Хорватов // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1889. – С. 87.

³⁸² Полное собрание законов Российской империи. – М., 1830. – Т. 13. – № 9919.

³⁸³ Там само. – № 9921.

в майбутньому призвело до численних непорозумінь на кордонах між сербськими поселенцями, поляками та запорожцями.

Жалуваною грамотою від 11 січня 1752 р. проводирю сербських переселенців дозволялось формування полків, а в одному з них Хорватові, який вже отримав чин генерал-майора, і його нащадкам надавалось спадкове право бути полковниками; полкові командири прирівнювалися до військових чинів російської армії, їм належала ділянка землі, річна платня; захищалися права дітей і сиріт; дозволялася вільна торгівля. Вказане поселення названо Новою Сербією з центром у Миргороді. Для його захисту наказувалось розпочати будівництво фортеці Святої Єлисавети.³⁸⁴

Друга значна група австрійських сербів прибула до Києва наприкінці 1752 р. Очолили цей рух, як це зазначалося вище, сербські офіцери І. Шевич і Р. Прерадович. Їм було запропоновано поселитись або в Оренбурзькій губернії, або в Україні в “порожніх місцях” біля Тору і Бахмуту.³⁸⁵ Але такий план для сербів виявився неприйнятним. Прерадович бажав отримати землі над Дніпром, від Орелі до Кінських Вод і до р. Бахмуту (майже до самого центру Запорожжя), а Шевич просив північну частину Нової Сербії, незалежну від Хорвата.³⁸⁶

Але 31 березня 1753 р. Сенат відмовився визнавати вимоги сербів, мотивуючи це тим, що землі, які просив Шевич, вже відійшли до Нової Сербії; претензії Прерадовича взагалі вважались досить великими. Для нових сербських поселень Сенат відводив землі між ріками Бахмутом і Луганню, де можна поселити 5 тисяч чоловік. Таким чином, І. Шевичу велено селитись від Лугані, а Р. Прерадовичу від Бахмуту через вершину р. Сенжарівки до верхів'я річок Міуса і Білої, не переходячи Донець, всього на відстані близько 100 верст.³⁸⁷

Певних даних про кількість переселенців ми не маємо. В одному документі говориться, що 1760 р. в обох сербських поселеннях було 25000 чоловік. Але ми не можемо не взяти до уваги того, що в так званих сербських поселеннях на Україні крім сербів проживало чимало інших переселенців; часто місцеве українське населення записувало себе сербами, щоб здобути військові привілеї. До того ж, на Україну переселялися не лише серби з Угорщини. За підрахунками В.М. Кабузана в Новій Сербії 1757 р. всіх іноземних переселенців було 5482 особи обох статей: з них молдаванів – 75,33%, сербів – 11,56%, інших націй – 13,11%.³⁸⁸

У Слов'яносербії у національному відношенні серби склали більшість серед усіх іноземних поселенців. На основі рапортів І. Шевича за 1756 р. можна встановити, що в 1756 р. у його полку серби становили близько 38%, волохи – 23%, угорці – 9%, македонці – 8%, інші – 22%.³⁸⁹

³⁸⁴ Там само. – № 9924.

³⁸⁵ Сенатский архив. – СПб., 1897. – Т. 8. – С. 681-691.

³⁸⁶ Там само. – Т. 9. – С. 35-36.

³⁸⁷ ПСЗ. – Т. 13. – № 10104.

³⁸⁸ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в ХУІІ - первой половине ХІХ века (1719 - 1858 гг.) – М., 1976. – С. 88.

³⁸⁹ ЦДІАУ, ф. 1413, спр. 6, арк. 42-74 зв.

Відтак, між тодішніми переселенцями були й македонці, болгари, “пословачені русини”, албанці, молдавани, угорці, німці.³⁹⁰ Відомо, що й самі ініціатори переселення сербів із Угорщини в Україну (Хорват і Шевич) радо приймали в свої загони представників інших народностей. Вони чинили це не стільки задля оборони південних кордонів царської Росії, скільки через сподівання здобути високі чини та великі маєтки. Про чисельність згаданих одиниць можна судити із записок одного тодішнього офіцера-гранічара Пишчевича, який згадує, що на початку заснування роти було 11 рядових, один унтер-офіцер і два каптали.³⁹¹

Дві смуги привілейованих поселень проіснували недовго. 22 березня 1764 р. було опубліковано “План про поселення в Новоросійській губернії”.³⁹² 11 червня 1768 р. “План про заселення Слов’яносербії” затвердила Катерина II.³⁹³ Але сербські офіцери зберегли від царського уряду свої привілеї й земельні володіння.

Саме до родини сербських поселенців Чорбів по лінії матері належав декабрист О. Гангеблов. Він народився у 1801 р. в с. Богодаровці Катеринославської губернії, ці маєтності родина Чорбів отримала за службу від царського уряду ще в середині XVIII ст., відразу ж після переселення з Сербії в Україну. Після навчання в “Одеському інституті герцога Ришельє” й в Пажеському корпусі О. Гангеблов служив прапорщиком у лейб-гвардії Ізмайловського полку, у 1822 р. отримав чин підпоручика, а в 1825 р. – поручика. Брав участь у діяльності Північного і Південного товариств декабристів. О. Гангеблова було заарештовано 23 грудня 1825 р. у Петергофі, з 1826 по 1832 рр. відбував заслання на Кавказі. У 1832 р. йому було дозволено повернутись у власний маєток в с. Богодаровку без права в’їзду до столиці. У 60-х рр. XIX ст. розпочав роботу над своїми мемуарами, які було видано в Москві у 1888 р.

З розповідей своєї матері він дуже добре знав побут перших сербських поселенців, та і сам бачив життя їх нащадків, тому в своїй праці автор досить яскраво описав життя “вихідців з Цесарії”. О. Гангеблов описав побут, господарство сербських поселенців в Україні. Він сам був близько знайомий з родиною вихідців з Сербії – Текелі. У мемуарах знаходимо відомості, що сербські поміщики жили в дерев’яних будинках, які з пихою називали “палацами”, мали безліч прислуги. В кожному “палаці” був свій мундир і напіввійськовий статут. Ввечері господар виходив “до зорі”, а челядь з музикою та барабанним боєм крокувала по двору. Такі порядки були заведені у Лазаря Абрамовича Текелі (молодшого брата відомого генерал-поручика Петра Абрамовича). Виїздив він у дорогій кареті з трьома парами коней в угорській упряжі; кучер і два гайдуки, що стояли позаду карети, були одягнені в мундири.

³⁹⁰ Наулко В. Географічне розміщення народів в УРСР. – К., 1966. – С. 4.

³⁹¹ Известие о нахождении Симеона Степановича Пишчевича 1731-1785. – М., 1884. – С. 184.

³⁹² Полное собрание законов Российской империи. – Т. 16. – № 12099.

³⁹³ Там само. – № 12180.

Гангеблов наголошує, що Лазар Абрамович був ще відносно небагатий, бо мав не більше, як п'ять-шість тисяч десятин землі.³⁹⁴

З праці декабриста О. Гангеблова можна дослідити взаємовідносини між сербським офіцерством і духовенством. Незважаючи на ту увагу, яку вони приділяли питанням віри, вище офіцерство вважало себе повноправними господарями на виділених землях, яким повинне було підкорятись і духовенство. О. Гангеблов пише: “Всі ці вихідці з Цесарії керували своїми володіннями з нещадним деспотизмом. Вони підкоряли своїй волі не лише селян, але і місцеве духовенство. Священик починав обідню не інакше як за наказом власника; мало того, він схилявся перед його владою і в справах совісті”.³⁹⁵

Таким чином, мемуари декабриста О. Гангеблова є цінним історичним джерелом з вивчення історії сербських переселенців в Україні. Вони дозволяють досліднику доповнити архівні матеріали персоніфікованим змістом з питань життя рядових сербів, офіцерства, відносин переселенців і місцевих священиків. У цілому праця О. Гангеблова дає можливість вивчити повсякденне життя рядових сербських переселенців у другій половині XVIII ст. Перспективним напрямком подальших досліджень є пошук і використання мемуарної літератури з цієї тематики.

*Микола Дука
(Переяслав-Хмельницький)*

Дослідження соціально-економічного та політично-культурного розвитку України за мемуарами та епістолярною спадщиною декабристів

Феномен декабристського руху не перестає турбувати дослідників вітчизняної історії. Тема ця не втрачає своєї актуальності. Не дивно, що вчених цікавить не лише організація та проведення повстання декабристів, а й їхня літературна, мемуарна та епістолярна спадщина. Це зумовлено тим, що вони залишили по собі цікаві відомості про соціально-економічний та політико-культурний розвиток України.

Окремих питань щодо висвітлення декабристами розвитку українських земель торкалися в своїх працях Г. Д. Казьмирчук, Т. І. Загуляєв, А. І. Козаченко, Т. М. Соловійова, М. Д. Компан, З. В. Кирилук, Н. М. Жаркевич та ін.³⁹⁶ Особливе

³⁹⁴ Воспоминания декабриста А. Гангеблова. – С. 228.

³⁹⁵ Там само. – С. 231.

³⁹⁶ *Казьмирчук Г. Д., Загуляєв Т. І.* Маєток декабриста Давидова у судових змаганнях в Україні кін. XVIII – перш. пол. XIX ст. // *Декабристи в Україні: дослідження й матеріали* / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. – Т. 3. – К., 2003. – С. 61-66; *Козаченко А.* Декабрист кн. С. Г. Волконський, як поміщик // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН – Кн. 1. – 1928. – С. 277-314*; *Соловьёва Т. Н.* Освещение социально-экономического развития Правобережной Украины 1-й четверти XIX в. у воспоминаниях декабристов // *Декабристские чтения: Материалы научно-*

місце займають праці дослідників, присвячені внеску декабристів у підготовку та впровадження реформи 1861 р. Це, зокрема, дослідження М.В. Нечкіної, Н.А. Рабкіної, Л.Б. Добринської, Р.С. Вавренюка і Г.Д. Казьмирчука.³⁹⁷

Те, що деякі декабристи та близькі до їхнього кола письменники, наприклад, К.Ф.Рилеев та О.С.Пушкін, використовували українські мотиви, показала доктор філологічних наук, професор Київського національного університету ім. Т.Шевченка З.В.Кирилюк.³⁹⁸ Подібних висновків дійшла і Н.М.Жаркевич у своїй монографії, присвяченій творчості Ф.М.Глінки: автор зазначає що в творчості декабриста присутні українські мотиви.³⁹⁹

Соціально-економічному розвитку Правобережної України першої чверті XIX ст. в спогадах декабристів присвятила свою статтю Т.М. Соловйова.⁴⁰⁰ Вона аналізує відомості, які залишили по собі декабристи, що перебували в Україні до повстання 14 грудня 1825 р. Окремі аспекти цього питання висвітлив М.Д. Компан, дослідивши “Записки...” О.М. Муравйова, який перебував на Україні в 1811 р.⁴⁰¹

Важливими є матеріали про декабристів-поміщиків, які мали свої помістя в Україні, причому, як до повстання, так і після амністії. Сюди ми можемо віднести матеріали про помістя В.Л. Давидова, досліджені

практической конференции, посвящённой движению декабристов (14-15 декабря 1987 г.) / Под ред. Г.Д. Казьмирчука. – Вып. 1. – К., 1988. – С. 37-40; *Компан М.Д.* Україна в записках декабриста О.М. Муравйова // Декабристские чтения: Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвящённой 165-летию со дня восстания декабристов / Под ред. Г.Д. Казьмирчука. – Вып. 4. – К., 1991. – С. 38-40; *Кирилюк З.В.* Українська тема у творчості й естетичних теоріях декабристів // Декабристські читання: Зб. ст. Міжнародної ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 180-річчю заснування Південного товариства / Під ред. Г.Д. Казьмирчука. – Вып. 7. – К., 2001. – С. 46-50; *Жаркевич Н.М.* Творчество Ф.Н. Глинки в истории русско-украинских литературных связей. – К., 1981. – 333 с.

³⁹⁷ *Нечкина М.В.* Движение декабристов: В 2-х т. – Т. 2. – М., 1955. – 450 с.; *Рябкина Н.А.* Декабристы и крестьянская реформа 1861 года (опыт изучения личных архивных фондов) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. – М., 1974. – 23 с.; *Її ж.* Отчизны внемлем призыванье... – М., 1976. – 256 с.; *Добринская Л.Б.* Декабрист Е.П.Оболенский // Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. – Л., 1972. – 35 с.; *Вавренюк Р.С., Казьмирчук Г.Д.* Декабрист Евгений Оболенский: Жизнеописание. – К., 1990. – 290 с.

³⁹⁸ *Кирилюк З.В.* Українська тема у творчості й естетичних теоріях декабристів // Декабристські читання: Зб. ст. Міжнародної ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 180-річчю заснування Південного товариства / Під ред. Г.Д. Казьмирчука. – Вып. 7. – К. – 2001. – С. 46-50.

³⁹⁹ *Жаркевич Н.М.* Вказ. праця.

⁴⁰⁰ *Соловьёва Т.Н.* Вказ. праця.

⁴⁰¹ *Компан М.Д.* Вказ. праця.

Г.Д. Казьмирчуком та Т.І. Загуляєвим; С.Г. Волконського із праці А. Козаченка, А.Є. Розена, М.І. Лорера.⁴⁰²

Своїм завданням ми ставимо провести комплексне дослідження соціально-економічного та політико-культурного розвитку України в ХІХ ст. за мемуарами та епістолярною спадщиною декабристів.

Оцінити соціально-економічний розвиток українських земель на початку ХІХ ст. ми можемо за спогадами одного з перших учасників декабристського руху О.М. Муравйова, який відокремився від революціонерів у 1819 р. і участі у повстанні 14 грудня 1825 р. не брав. Він у своїх записках розповідає про своє перебування в Україні у 1811 р.: в Києві, де відрекормендувався тогочасному генерал-губернаторові графу Милорадовичу, в Житомирі, який він охарактеризував як “бідне губернське місто Волинської губернії”, в Бердичеві, яке, за його словами, “велике торгове містечко”.⁴⁰³ Цікавою є його розповідь про те, як відбувається вербування у військо солдат, свідком чого він став у Бердичеві: “... молоду людину, якого б звання не була, але поведінки легкої і розпусної, заманюють полкові вербувальники у шинок, поять його доп’яна, вмовляють його вступити на військову службу...”, а на ранок, одягнений у військовий мундир, сторопілий новобранець змушений підкорятися наказам військового начальства.⁴⁰⁴ Побувавши в багатьох містах і містечках Київської, Волинської, Подільської губерній, декабрист залишив загальні характеристики їхнього соціально-економічного стану. Звернув він свою увагу також на мальовничу природу України, зокрема, побувавши у маєтку графів Потоцьких в Умані.⁴⁰⁵

Почерпнути відомості про соціально-економічний розвиток України ми можемо із творів “першого декабриста” В.Ф. Раєвського. Так, у творі “Роздуми про рабство селян” він наводить приклади поміщицької сваволі, зокрема, продаж кріпаків та їхню тяжку, виснажливу працю; а також про розкіш аморального дворянства. Декабрист зазначає, що будь-який прогрес у сільському господарстві неможливий, оскільки всі засоби виробництва належать поміщикам, тому вдосконалювати їх селяни не мають можливості.⁴⁰⁶ І хоча за приклад Раєвський бере Курську, Орловську, Воронежську губернії, ми можемо стверджувати, що подібна ситуація існувала і на українських землях. Доказом нашого твердження є те, що “Роздуми про рабство селян” написані в період служби декабриста в Україні, а також заснування ним однієї з перших переддекабристських організацій “Залізні персні” в середовищі військового дворянства у Кам’янці-Подільському.

Деякі відомості про стан українських земель в першій чверті ХІХ ст. ми можемо знайти у творах Ф.М. Глінки, котрий неодноразово бував у цих краях. У своїх дорожніх нотатках він описує соціально-економічне становище різних

⁴⁰² Казьмирчук Г.Д., Загуляєв Т.І. Вказ. праця; Козаченко А. Вказ. праця; Розен А.Є. Записки декабриста. 3 частини в одній книжці. – Лейпциг, 1870. – 636 с.; Лорер Н.І. Записки декабриста. – Иркутск, 1984. – 416 с.

⁴⁰³ Муравьев А.Н. Сочинения и письма. – Иркутск, 1986. – С. 67-68.

⁴⁰⁴ Там само. – С. 68.

⁴⁰⁵ Там само. – С. 70.

⁴⁰⁶ Раевский В.Ф. Сочинения. – Ульяновск, 1961. – С. 123-127.

регіонів. Зустрічаємо тут і описи міста Львова, і змалювання умов життя селян у Галичині: “вони живуть у бідності і злиднях”; вражає читача сцена, в якій автор описує становище вигорілого села поблизу Львова, жителі якого живуть жебракуванням: “... натовпи напівголих малих дітей обох статей. Вони з криком і сльозами, розіп’явши руки, бігли слідом і просили хліба”.⁴⁰⁷ Є у декабриста і відомості про пожежі у Києві в серпні 1811 р., які знищили весь Поділ і завдали великої шкоди іншим частинам міста.⁴⁰⁸

Можемо робити висновки про зовнішню торгівлю українських земель з відомостей, що містяться в дорожньому щоденнику Ф.М. Глінки. “Величезні вагенбурги з продовольчими припасами товпилися поблизу Одера. Із віддалених частин Польщі та Малоросії привозять сюди хліб та інше”.⁴⁰⁹ Перебуваючи в Пінську, декабрист пише: “Із Кременчука і Києва, і різних місць Волині можна плисти сюди, а звідси пробираються навіть до Неману і Вісли. ... і тепер приходять сюди по кілька сот байдаків з сіллю”.⁴¹⁰ Пише Ф.М. Глінка і про мистецькі здібності українців: “...звернемося до Малоросії. Ця благословенна сторона... здавна була колискою музики”.⁴¹¹ Крім того, він використовує етнографічний матеріал та літописні дані для написання свого незакінченого роману про Богдана Хмельницького.⁴¹²

Цінні дані ми можемо почерпнути і з творів М.О. Фонвізіна. Зокрема, він пише про закріпачення українських селян.⁴¹³ Аналізує автор і стан землеробства в імперії, причому зазначає, що “в губерніях хліборобських Малоросійських: Харківській, ...Волинській, Кам’янець-Подільській, Київській, Новоросійських, ... оброчні селяни рідкісний виняток”.⁴¹⁴ Також відзначає він тяжкий стан кріпаків, які, крім відробітку панщини, змушені були терпіти тяжкі побори: “Такі побори склалися із баранів, живності, масла, яєць, полотна, сушених ягід, грибів тощо”.⁴¹⁵ Вони могли мати і принизливий характер: “Я знав в Україні одну багату поміщицю, котра... збирала відрізані коси з селянських жінок та дівчат...”.⁴¹⁶

Деякі відомості про стан українських земель ми знаходимо в листуванні з рідними О.Й. Корниловича, зокрема, про епідемію холери на Поділлі влітку 1831 р.⁴¹⁷

⁴⁰⁷ Там само. – С. 244.

⁴⁰⁸ Глінка Ф.Н. Письма к другу / Сост. вступ. слово и комментарии В.П. Зверева. – М., 1990. – С. 149.

⁴⁰⁹ Глінка Ф.Н. Письма русского офицера. – М., 1990. – С. 70.

⁴¹⁰ Там само. – С. 244.

⁴¹¹ Глінка Ф.Н. Письма к другу. – С. 257.

⁴¹² Глінка Ф.Н. Письма русского офицера; *Його ж.* Зиновий Богдан Хмельницький или освобожденная Малороссия. – К., 1991. – 493 с.

⁴¹³ Фонвизин М.А. Сочинения. Письма. – Иркутск, 1979. – Т. 2. Сочинения. – 1982. – С. 86.

⁴¹⁴ Там само. – С. 94.

⁴¹⁵ Там само. – С. 96.

⁴¹⁶ Там само. – С. 97.

⁴¹⁷ Корнилович А.О. Сочинения и письма / Подгот. А.Г. Грумм-Гржимайло и Б.Б. Кофенгауз. – М.-Л., 1957. – С. 290, 292-293.

Також відомості про історичний та культурний розвиток України ми знаходимо у “Записках декабриста” А.Є. Розена. Він дає історичну довідку про розвиток кріпосництва в Україні.⁴¹⁸ Декабрист звертає увагу і на культуру та побут місцевого населення, відзначаючи відмінності, що етнічно склалися, в порівнянні з російським народом. Він описує українців як більш повільних, але терплячіших в роботі, і наполегливіших, вони доброзичливі, задумливі. Глибоке враження на декабриста справив український спів своєю мелодійністю, гармонією та чудовим виконанням, і хоча пісні приємні для слуху, але, за словами автора, не веселять душу, а начебто тужать і сумують постійно за чимось. Танці не відзначаються особливою граційністю, але в них спостерігається чітке дотримання такту.⁴¹⁹ Зовнішність українців є гарною, як у чоловіків, так і у жінок. Особливо вирізняються очі, але не радує око буденний одяг жінок. Жили вони охайно, страву готували двічі на день, свинина у них заміняла яловичину, сало заміняло масло і сир, на кінець літа раціон доповнювали кавуни, дині і мед. Скотарство обмежувалося розведенням великої рогатої худоби та овець. Українці надавали перевагу волам, які, на відміну від коней, більш витривалі і невибагливі, до того ж, коли вони вже були непридатними для роботи, за них можна було виручити значні кошти, продавши їх на забій.⁴²⁰

Переселившись в Україну, автор “Записок декабриста” відзначає зміну природних умов і пояснює її вплив на сільське господарство. “Клімат в Україні змінився повністю, з першої чверті нинішнього століття. Старожили пам’ятають добре чудові сади фруктові з найніжнішими плодами, – зиму саму м’яку, сирітську, короткочасну. Сіном запасалися щонайбільше на два з половиною місяці, худоба і коні майже увесь рік задовольнялися підніжним кормом. Дешевизна хліба і продовольчі припаси була майже сміхотворною...”⁴²¹ Автор пояснює зміну клімату вирубкою лісів, що прикривали південь імперії від півночі, служили щитом проти північних вітрів та притягували дощові хмари. Він зазначає, що Україну можна умовно поділити на дві частини: на північно-західну і південно-східну, відповідно – Дніпровську і Донську. Також відзначає, що місцевість ця – переважно хвилеподібна рівнина, перерізана незначними підвищеннями на правих берегах річок та струмків. Показує також наявність в Україні лісів: хвойних – в північній частині, південніше – листяні. Андрій Євгенович пише, що на середину ХІХ ст. погодні умови непостійні з частими перепадами: “... літом нестерпна спека змінюється раптово холодом від північного вітру; зимою морози досягають 26°, а потім раптом подме південний вітер і приносить дощ і відлигу, а на третій день знову за 20° морозу. Засуха влітку буває жахливою, вона починається східними вітрами, котрі відомі тут під іменем суховіїв, потім наступає спека, котра остаточно сушить поля і луки, вбиває рослинність і знищує труди

⁴¹⁸ Розен А.Е. Вказ. праця. – С. 536.

⁴¹⁹ Там само. – С. 535.

⁴²⁰ Там само.

⁴²¹ Там само. – С. 529.

землероба”.⁴²² Такі зміни клімату в середині ХІХ ст. в умовах кризи феодално-кріпосницької системи підсилювали її згубний вплив на сільське господарство.

Селянське господарство, як і у більшій частині російського православного селянства, було натуральним, все, що необхідно було для вжитку, вироблялося вдома. Однак, існувала суттєва відмінність у ставленні до жінок. На противагу росіянам, у яких жінки і косять, і молотять, українці оберігали жінок від тяжких робіт. Але слід зауважити, що і чоловіки-українці працювали менше.⁴²³ Це було зумовлено більш теплим кліматом і родючими землями.

В Україні в середині ХІХ ст. багато зустрічалося кріпаків, які народилися вільними, пам'ятали свою волю і те, як вони працювали лише на себе, лише сплачуючи податки в казну, доки Катерині ІІ та Павлу І не заманулося дарувати їх сотнями і тисячами своїм царедворцям і улюбленцям за послуги та заслуги. Тут Розен виділяє дві категорії селян: ті, що перебували під владою доброго далекоглядного господаря і, надалі, таких же його нащадків. Вони могли звикнути і пристосуватися до нових умов, особливо представники покоління, що вже народилися в неволі і іншого життя просто не знали. Іншій же категорії селян, яким не пощастило з господарями, автор “Записок” співчуває.⁴²⁴

Сам А.Є. Розен у Харківській губернії зайнявся розведенням овець з метою продажу шерсті, яку збували на Троїцькому ярмарку в Харкові, де засідала дирекція чи акціонери шерстяної компанії.

Змальовує Андрій Євгенович і становище землеробства. Воно в Україні на той час повсюди було трипільним, з використанням кріпосної або дармової праці. Тоді, навіть коли урожай був невисоким, великі та середні землевласники, що не мали ніяких боргів, вичікували підвищення цін на хліб; коли ж урожай був високим і ціни падали, то вони зберігали свій хліб в скиртах, а також скуповували у інших власників. Таким чином, вони мали змогу в неврожайний або голодний рік отримати 100% прибутку.⁴²⁵

Як один із чинників розвитку сільського господарства, варті уваги українські чорноземи, котрі заслужили і зберегли свою славу. І хоча вони вже не давали врожаїв від сам-двадцяти, а на той час лише від сам-трьох до сам-шести, однак це при тому, що вони не отримували ніякого штучного підживлення, на одних і тих же ділянках сіяли по декілька років підряд, не застосовуючи сівозміни. Такі особливості українських ґрунтів настільки зацікавили Розена, що він відвозив до Харкова три мішечки землі професору хімії для аналізу його складу. Недостатнє забезпечення сільськогосподарським реманентом, до того ж, невисока його якість, не дозволяють повноцінно обробляти землі, що негативно впливає на врожайність. Однак, поміщики, не зважаючи на перераховані перешкоди, отримують чистий прибуток, бо використовують дармову працю. Підтвердженням цьому можуть бути такі

⁴²² Там само. – С. 530-531.

⁴²³ Там само. – С. 535.

⁴²⁴ Там само. – С. 536.

⁴²⁵ Там само. – С. 532-533.

⁴²⁵ Там само. – С. 532.

слова: “Як хочеш ори, як хочеш сій і коси, і молоти, а однаково отримуй чистий прибуток без клопоту і турбот”.⁴²⁶

Головною перешкодою для успішного ведення господарства Розен вважає недобросовісне ставлення кріпосного працівника до своїх обов’язків: “... рабом він народжується, навчається всьому від раба, підкоряється тільки із страху; а як нема господарю можливості стояти повсюди з піднятою палицею, або за всякий непослух використовувати посередництво поліції, то господарство повзе і перевалюється, як пень через колоду”.⁴²⁷ Така ситуація аж ніяк не сприяла веденню раціонального і прибуткового господарства. Кріпаки всіляко намагалися уникнути виконання урочних робіт, мотивуючи це хворобою тяглової худоби чи несправністю реманенту. Або ж, коли й приступали до їх виконання, то робили це недобросовісно: “... орач навмисно не дооре п’яти останніх борозен, ... робітник не доволочить десятини, не доведе дві копи, не докосить трьох рядів, не домолотить 15-ти снопів арнаутки”.⁴²⁸ Щоб ухилятися від виконання робіт і зберегти свої сили, селяни придумали величезну кількість свят, яких не було “ні в Святцях, ні в календарі”.⁴²⁹ В них поступово зник страх перед поміщиком, оскільки законом, на той час, вже було заборонено застосовувати тяжкі тілесні покарання селян без суду. “Управляючі, прикажчики, отамани стали тихішими, палиці їхні лякали лише волів, і взагалі з п’ятидесятих років панщина стала відбуватися все слабше, все не охочіше, і скільки не складали урочних положень, а роботи йшли в’яло...”⁴³⁰ Так змальовує А.Є. Розен становище щодо панщини напередодні впровадження селянської реформи 1861 р.

Із “Записок...” Розена ми також черпаємо відомості про стан господарства в Харківській губернії напередодні буржуазних реформ, а також під час їх впровадження. Дані про хід реформи містяться в “Записках декабриста” та його листуванні з К.Є. та М.М. Нарішкініми, П.М. Свистуновим.⁴³¹ Причому, він змальовує впровадження реформи, що розпочалося з 19 лютого 1861 р., не як сторонній спостерігач, а показує цей процес з середини, оскільки з червня 1861 р. приступив до виконання обов’язків мирового посередника.

Аналогічну посаду, тільки в Калузькій губернії займав Є.П. Оболенський. Про підготовку реформи надзвичайно багато матеріалу можна почерпнути з його епістолярної спадщини. В листуванні з І.І. Пуциним, М.І. Муравйовим-Апостолом, М.М. Нарішкінім, С.М. та М.С. Кашкініми міститься інформація про дії уряду, відомості про хід підготовки реформи в різних губерніях, обмін протоколами губернських комітетів. В цих листах можна знайти відомості ставлення декабриста до того, що відбувалося в Калузькій губернії. Він болоче переживає те, що дворянство цієї губернії мало

⁴²⁶ Там само. – С. 533.

⁴²⁷ Там само. – С. 532.

⁴²⁸ Там само. – С. 533.

⁴²⁹ Там само. – С. 534.

⁴³⁰ Там само.

⁴³¹ Из эпистолярного наследия А.Е. Розена // Материалы к истории декабристов: Сб. Науч. трудов. – Брянск, 1993. – С. 29-115.

підтримує зміни, що впроваджувалися. Протягом всього калузького періоду життя не перестає цікавитися тим, як проходить реформа в інших губерніях.

Важливим джерелом є листування декабриста з Я.І. Ростовцевим – колишнім членом Північного товариства декабристів, який доніс Миколі І про підготовку до повстання, а в період реформи – головою Головного комітету з селянського питання. В своїх листах він висуває власні пропозиції щодо реформи, наприклад, полегшення для селян викупних платежів, впровадження мирових судів, в яких селяни могли б знайти захист. Крім конкретних пропозицій по аграрній реформі, за п'ять років до впровадження судової реформи Оболенський піднімає і це питання.⁴³²

Цінними також є оцінки загального соціально-економічного стану Російської імперії, котрі містяться у листі Є.П. Оболенського М.І. Муравйову-Апостолу 13 січня 1861 р.: “Скільки ще питань господарських, надзвичайно суттєвих для суспільного благоденства, наводять сумні думки про майбутнє. Наприклад, щорічно тут і по всій Росії від чуми гине десятки тисяч рогатої худоби, необхідної для підживлення виснаженого ґрунту і надання неоціненної допомоги в одноманітному селянському харчуванні. При цьому худоба, що залишається, зменшується і в кількості, і в якості. Далі розглянемо громадське здоров'я – і ти побачиш цілі села, вражені сифілісом, що увійшов у плоть і кров цілого населення. Ця виразка розвинулась від квартирування військ і багатьох інших причин”.⁴³³

Мемуари та епістолярна спадщина декабристів містять в собі багато надзвичайно цінного матеріалу, що стосується соціально-економічного та політико-культурного розвитку Російської імперії в цілому та України в ХІХ ст., зокрема, в період проведення аграрної реформи 1861 р. І тому ми вважаємо, що слід продовжувати дослідження в цьому напрямку.

*Зінаїда Кирилюк
(Київ)*

Орест Сомов – співробітник і друг К. Рилєєва і О. Бестужева

Орест Михайлович Сомов був одним з тих молодих українських інтелігентів, що залишили помітний слід у розвитку російської культури, сприяли розвитку міжнаціональних зв'язків. Від'їзд української молоді до Росії після завершення освіти в Україні був виразом поширеної на початку ХІХ ст. тенденції. Серед них був і Микола Гоголь – молодший сучасник Сомова.

Народився він у грудні 1793 р. у Волчанську Харківської губернії у незаможній дворянській родині. У 1809 р. він вступив у Харківський університет. Тут починається його літературна діяльність. Свої вірші він друкував у журналах “Украинский вестник” і “Харьковский Демокрит”.

⁴³² *Осьмакова Н.И.* Виновник мятежа: Повесть в документах о декабристе Евгении Оболенском. – Тула, 1991. – С. 279-280.

⁴³³ *Вавренюк Р.С., Казьмирчук Г.Д.* Вказ. праця. – С. 267-268.

Закінчивши навчання, він наприкінці 1817 р. переїхав до Петербургу. Спочатку північна столиця здавалася непривітною. Свої почуття туги за батьківщиною він висловлює у наївних, але щирих віршах:

“Ах! И солнышко не греет здесь меня,
И средь лета я не вижу красна дня;
Здесь и птички неприветливо поют,
И цветочки не понашему цветут”

Одним з перших його знайомих у Петербурзі став Ф.Глінка. Вони разом відвідують “Общество военных людей”. У надрукованому в “Украинском вестнике” у 1818 р. “Письме украинца из столицы” висловлені настрої, що могли сприяти зближенню з діячами декабристського руху, який тільки зароджувався. Описуючи картини, що прикрашали кімнати “Общества военных людей”, він піднімав у листі питання громадянської честі: “Прекраснейшие картины, напоминающие бессмертные подвиги наших воинов в святую брань отечественную, привлекая внимание, вливают страстное в душу желание – заслужить подобную славу”.⁴³⁴

Літературна діяльність була чи не єдиним засобом існування для молодого літератора. Поступово Сомов став відомим як журналіст, поет і прозаїк, а в літературних сферах і як автор першого трактату про романтизм. Про те, що Сомов був високоосвіченою людиною, писали О. Вульф, А. Дельвіг, О. Нікитенко, це визнавали і його літературні вороги М. Греч і К. Польовий.

Доля провела Сомова через кола різних діячів культури: він співробітничав з видавцями декабристського альманаху “Полярная звезда”, пізніше разом з Дельвігом видавав альманах “Северные цветы”, з Пушкіним видавав “Литературную газету”, працював і з Булгариним у газеті “Северная пчела”. Таке поєднання у його оточенні людей різних переконань спричинилося до того, що дослідники висловлювали про його особистість і переконання протилежні судження. Зосередженість лише на зовнішніх фактах у згадках про письменника, припущені помилки у розшифровці псевдонімів, недослідженість його біографії й творчого доробку спричинилися до виникнення суперечливих оцінок діяльності Сомова, які довгий час побутували в історії та літературознавстві.

Співробітництво Сомова з діячами декабристського руху – важлива частина його життя і творчості. Перші контакти зав’язалися і укріпилися, коли Сомов ввійшов до літературних товариств, де почали свою діяльність і майбутні декабристи. З 1818 р. він став активним членом “Вольного общества любителей словесности, наук и художеств” і “Вольного общества любителей российской словесности”. Протоколи товариств свідчать, що тут він познайомився з братами Бестужевими, Кюхельбекером, Пушкіним, Дельвігом. Тут формуються дружні стосунки з О. Бестужевим. Про це свідчить лист О. Бестужева (травень 1821 р.) до Булгарина, в якому він передає вітання Сомову.

Твори письменника цього періоду свідчать про те, що становлення особистості відбувається у плані традиційних настроїв мислячої тогочасної молоді. Його вірш “Історія”, за твердженням дослідника декабристської літератури В. Базанова, разом з повістю Ф. Глінки “Зиновий Богдан Хмельницький

⁴³⁴ Украинский вестник. – 1818. – Ч. 9. – С. 223.

или Освобожденная Малороссия” знаменували поворот літератури до громадянської теми. У вірші Сомова дослідники вбачають розвиток думки, висловленої Радіщевим: “Первейший в обществе может быть убийца”.⁴³⁵ Як відомо, почуття обурення тиранією було характерним виявом декабристської ідеології з раннього етапу її формування.

У вірші “Історія” поет описує давно минулі події, висловлюючи водночас думки, що збуджували уми напередодні грудневих подій, хвилювали його сучасників. У вірші піднято тему царської влади, тему тирана на престолі.

Кузлу хан у завойованій ним країні зацікавився золотою статуєю царя, на якій було начертано:

“Царю, в котором чтили бога,
Царю, который был владык земных красой;
В нем мудрость с благостью святой соединялась,
И славе дел его вселенна удивлялась!
Звернувшись до історії хан знайшов там іншу характеристику:
Сей царь, нельстивая история вещает,
Вселенной в казнь был грозным небом дан,
Был бич отечества и подданных тиран;
Вопль утесненных им еще не умолкает!
Хан не знав, чому вірити, поки придворний не пояснив йому:
Сей памятник при жизни был царю воздвигнут;
А истину об нем историк написал,
Когда он смертью был постигнут”.⁴³⁶

У 1821 р. він близько зійшовся і з К. Рилєєвим, а у 1824 р. він разом з О. Бестужевим служить у Російсько-американській компанії під начальством Рилєєва. У цей період він виступає з творами громадянської спрямованості. Народжений і вихований на Україні, Сомов не був байдужим до долі вітчизни. У вірші “Песнь о Богдане Хмельницком – освободителе Малороссии”⁴³⁷ він висловлює глибоко паріотичні почуття, волелюбні настрої. У час, коли самі слова “вітчизна”, “воля”, “громадянин”, “суспільство” надавали творами опозиційного забарвлення щодо монархічної влади, вірш Сомова звучав як пристрасний заклик до боротьби за свободу:

“Други, к оружию! – Богдан призывает:
Время знамена развить!
В жертву Отчизне за прелесть свободы
С славою пасть иль сразить”.

Всенародна боротьба греків, що почалася у 1821 р., викликала прихильний відгук майбутніх декабристів і Пушкіна. Байрон виїхав до Греції, щоб взяти участь у визвольній боротьбі. З натхненням про грецькі події писав Пушкін у листі до Давидова: “Уведомляю тебя о происшествиях, которые будут иметь следствия важные не только для нашего края, но и для всей Европы. Греция восстала и провозгласила свою свободу... Восторг умов дошел до высочайшей

⁴³⁵ Базанов В. Вольное общество любителей российской словесности. – Петрозаводск, 1949. – С. 153.

⁴³⁶ Соревнователь. – 1819. – Ч. 5. – № 1. – С. 67-68.

⁴³⁷ Благонамеренный. – 1821. – Ч. 15. – № 14. – С. 76.

степени, все мысли устремлены к одному предмету – к независимости древнего отечества”.

У вірші “Греція” Сомов згадує славних героїв античних часів, звертається до них, щоб допомогли повернути минулу славу країни:

“Взгляните: ныне грек, потомок ваш, в цепях
В поносном рабстве век влачит он бесполезный
Проснитесь, грозные питомцы славы!
Проснись, полубогов бесстрашный сонм,
Поет закликає до боротьби:
Мужайтесь – мести грозный час!
Омойте кровью стыд свой прежний,
Мечем купите мир надежный!
Вы за свободу ... Бог за вас!”⁴³⁸

Ці та інші публікації Сомова, його участь у виданні “Полярной звезды”, у літературній полеміці й журнальній боротьбі сприяли утвердженню переконання про його керівну роль серед учасників руху, що привів до грудневих подій 1825 р.

Особливо близькі стосунки у Сомова, Рилєєва і О. Бестужева склались, коли Сомов став помічником Рилєєва на службі у Російсько-американській компанії і допомагав у виданні “Полярной звезды”, читав коректуру, писав статті для альманаха. Жили вони у будинку компанії. У вересні 1825 р. у Сомова оселився О. Бестужев. У цей час у помешканні, де жили всі троє, був створений Домашній комітет, який став політичним керуючим центром “Вольного общества любителей российской словесности”. У комітет ввійшов і Сомов. Перед самими грудневими подіями він опікувався виданням “Звездочки”, яка мала вийти замість “Полярной звезды” на 1826 р.

Наступного дня після повстання Сомова було заарештовано. Він заперечував, що був причетний до таємного товариства, заперечували це і Бестужев та Рилєєв. Останній свідчив: “Сомова мы полагали вовсе не способным на подобное предприятие, как наше, а потому никогда ему не предлагали и не говорили”.⁴³⁹ Але по місту поширились чутки, в яких Сомову надавали керівну роль.

Ф. Хом’яков, описуючи події 14 грудня у листі до брата, стверджував: “В середине каре, которое мятежники составили на площади, стояла горсть начальников, людей давно известных на другом поприще, – Рылеев, Бестужевы с тремя братьями, Кюхельбекер, Сомов /литератор/, Глебов. Словом вся надежда петербургской словесности”.⁴⁴⁰ Давній супротивник Сомова у літературних сутичках Воейков у листі до Е. Волконської стверджував, що Сомова затримали на площі “с пистолетом в руке”.⁴⁴¹

Не лише сторонні люди, але й дехто з декабристів, знаючи Сомова як людину близьку Бестужеву й Рилєєву, активного пропагандиста декабристських ідей, вважали його членом таємного товариства. Дехто з них називав його ім’я

⁴³⁸ Соревнователь. – 1822. – Ч. 17. – С. 195-198.

⁴³⁹ Центральный государственный исторический архив г. Москвы (далі УГИАМ) – ф. 48, оп. I, д. 164, л. 5 об.

⁴⁴⁰ Русский архив. 1884. – Кн. 3. – С. 222.

⁴⁴¹ Русский архив. 1899. – Кн. 2. – С. 295.

серед учасників повстання, серед них був О. Бріген.⁴⁴² На одному з допитів його назвав і кн. Трубецької, хоч пізніше спростовував ці свідчення.⁴⁴³

У висновку “Таємного комітету” по справі Сомова, представленого імператору, говориться: “Сомов по исследованию оказывается ни к обществу не принадлежащим и на Сенатской площади во время возмущения, ни в заговоре не был”.⁴⁴⁴ На цій записці імператором власноручно написано: “полагаю выпустить”.

Із спогадів самого письменника і про нього, з листів і свідчень сучасників виникає психологічний портрет людини, яка справді не могла брати участь у повстанні. До того ж він був цивільним і до війська, яке відмовилось від присяги новому імператору на Сенатській площі, не мав ніякого відношення. Проте як письменник в часи, коли особливо важливим було виховання громадянської самосвідомості, він відіграв важливу роль у пропаганді декабристських ідей, відстоюючи їх у художній творчості і літературній полеміці.

Юрій Латиш
(Київ)

Тарас Шевченко і декабристи (До концепції та історіографії проблеми)

Цього року Україна святкує 190-ту річницю з дня народження свого великого сина Т.Г. Шевченка, а за рік виповниться 180 років повстання декабристів. Долі поета-демократа та демократів-повстанців багато що поєднує. Наприклад, те, що їхнє місце в українській історії все ще остаточно не з'ясовано. Сучасне шевченкознавство являє собою дивний еkleктичний набір думок: від іконізації образу Тараса Шевченка до його паплюження. На тлі показової урочистості святкування ювілею Кобзаря, справедливо пролунали гнівні слова Голови Верховної Ради України, історика-академіка В.М. Литвина щодо ганебного стану Канівського некрополя. А в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського університету були “списані” (тобто знищені) тези міжвузівської наукової сесії до 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка під назвою “Світова велич Т. Шевченка”. У них була вміщена стаття Г.О. Гайдай “Т.Г. Шевченко і Ф.П. Толстой (з погляду декабристських зв'язків)”. Щоправда, поет все ж займає почесне місце в історії України. Ситуація з декабристами ще складніша. Крім боротьби між тими, хто ладен вкрити діячів минулого бронзою ще за життя, і знавісними критиканами, гостро стоїть проблема “вписування” декабризму в українську історію, оскільки багато вітчизняних фахівців розглядають його як виключно російський феномен.⁴⁴⁵

⁴⁴² ЦГИАМ, ф. 48, оп 1, д. 164, л.10.

⁴⁴³ Там само. – Л.7 і 7 об.

⁴⁴⁴ Там само. – Л.9.

⁴⁴⁵ *Смолій В.* Вітльне слово // Декабристські читання: Тези Міжнар. наук.-теор. конфер... – К., 2004. – Вип. 1Х. – С. 6.

Проблема “декабристи і Шевченко” вже має досить солідну літературу. Про її популярність серед дослідників свідчить наявність уже історіографічних розвідок.⁴⁴⁶ Проте існуюча література, створена переважно у радянські часи, несе на собі ідеологічні штампи минулого. Сучасні ж дослідники зазвичай ігнорують декабристський вплив на Т. Шевченка, оскільки вважають декабристів носіями культури чужого і навіть ворожого народу. При цьому Шевченкові ідеї слов’янської єдності до уваги не беруться. Метою цього дослідження автор вбачає висвітлення ідейної спорідненості “апостолів свободи” і Т.Г. Шевченка в контексті українського та російського опозиційних рухів першої половини ХІХ ст. У ході її реалізації розглядається доробок наших попередників у дослідженні питання “декабристи і Шевченко”, вказується на успіхи та вади їхніх праць, а також робиться спроба поглянути на взаємини Т. Шевченка з декабристами у контексті розвитку українського національно-визвольного руху.

У дореволюційний період проблема майже не розроблялася. Біографи та друзі Т.Г. Шевченка знали про зустрічі поета з декабристами, жвавий інтерес Кобзаря до їхнього руху, проте не приділяли цьому належної уваги.

У 1920-х рр. детальну підготовку проблеми “Шевченко і декабристи” здійснив відомий літературознавець і поет-неокласик П.П. Филипович, котрий прагнув розв’язати декілька її вузлових аспектів: ідейний вплив декабристів на Т.Г. Шевченка; відображення боротьби “апостолів свободи” у його творчості; джерела, з яких великий син українського народу черпав відомості про декабристів тощо.⁴⁴⁷ Декабристознавчі праці П.П. Филиповича, які й сьогодні не втратили своєї актуальності, уже розглядалися в науковій літературі,⁴⁴⁸ тому ми не будемо зупинятися на них докладно.

У 1930-х рр. в історичній науці остаточно утвердилася ленінська концепція про три етапи визвольного руху в Росії: дворянський, різночинський, пролетарський. В.І. Ленін оголошувався першим, хто здійснив глибоко науковий аналіз російського визвольного руху. Відповідно до цієї концепції декабристи репрезентували перший, дворянський, етап визвольного руху, а Т.Г. Шевченко вважався виразником революційно-демократичної думки, тобто спадкоємцем ідей декабристів. При цьому чинник українсько-російських суперечностей ігнорувалася.

⁴⁴⁶ *Казьмирчук Г.Д.* Освещение советской историографией в 1917-1934 годах вопроса о влиянии идей декабристов на Т.Г. Шевченко // *Декабристские чтения: Материалы науч.-практ. конфер...* – К., 1988. – Вып. 1. – С. 69-73; *Його ж.* Висвітлення проблеми “Т.Г. Шевченко і декабристи” в радянській літературі у 1960-1980-х роках // *Т.Г. Шевченко і Поділля: Тези доп. наук.-практ. конфер.:* В 2-х ч. – Кам’янець-Подільський, 1989. – Ч. 2. – С. 62-64; *Його ж.* Проблема “Декабристи і Т.Г. Шевченко”: Радянська історіографія (1917-1990 рр.) // *Наукові записки з історії України.* – Кіровоград, 1992. – Вип. 2. – С. 46-60.

⁴⁴⁷ *Филипович П.* Шевченко і декабристи // *Шевченківський збірник.* – К., 1924. – Т. 1. – С. 25-41; *Його ж.* Шевченко і декабристи. – К., 1926. – 106 с.

⁴⁴⁸ *Казьмирчук Г.Д., Латини Ю.В.* Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 163-171.

До 125-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка світ побачили газетні статті М. Михайлова, І. Рахмана, О. Насінника, І. Пустинського, П. Рудя, журнальна публікація Н. Ярути, котрі окреслювали деякі аспекти проблеми. Вони, зокрема, приділяли увагу літературним впливам декабристів, особливо К.Ф. Рилєєва, на шевченкову творчість.⁴⁴⁹

У 1950-1980-х рр. було написано багато праць, які розкривали проблему “Шевченко і декабристи”. Серед них слід згадати як узагальнюючі дослідження літературознавців Г.Г. Ігнатенко, Є.П. Кирилюка, Ф.Я. Прийми, І.Д. Назаренка, Є.С. Шабліовського та ін.,⁴⁵⁰ так і спеціалізовані розвідки філологів І.І. Пільгука, М.П. Гнатюка, істориків Г.Я. Сергієнка, С.М. Стопенчука, філософа О.П. Павелка.⁴⁵¹ У 1964 р. Г.О. Гайдай захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук: “Т.Г. Шевченко и декабристи”.⁴⁵²

На початку 1980-х рр. побачила світ науково-популярна монографія Г.Я. Сергієнка, котра витримала два видання.⁴⁵³ Григорій Якович наголошував, що революційна діяльність Т.Г. Шевченка є продовженням подвигу декабристів, збирав матеріали про особисті зустрічі Великого Кобзаря з “апостолами свободи”, досліджував відображення декабристської тематики у творчості та щоденнику поета. Проте навіть ця розвідка не вичерпала багатогранну проблему. До того ж, дослідження Г.Я. Сергієнка написані на старій методологічній базі, багато його оціночних суджень потребують перегляду.

У середині 1970-х рр. український літературознавчий бомонд вустами Ю.О. Івакіна оголосив проблему в основному вичерпаною ще П.П. Филиповичем, висновки якого лише доповнювали й уточнювали наступні

⁴⁴⁹ Ярута Н.Т. Шевченко і К. Рилєєв // Молодняк. – 1936. – № 4; Михайлов М. Пушкін, Шевченко і декабристи // Червоне Полісся. – 1939. – 15 лютого та ін.

⁴⁵⁰ Кирилюк Є.П. Роль передової російської культури у формуванні Шевченка як поета і художника // Єднання братніх літератур. – К., 1954. – С. 70-73; Назаренко І.Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка. Вид. 2-ге, доп. – К., 1964. – 400 с.; Прийма Ф.Я. Шевченко і російський визвольний рух. – К., 1966. – 182 с. та ін.

⁴⁵¹ Гнатюк М.П. Шевченко і декабристи // Зб. студ. наук. праць Київ. держ. пед. ін-ту. Т. 1. Іст.-філол. та пед. науки. – 1955. – Вип. 1. – С. 29-41; Пільгук І.І. Шевченко і декабристи. – К., 1958. – 40 с.; Луценко О.І. Перебування Т.Г. Шевченка в Яготині // УІЖ. – 1964. – № 1. – С. 103-105; Павелко О.П. Ідейні проблеми декабризму і Т.Г. Шевченко // Проблеми філософії: Міжвід. наук. зб. – Вип. 25. – К., 1972. – С. 112-119; Сергієнко Г.Я. Революційний подвиг декабристів і Т.Г. Шевченко // УІЖ. – 1975. – № 12. – С. 77-85; Стопенчук С.М. Декабристи і Т.Г. Шевченко: роздуми про їх зв'язки // Декабристские чтения: Материалы Респ. науч.-практ. конфер... – К., 1991. – Вып. 4. – С. 21-23 та ін.

⁴⁵² Гайдай Г.А. Т.Г. Шевченко и декабристы: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – К., 1964. – 20 с.

⁴⁵³ Сергієнко Г.Я. Декабристи і Шевченко. – К., 1980. – 188 с.; Вид. 2-ге. – К., 1983. – 188 с.

дослідники.⁴⁵⁴ При цьому, щоправда, не згадувалося, що тривалий час ім'я П.П. Филиповича було під забороною, а посилання на його праці неможливими, так як його наукова спадщина не була відомою широкому загалу науковців.

Поряд з узагальнюючими дослідженнями у радянський час виходять розвідки, що проливають світло на окремі складові проблеми “Шевченко і декабристи”. Важливим її аспектом є безпосередні зустрічі Великого Кобзаря з декабристами та їх рідними. Відомо, що він зустрічався з дев'ятьма “споборниками святої волі”: Ф.П. Толстим, О.В. Капністом, О.М. Муравйовим, І.О. Анненковим, О.Д. Улибишевим, С.Г. Волконським, А.А. Бистрицьким, В.І. Штейнгелем, Ф.М. Глінкою. Особисті контакти Т.Г. Шевченка з декабристами прийнято поділяти на два етапи: 1835-1847 рр. (знайомство з Ф.П. Толстим та О.В. Капністом – носіями ліберал-реформістських ідей, які припинили стосунки з таємними товариствами задовго до повстання і не були покарані царатом); 1857-1861 рр. (зустрічі з декабристами, що, як і Т.Г. Шевченко, повернулися із заслання). Особливою увагою дослідників користувалися стосунки Т.Г. Шевченка з рідним братом С.Г. Волконського – М.Г. Рєпніним та його донькою Варварою. Про це писали М.С. Возняк, П.В. Жур, Г.Я. Сергієнко, Л.Ф. Хінкулов, М.Г. Казьмирчук.⁴⁵⁵ Багато довідався про декабристів поет і від родичів та знайомих декабристів.

Перебування поета в Петербурзі під час навчання в Академії мистецтв, зустрічі з представниками аристократичних кіл, де ще свіжою була пам'ять про декабристів, відіграло вагомe значення у прилученні до декабристської ідеології. Про петербурзький період шевченкового життя І.Я. Франко, зокрема, писав: “Неможлива річ, аби Шевченко, живучи під той час в Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху, аби його гаряча молода душа не повернулася також у новім напрямі...”⁴⁵⁶

Багато довідався Т. Шевченко про декабристів від свого доброго друга, автора “Истории Малороссии” М.А. Маркевича. Стосунки двох визначних синів нашого народу досліджували К. Студинський, М. Марковський, Г. Гайдай, яка здійснила глибокий аналіз матеріалів архіву М.А. Маркевича, що зберігається в Інституті російської літератури (Пушкінський дім).⁴⁵⁷ М.А. Маркевич був знайомий з Ф.М. Глінкою, В.К. Кюхельбекером, І.І. Пушциним, К.Ф. Рилєєвим. У 1825 р. він писав до К.Ф. Рилєєва: “Дозвольте мені вам писати, як справжній громадянин своєї батьківщини, як добрий малоросіянин. Отже, чи можу я холоднокровно читати “Войнаровського” і “Наливайка”? Прийміть мою і всіх моїх співвітчизників подяку... Ми ще не втратили з виду діянь великих мужів малоросіян, в багатьох серцях не

⁴⁵⁴ Івакін Ю.О. Етапи розвитку радянського шевченкознавства // Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – К., 1975. – С. 157.

⁴⁵⁵ Возняк М.С. Шевченко й княжна Рєпніна. (Епізод із першої подорожі на Україну). – Львів, 1925. – 118 с.; Жур П. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К., 1979; Казьмирчук М. Декабристи і Шевченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 91-98 та ін.

⁴⁵⁶ Т.Г. Шевченко в критиці. – К., 1953. – С. 53.

⁴⁵⁷ Гайдай Г.О. Т.Г. Шевченко і М.А. Маркевич // Радянське літературознавство. – 1960. – № 3. – С. 61-67.

зменшилася колишня сила почуттів і відданості вітчизні. Ви ще знайдете живим у нас дух Полуботка”. М.А. Маркевич згадує про К.Ф. Рилєєва у примітках до “Украинских мелодий” у 1831 р.,⁴⁵⁸ коли ім’я і твори декабриста були заборонені.

Щоправда, шевченкознавці приділяли недостатньо уваги ролі М.С. Щепкіна у знайомстві Великого Кобзаря з ідеями декабристів. Декабристи ж брали безпосередню участь у викупі талановитого актора-кріпака. За його звільнення С.Г. Волконський, зокрема, заплатив 500 карбованців асигнаціями.⁴⁵⁹ Ще одним важливим джерелом інформації про декабристів були зарубіжні видання О.І. Герцена та М.П. Огарьова “Полярная звезда” і “Колокол”. Про знайомство Т.Г. Шевченка з цими журналами писали П.М. Лісовий, В.Є. Прожогін, Г.О. Гайдай.

Творчість Т.Г. Шевченка пронизана декабристськими мотивами. Саме з легкої руки Кобзаря ми маємо змогу послуговуватися такими термінами щодо декабристів, як “споборники святої волі”, “царі волі”, “невольники святі”, “благовістителі свободи”. Г.О. Гайдай, О.К. Дорошкевич, В.Х. Косян, П.П. Филипович переконливо довели, що поеми “Неофіти” та “Юродивий” присвячені декабристам.⁴⁶⁰ Згадки про декабристів, їхні ідеї ми зустрічаємо у кобзаревому “Щоденнику”, поемах “Сон”, “Тризна”, складеній “на пам’ять 9-го листопада княжній Варварі Миколаївні Рєпніній”. Щоправда, наші сучасники висловлюють інше трактування образів “царя волі” (“Сон”) як абстрактного борця з самодержавством; Алкіда (“Неофіти”) як сина України (можливо, М.І. Костомарова), а матері Алкіда – як уособлення образу України. Можемо припустити, що усі ці варіанти відображені у багатогранній творчості Кобзаря. До речі, в образі “царя волі” – декабриста вбачали поетові сучасники, а донощик на кирило-мефодіївців О.М. Петров побачив у ньому К.Ф. Рилєєва. Це формулювання потрапило і в доповідь О.Ф. Орлова Миколі І.⁴⁶¹ П.П. Филипович, Н.Т. Ярута та І.Я. Заславський відзначили вплив на Т.Г. Шевченка творчості поета-декабриста К.Ф. Рилєєва, зокрема, його поеми “Войнаровський”.

17 грудня 1990 р. у Яготині на Київщині відбулася наукова конференція “Декабристи і Т. Шевченко”, організована Київським обласним осередком Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Участь у ній взяли відомі вітчизняні історики Г.Я. Сергієнко, Г.Д. Казьмирчук, Л.А. Сухих та ін. Н.Г. Пономаренко висвітлила проблему: “Дворянська родина Капністів і

⁴⁵⁸ Маркевич Н. Украинские мелодии. – М., 1831. – С. 119-120.

⁴⁵⁹ Павловский И.Ф. Заботы кн. Н.Г. Рєпнина о полтавском театре и о выкупе артиста Щепкина // Оттиск из журнала “Киевская старина”. – К., 1905. – 10 с.

⁴⁶⁰ Косян В. Эпос революционного подвига // Советская Украина. – 1961. – № 5. – С. 145-151; Його ж. Поема Т.Г. Шевченка “Юродивий” // Питання шевченкознавства: Зб. ст. – Т. 3. – К., 1962. – С. 68-81; Гайдай Г.О. Шевченко і декабристи в Нижньому Новгороді // Наукові записки Київського державного пед. ін-ту. – Т. 22. – К., 1962. – С. 56-74.

⁴⁶¹ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 27, 35.

декабристський рух”, а В.В. Чернишов виголосив доповідь: “Декабрист С.Г. Волконський та його родина і Т.Г. Шевченко”.⁴⁶²

На початку 1990-х рр. рух декабристів потрапив до тем, чужих для української історії, тому проблема “декабристи і Т. Шевченко” не стала предметом серйозного аналізу ще й сьогодні. Помітною хибою сучасної парадигми української історії є “біля пляма” у першій третині XIX ст. У XVIII ст. український опозиційний рух існує. Присутній він і в середині XIX ст. А ось у першій третині XIX ст. його начебто не існувало, тобто складається враження, що українське громадянство або було цілком задоволене своїм перебуванням у складі Російської імперії і не сповідувало опозиційних поглядів, або жорстоко придушувалось царатом. Проте перша чверть XIX ст. в Російській імперії – це якраз період пробудження демократичної ідеології в умовах більш-менш ліберального правління Олександра I, це час створення не лише таємних опозиційних угруповань, але й легальних конституційних проектів, час розквіту російської літератури.

Розуміючи вразливість такого твердження, деякі історики заповнюють цю прогалину т. зв. “російськими та польськими революційними рухами 1820-1830-х рр.”, згадують про тости, що їх виголошувала українська шляхта за здоров’я Наполеона. Найбільш далекоглядні розуміють абсурдність положення, що на зміну українській опозиції прийшли російські та польські революціонери і прагнуть подати продовжувачем традицій українського автономізму В. Лукашевича та його “Малоросійське товариство”, яке насправді було лише одним з численних білядекабристських утворень і, як засвідчують новітні дослідження, на час арешту його організатора перебувало ще у стадії створення.⁴⁶³

На наш погляд, низка концептуальних недоліків у працях як радянських, так і сучасних шевченкознавців пояснюється однобічним трактуванням декабризму як виключно російського суспільно-політичного і культурного феномену. При цьому ігнорується, що вагому частину декабристів склали етнічні українці, на території України діяли Південне товариство і Товариство об’єднаних слов’ян, тут була написана “Русская Правда” – проект Конституції Росії. Н.Д. Полонська-Василенко зараховує до декабристської спільноти представників малоросійської еліти: “Коло членів товариств було значно ширше, ніж подають офіційні джерела. До них належали: Миклашевські, Капністи, Тарновські, Шершевицькі та інші, але вони встигли знищити компромітуючі матеріяли, листи, щоденники...”.⁴⁶⁴ М.Є. Слабченко вказав на можливе членство у таємних товариствах Малоросійського генерал-

⁴⁶² Декабристи і Т.Г. Шевченко: Програма наукової конференції. Яготин, 17 грудня 1990 р. – К., 1990. – 4 с.

⁴⁶³ Конта Р.М. Державотворчі ідеї біля декабристських організацій в Україні у першій чверті XIX століття // Вісник Київ. ун-ту. Історія. – Вип. 68-70. – К., 2003. – С. 27.

⁴⁶⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. У 2-х т. – К., 1995. – С. 294-295.

губернатора М.Г. Репніна та його урядовців Григор'єва та Сахарова, “котрі під час трусу в Кочубея і в маєтку Новікова замість “виїмки” палили папери”.⁴⁶⁵

При цьому варто відзначити, що Товариство об'єднаних слов'ян складалося переважно з представників збіднілої української шляхти. Початок ХІХ ст. стає періодом, коли в Європі змінюється саме поняття нації, яку раніше ототожнювали виключно з правлячим станом. На думку донецького дослідника М.П. Мірошниченка, національна ідея (“ми” нації) відрізнялася від “ми” феодальної народності невиразною спочатку свідомістю єдності нації як вільних і рівноправних людей, і патріотичним за своєю природою бажанням її блага. За своєю суттю національна ідея мала визвольний характер і втілювалася визвольним рухом.⁴⁶⁶ Малоросійське дворянство – нащадки козацької старшини – поступово сходять з політичної арени, а на зміну йому в ХІХ ст. приходять національна інтелігенція. Хоча, навіть після інкорпорації до складу російського дворянства українське поміщицтво “... під білими акаціями своїх хуторів мріяло іноді про романтичну українську старовину, але ці мірії не сполучались із політичною активністю, і тіні предків з їхньою боротьбою не викликали вже ліберального ентузіазму”.⁴⁶⁷

Товариство об'єднаних слов'ян являло собою унікальний синтез старих автономістичних традицій, яких дотримувалися батьки його членів, та нових конституційно-демократичних європейських віянь. С.О. Єфремов довів, що автономістичні традиції жили у пам'яті українців, будучи стимулом до бажання знайти якийсь вихід з того “мертвущого централізму”, що панував у Російській імперії. Дослідник побудував струнку схему розвитку українського федералізму в ХІХ ст.: масонська ложа “Об'єднані слов'яни” – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське братство.⁴⁶⁸

О.Ю. Гермайзе розглядав “об'єднаних слов'ян” як представників української інтелігенції, зазначаючи, “що українська інтелігенція цієї доби недооцінювала національного моменту, проймалася впливами російської культури, але цілком невірно було б одмовляти молодому поколінню, та ще й з революційними настроями, в приналежності до української інтелігенції лише через те, що їхня національна свідомість була невиразною або невисокою”.⁴⁶⁹ Дослідник логічно продовжив федералістичний ланцюг С.О. Єфремова, вважаючи нащадками декабристів кирило-мефодіївців та Михайла Драгоманова.

Перша половина ХІХ ст. стала в українській історії добою, коли лише формувалася національна свідомість освіченої частини населення. Тому

⁴⁶⁵ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – Одеса, 1925. – С. 98.

⁴⁶⁶ Мірошниченко М.П. Особа М.В. Басаргіна й значення Південного товариства для формування національної ідеї в російській Україні. (Постановка питання) // Декабристские чтения: Программа и материалы Пятой Всеукр. науч.-теор. конфер... – К., 1991. – Вып. V. – С. 116.

⁴⁶⁷ Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 32.

⁴⁶⁸ Єфремов С. Біля початків українства. (Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва) // Україна. – 1924. – Кн. 1-2. – С. 88-96.

⁴⁶⁹ Гермайзе О. Знач. стаття. – С. 34.

С.О. Єфремов вбачає зародки національної ідеї в інтересі до слов'янства та федералізму,⁴⁷⁰ притаманних як для Товариства об'єднаних слов'ян, так і для кирило-мефодіївців. У першій чверті ХІХ ст., загальнодемократичні та соціальні ідеї брали гору над національними, оскільки питання політичних свобод, скасування кріпацтва і конституції були більш актуальними, ніж позбавлення від національного гноблення. До речі, аналогічна ситуація склалася в Україні й у 1917 – на початку 1920-х рр.

У цьому контексті слід відзначити дослідження Є.С. Шаблювського (Шабльовського), де автор прагне простежити історію спадкоємності революційних ідей декабристів і наступних поколінь опозиціонерів. Учений твердить, що у 1825 р. встановлюється тісний зв'язок декабристів із солдатськими масами, з селянством. Найбільших успіхів у цьому досягли члени Товариства об'єднаних слов'ян, тактика яких була революційною. Саме до цього “лівого крила декабристів, до Пестеля, Борисова, Сухінова, Андрієвича найближче стояв Шевченко”.⁴⁷¹ Не всі з цих думок витримали перевірку часом. Зокрема, немає історичних підстав твердити про існування будь-якого зв'язку декабристів із селянством, як не було серед декабристів “лівого” та “правого” крила. Попри кон'юнктуру заангажованість праці, іменитому літературознавцеві вдалося висловити головну думку про близькість світогляду Т.Г. Шевченка до ідей Товариства об'єднаних слов'ян.

Отже, після того як декабризм втратив риси виключно російського руху, проблема “Шевченко і декабристи” набуває нового забарвлення. Зокрема, зникають “хворі мозолі” галицьких ультрадержавників, котрі на генетичному рівні не сприймають можливої спорідненості ідей українського Пророка та “москалів”. До речі, галичанин І.Я. Франко не бачив нічого поганого у пошуках світоглядних ідей поза межами України, зазначаючи: “Впливу чужих поетів я шукав і мусив шукати. В першій ряді в виробленню політичних, національних і суспільних ідей Шевченка, бо се певна річ, що ідеї такі ніякому генію з неба не спадають і що з уст народу українського таких ідей Шевченко в ту пору не міг набратися”.⁴⁷²

Активізація інтересу Т.Г. Шевченка до “апостолів свободи” припадає на момент повернення із заслання, особливо на час перебування у Нижньому Новгороді. Цей період кобзаревго життя детально досліджений у вже згаданих розвідках Г.О. Гайдай та Г.Я. Сергієнка, проте поза увагою дослідників залишилася важлива деталь, що споріднювала амністованого Шевченка та пробачених декабристів – вони не вписувалися в існуючу ієрархічну модель російського суспільства. Колишній кріпак Тарас Шевченко не належав до жодного прошарку напівфеодальної держави. Особисто вільний, він не став рівним панівному дворянському стану, залишаючись для найприхильніших аристократів лише милим аксесуаром сивої давнини. Амністовані декабристи теж де-факто не могли розраховувати на повноцінне і безболісне повернення до лав російського нобілітету. Перебування поза існуючими станами

⁴⁷⁰ Єфремов С. Масонство на Україні // Сергій Єфремов. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 702.

⁴⁷¹ Шаблювський Є.С. Шевченко та його історичне значення. – К., 1933. – С. 144.

⁴⁷² Франко І. Твори. – Т. 17. – К., 1955. – С. 64.

споріднювало і притягувало перших російських опозиціонерів та Першого українського поета.

Цим же, на нашу думку, зумовлена ідейна спорідненість Великого Кобзаря з членами Товариства об'єднаних слов'ян, котрі, будучи дворянами де-юре, насправді походили з бідних родин і змушені були службою заробляти на прожиття. Родовита дворянська знать з презирством ставилася до цих “дворянчиків”. Зі “слов'янами” Шевченка єднало також почуття національної відчуженості від Російської імперії. На відміну від українських опозиціонерів-автономістів XVIII ст., а також його сучасників П. Куліша, М. Маркевича та М. Максимовича, Т. Шевченко не мав вірнопідданських почуттів до російського престолу. Він негативно ставився до інкорпорації Гетьманщини до складу імперії і в душі плекав надію українського суверенітету, не відкидаючи ідею слов'янської єдності.

У свідомість більшості українців закладено певний стереотип Т. Шевченка, який яскраво висловив Є. Маланюк:

“Не поет – бо це ж до болю мало,
Не трибун – бо це лиш рупор мас,
І вже менш за все – “Кобзар Тарас”
Він, ким почалось і запалало.

Скорше – бунт буйних майбутніх рас,
Полум'я, на котрім тьма розтала,
Вибух крові, що зарокотала
Карою за довгу ніч образ.”

Головне у цих рядках, це – розуміння поета-пророка як першого представника українського національно-визвольного руху (“він, ким почалось і запалало”). Віддаючи належне геніальному поету, мислителю, художнику, одному з творців сучасної української мови, маємо наголосити, що опозиційний, національний, антиросійський рух в Україні оформився не у середині XIX ст. Малоросійська опозиція виражалася не лише в автономістичних устремліннях української шляхти-дворянства, але й у державотворчих прагненнях К. Розумовського з планами заснування окремої української монархічної династії (у столітті освіченого абсолютизму, яким, безперечно, було XVIII ст., власна династія неминуче означала власну державність). Про живучість цих традицій свідчить пропозиція В. Капніста – старшого сучасника декабристів, прусському дворові щодо відриву України від Російської імперії. Про ці настрої було добре відомо російському урядові, який у 1812 р., прагнучи заручитися підтримкою української шляхти, створив козацькі полки. Певні амбіції на гетьманську булаву мав і брат декабриста, Малоросійський генерал-губернатор М.Г. Рєпнін.

Т.Г. Шевченко був не першим українцем, хто підняв знамено української ідеї у XIX ст., проте він був першим з цієї когорти, хто не належав до нобілітету, а, отже, не був зв'язаний жодними феодалними зобов'язаннями з правлячою династією. Перебуваючи поза становою ієрархією, Т.Г. Шевченко першим з українських опозиціонерів відкинув ідеї освіченого абсолютизму, засуджуючи свавілля будь-якого монарха: імператора, короля чи гетьмана.

Т.Г. Шевченко голосно заявив не лише про національне звільнення, але й про соціальне визволення більшості народу. Для Г. Полетики, О. Безбородька, і навіть для І. Котляревського, М. Маркевича, М. Максимовича чи О. Лазаревського це було неприйнятно і неможливо. Носії певних українських ідеологем, “добрі малоросіяни”, вони ігнорували ідеї загальнодемократичні, не усвідомлюючи, що *без детронізації династії Романових політичне звільнення України не відбудеться*. (До речі, нам важко зрозуміти деяких наших сучасників, які закидають політиками минулого – більшовикам і навіть декабристам – замах на імператорську родину, оскільки імперія Романових і Українська держава – речі несумісні). І в цьому плані українське дворянство виявилось більш консервативним, ніж російське, що виховало у своїх надрах декабристів. Т.Г. Шевченко гірко висміював апологетів аристократичної держави у посланні “І мертвим, і живим...”:

“...У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!”
Кров’ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!”

У цих рядках висловлений протест поета-демократа проти пошуків “світлого минулого”. Поет неодноразово підкреслював неможливість повернення Гетьманщини; українське державотворення мало відбуватись в нових політико-економічних та соціально-культурних умовах. Допоки малоросійський нобілітет мріяв про реставрацію Гетьманщини (аристократичної держави), Т.Г. Шевченко плекав думку про державу для всіх, на сторожі якої стоятиме “закон Вашингтона”. І не треба спекулювати з того приводу, що Шевченко чекав Вашингтона. Навіть геній не міг передбачити, що через півтора століття до єдиної на середину ХІХ ст. демократичної країни світу можна буде застосувати інший ярлик – “всесвітній жандарм”.

Повернемося до правління Олександра І, яке, як уже зазначалося вище, справило позитивний вплив на розвиток російської суспільно-політичної думки. Маємо констатувати, що на Україну “дней александровых прекрасное начало”, здається, не мало ніякого впливу. Не можна віднести до царювання Олександра І і слова Т.Г. Шевченка з поеми “Кавказ”:

“Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!”

Вони стосуються епохи Миколи І. В українській історіографії епоха Олександра І характеризується як повернення до часів Катерини ІІ.⁴⁷³ Натомість малоросійське опозиційне дворянство прихильно згадувало правління Павла І, якого опозиція російська (у тому числі декабристи) іменувала жорстоким тираном. Тобто ми можемо говорити не про єдиний опозиційний рух в Росії та

⁴⁷³ Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. 2-е вид., стереотипне. – К., 1992. – С. 196.

Україні, а про два рухи: ліберально-демократичний російський на чолі з декабристами та консервативно-монархічний рух українських автономістів. Хоча при цьому обидва були яскраво забарвлені в національний колір, їх розділяло не лише національне питання, але й світоглядні державотворчі засади. Демократизм українців – членів Товариства об'єднаних слов'ян і Т.Г. Шевченка – зв'язував їх з декабристами, у той час як українські консерватори були ближчими до правлячої династії.

Члени Товариства Св. Кирила та Мефодія – носії демократичної ідеї – вбачали у декабристах своїх попередників.⁴⁷⁴ У “Книзі буття українського народу”, автором якої вважається М.І. Костомаров, коротко сформульовано розуміння суті декабризму: “І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Речь Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділиво і несмісно; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла”.⁴⁷⁵ Цей пункт є яскравою ілюстрацією синтезу загальнодемократичних ідеалів декабристів та ідей українського месіанства та православного клерикалізму автономістів, що рельєфно представлений в ідеології кирило-мефодіївців. Прагнення видати нове за добре забуте старе досить часто зустрічається у світовій історії (найяскравішим прикладом є Ренесанс, який спочатку розглядався як повернення до Античності). Разом з тим, національне месіанство, якого не було у членів Товариства об'єднаних слов'ян, завжди свідчить про відчуття власної неповноцінності.

Проблема “декабристи і Т. Шевченко”, незважаючи на наявність значного пласту літератури, потребує більш глибокого осмислення. Перед шевченкознавством ще й досі стоять проблеми, на які у середині 1920-х рр. вказував М. Зеров: “Давно і без повороту одійшли в минуле часи, коли можна було задовольнятися короткими ювілейними замітками, наївно-патріотичними промовами та всякого роду публіцистичними препаратами Шевченка... давнє українофільське трактування Шевченка, як обдарованого інтуїцією мужика, без знаннів і освіти, “народнього поета”, котрий ніби дістав від народу доручення співати про нього і замість нього, давно уже захитане і готове поступитися новим реальнішим поглядам. На порядку дня стоїть тепер детальне і пильне вивчення всього, що стосується до Шевченка – біографічних фактів, текстів, громадських поглядів, оточення і впливів, мистецької техніки – і при тому, вивчення, що озброєне методом і здібне при потребі порвати з навичними поглядами і готовими схемами”.⁴⁷⁶

Декабристи-українці, представники збіднілих дворянських родин, першими поставили питання не про автономію України у складі Російської монархії, а про створення нової федерації слов'янських народів. Хоча українці і не згадуються як окремий народ у програмних документах Товариства

⁴⁷⁴ Луняк С. Деякі аспекти впливу декабризму на формування ідей кирило-мефодіївців // Декабристські читання: Тези Міжнар. наук.-теор. конфер... – К., 2004. – Вип. 9. – С. 26-27.

⁴⁷⁵ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 169.

⁴⁷⁶ Зеров М. Рец. на кн.: Шевченківський збірник. Т. 1. / Під ред. П.П. Филиповича. – К., 1924. – 151 с. // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 173-174.

об'єднаних слов'ян, Україна, безперечно, належала б до цього союзу. Ці ідеї розвинули кирило-мефодіївці. Ідейна спорідненість Шевченка й декабристів-росіян обумовлена тим, що вони були фактично першими представниками “нової опозиції” у середовищі українського та російського народів, яка виступала не за модернізацію феодально-абсолютистської поліетнічної монархії, а за створення правової, демократичної і національної держави. Сьогодні можна з упевненістю повернути декабристську ланку в ланцюг українського опозиційного руху, котрий набуває вигляду: ... українські автономісти XVIII ст. – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське товариство – громадівський рух...

*Олена Ляпіна
(Київ)*

Вивчення історії руху декабристів в Київському університеті початку ХХ ст.

Вивчення проблем руху декабристів у стінах Київського університету як окремої наукової проблеми було започатковане лише в перші роки ХХ ст., тобто майже через століття після відомого виступу на Сенатській площі. Як відомо, засновниками київської школи декабристознавства вважаються історики Університету Св. Володимира – В.С. Іконников і М.В. Довнар-Запольський. Ще у 1899 р. останній в листі до В.С. Іконникова просив дозволити йому читати курс, присвячений правлінню Олександра І. Природно, що в ньому мали посісти важливе місце і проблеми розвитку дворянської опозиції на початку ХІХ ст. Слідом за цим проханням дослідник починає ґрунтовно вивчати матеріали стосовно декабризму. Так, з'явилися його роботи “Таємне товариство декабристів”, “Ідеали декабристів”. Цим же питанням було приділено увагу у загальній праці вченого “Огляд новітньої російської історії” (розділ “Декабристи”).⁴⁷⁷ Цілком вірогідно припустити, що проблем історії таємних товариств майбутніх декабристів торкався у своєму курсі “Суспільний рух в Росії в ХІХ ст.” учень М.В. Довнар-Запольського П.П. Смірнов.⁴⁷⁸ Однак треба зазначити, що спеціально цих питань дослідник не вивчав.

Після реорганізації Київського університету в 1920 р. ситуація з викладанням історії декабристського руху дещо змінилася. Насамперед, треба зауважити, що у новоствореному навчальному закладі – Вищому інституту народної освіти ім. М. Драгоманова (пізніше – Київський ІНО) – уже не працювали засновники київської декабристознавчої школи. Їх учні – В.М. Базилевич, Л.П. Добровольський мусіли викладати ті предмети, які вважалися актуальними і відповідали новим завданням вищої школи. Так, Л.П. Добровольський вів спеціальний курс суспільствознавства, в якому основна

⁴⁷⁷ *Казьмирчук Г.Д.* “Апостоли правди”: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. – К., 1997. – С. 54.

⁴⁷⁸ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 1288, арк. 11.

увага приділялася методиці викладання цього предмету в школі, а також питанням марксизму і лєнінізму.⁴⁷⁹ По-друге, в інституті була створена атмосфера загальної підозрілості, надмірного критицизму. Так, відомий вчений М.П. Василенко, який працював в Київському ІНО в перші роки його існування, згадував у своєму щоденнику, що В.М. Базилевича звинувачували у контрреволюційності з огляду на те, що він рекомендував у якості допоміжної літератури працю С.Ф. Платонова “Лекції з російської історії”. При цьому на захист історика не виступили його колеги, а він сам був усунутий від викладацької діяльності.⁴⁸⁰

За таких умов виражене, спокійне вивчення історії “першої революційної ситуації” в Росії було майже неможливим. Останні спроби подання великих, ґрунтовних досліджень різних аспектів руху декабристів припадають на святкування 100-річчя з дня виступу “сборників святої волі”. Хоча майже всі праці, видані в Україні, акцентували увагу на тих подіях руху, що відбувались на південних землях. З великої кількості різноманітних розвідок можна виділити роботу В.М. Базилевича “Декабристи на Київщині” та ряд колективних видань київських і харківських істориків.⁴⁸¹

Протягом 1925–1926 рр. в історичних установах УАН проходила активна робота з вивчення руху “апостолів правди”. Ще у грудні 1925 р. на сторінках журналу “Україна” його редактор акад. М.С.Грушевський, накреслюючи план роботи редакції у найближчі роки, зауважив, що матеріал, присвячений “століттю декабрьського повстання”, “повинен послужити... притягненню уваги дослідників до місцевих українських умов, в котрїм виникло це повстання...” Вчений прямо закликав до остаточного вирішення питання: українські декабристи чи декабристи в Україні.⁴⁸² Сам М. Грушевський не розв’язував цю проблему. Він лише запропонував історикам виражено розглянути цей аспект руху на півдні України. Це стало початком великої дискусії, що тривала до початку 1930-х рр.

Усі провідні дослідники руху “благовістителів свободи” так чи інакше давали відповідь на запитання, поставлене М.С.Грушевським. Так, С.О. Єфремов – голова комісія для дослідів над історією громадсько-політичних течій на Україні історичного відділу УАН – доводив, що найбільш революційним серед таємних угруповань Російської імперії початку ХІХ ст. стало Товариство об’єднаних слов’ян. Хоча усі таємні організації починалися з

⁴⁷⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. 10, спр. 1070, арк. 2; Спр. 1071, арк. 1-1зв.

⁴⁸⁰ Там само, ф. 40, спр. 1257, арк. 18.

⁴⁸¹ *Базилевич В.* Декабристи на Київщині. 1825-1925. – К., 1926. – 64 с.; *Декабристи на Україні.* Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяківського. – К., 1926. – 207 с.; *Декабристи на Україні.* Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. – Т. 1. / За ред. Д. Багалія. – К., 1930. – 193 с.; *Рух декабристів на Україні.* Ювілейне видання Укрцентрархіва. – Х., 1926. – 184 – 103 с. Детальніше див. *Добровольський Л.* Decembriana (До підсумків ювілейної літератури про південний декабризм) // Ювілейний збірник на пошану акад. Дмитра Івановича Багалія. – К., 1927. – Т. 1. – С. 901-921.

⁴⁸² *Грушевський М.* 1825 – 1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 3.

масонських лож, які були польськими та російськими, розвивалися вони на українському ґрунті й піднімали національну проблему.⁴⁸³ Розглянувши історію Товариства, автор дійшов висновку, що ця організація стояла на шляху визнання України як самостійної державної одиниці.⁴⁸⁴

Думки С.О. Єфремова підтримав і акад. Д.І. Багалій. Він також зауважував існування на Україні Малоросійського таємного товариства на чолі з В. Лукашевичем, яке, за словами сучасників, прагнуло відродити Гетьманщину.⁴⁸⁵ В загальних рисах учений розглянув соціально-економічний розвиток України початку ХІХ ст., наголошуючи на тому, що незадоволення владою було між усіма станами її суспільства. Він дійшов висновку, що саме українська дійсність, економічна криза 20-х рр. ХІХ ст. призвели до утворення таємних організацій – Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян. Однак Д.І.Багалій визнавав, що не зовсім зрозуміле, через протилежність їх ідеологій, об'єднання обох угруповань напередодні грудневого повстання можливо пояснити, лише розглянувши історію таємних організацій, ідеологію декабристів у зв'язку з “місцевими українськими умовами”.⁴⁸⁶

Фактичним прихильником теорії “українського декабризму” можна вважати також історика М.І. Яворського. У статті з нагоди ювілею вчений змалював соціально-політичну ситуацію в Україні кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., відзначивши, що процес ідеологічного розколу серед дворянства був помітним саме тут. Більшість представників опозиції в Україні мріяли про реставрацію козацько-шляхетських традицій часів Гетьманщини. Виразником інтересів цієї групи дослідник вважав Малоросійське товариство, яке об'єднало у собі українських автономницьких дворянських опозиціонерів.⁴⁸⁷ М.І. Яворський також відзначав, що саме буржуазна опозиція лягла в основу декабризму в Україні. Він розрізняв Південне товариство, що представляло інтереси виключно російської буржуазії, Польське патріотичне товариство, метою якого було відновлення самостійної Речі Посполитої в межах 1772 р., і Малоросійське товариство, котре не погоджувалося з колоніальним статусом України у складі Росії. Однак єдиним справді революційним угрупованням в краї, лівою течією українського декабризму автор вважав Товариство об'єднаних слов'ян. Ця організація, на думку вченого, здійснила перелом в історії революційного руху в Україні.⁴⁸⁸

До палких прихильників теорії “українського декабризму” відносився й київський історик Й.Ю. Гермайзе. Зауваживши, що неможливо створити єдину характеристику “декабристської ідеології і психології”, він розподілив всіх українців – членів південних таємних організацій на дві групи: вихідців із кіл

⁴⁸³ Єфремов С. Від легенди до історичної правди (Місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні. – К., 1926. – С. 2-3.

⁴⁸⁴ Там само. – С. 8, 10.

⁴⁸⁵ Багалій Д. Уваги до генези декабристського руху на Україні // Рух декабристів на Україні. – Х., 1926. – С. 33.

⁴⁸⁶ Там само. – С. 17-31.

⁴⁸⁷ Яворський М.І. Основи декабризма на Україні // Повстання декабристів на Україні. – Х., 1926. – С. 19 – 27.

⁴⁸⁸ Там само. – С. 30-41.

великих землевласників, дворянських аристократів та представників низового дворянства. Саме друга група й була, на його думку, українськими декабристами, які створили Товариство об'єднаних слов'ян.⁴⁸⁹ Дослідник відзначив, що раніше “згори визначили питання так, що *українських* декабристів не було, був єдиний тільки рух у загально російській формі”, однак такий погляд є помилковим, оскільки ніхто не пробував дослідити українську частину “благовістителів свободи”.⁴⁹⁰ Причину цього історик вбачав у тому, що останні не мали потреби користуватися українством як політичною чи соціальною ідеєю. Натомість цілком правомірним є застосування терміна “українські декабристи” до офіцерської молоді початку XIX ст.⁴⁹¹

Такий підхід ряду українських дослідників до вивчення руху декабристів не був загально визнаним навіть у республіці. Він також зазнав нищівної критики російських вчених, зокрема, М.В. Нечкіної. Найбільш гострі дискусії розгорнулися під час роботи Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів. М.В. Нечкіна наголошувала на відсутності в історії такого явища як “український декабризм”, а теорію, висунуту українськими вченими, назвала штучною. Слід відмітити, що історик взагалі заперечувала дію українських реалій початку XIX ст. на формування поглядів декабристів, зокрема, членів Товариства об'єднаних слов'ян.⁴⁹² На подібне нехтування очевидними впливами звертали її увагу українські дослідники Й. Гермайзе та З. Гуревич. Також під час роботи конференції російські вчені аналізували стан розвитку історичної науки в Україні, активно засуджуючи роботу акад. М. Грушевського і його школи.⁴⁹³ Ця суперечка стала одним з приводів засудження української історичної науки 1920-х рр. як дрібнобуржуазної й націоналістичної і призвела до численних репресій істориків УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.⁴⁹⁴

Необхідно зазначити, що у 1920-х рр. взагалі відбувається зменшення інтересу до вивчення російської історії вченими Київського ІНО. Наступ на українську інтелігенцію, інспіровані політичні процеси “Київського обласного центру дій”, “Спілки Визволення України” та інші, активними учасниками яких називались провідні викладачі київського вузу, призвели до того, що історію Росії почали читати фахівці з інших дисциплін. Так, у другій половині 1920-х рр. предмет “Історія Росії і революційний рух” викладав відомий археолог, спеціаліст з давньої історії Русі В. Данилевич.⁴⁹⁵ У 1929 р. лекції з історії Росії в КІНО читали лише 2 викладачі: проф. В.Ю. Данилевич і проф. М.К. Харитонов.⁴⁹⁶ Останній був талановитим, ерудованим викладачем. Певний час – в першій половині 1920-х рр.

⁴⁸⁹ Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 25-34.

⁴⁹⁰ Там само. – С. 34.

⁴⁹¹ Там само. – С. 37.

⁴⁹² Нечкіна М. Пренія // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. – М., 1930. – Т. 1. – С. 441-443.

⁴⁹³ Горин П. Пренія // Там само. – С. 148-149.

⁴⁹⁴ Детальніше про це див.: Ляпіна О. Декабристи в Україні чи українські декабристи: історіографія проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 99-104.

⁴⁹⁵ ЦДАВО, ф. 166, оп. 7, спр. 937, арк. 22.

⁴⁹⁶ Там само, оп. 9, спр. 242, Арк. 262.

він викладав історію Великої французької революції, країн Західної Європи в добу імперіалізму, класової боротьби на Заході.⁴⁹⁷ З 1919 р. історик поєднував наукову і партійну роботу, що дозволило йому працювати у вузі до початку 1930-х рр.⁴⁹⁸ В цей час він викладав історію Росії новітньої доби.

На початку 1930-х рр. в інституті відбувалися чергові реформи. Переглядалися плани викладання окремих дисциплін, у тому числі, історії Росії. Обов'язковим тепер було висвітлення революційних рухів, історії класової боротьби. В 1930 р. у навчальний план був введений новий курс – історія народів СРСР.⁴⁹⁹ Готуючи його програму, В.Ю.Данилевич окремо виділяв тему “Тромадський рух за доби першої половини ХІХ ст.”, в якій робив акцент на історії декабристського руху.⁵⁰⁰ Інший викладач історії Росії К. Антипович, до речі вихованець історичного семінару при Київському ІНО О. Оглоблина, у своїй програмі також не обійшов увагою питання формування опозиційних рухів на початку ХІХ ст. Слід зазначити, що декабризм вважається ним явищем, що відкриває нову добу в історії Росії. При цьому він виділяв такі головні проблеми у його вивченні, як економічні основи ідеології декабризму, класова суть декабризму, три течії декабризму⁵⁰¹. На жаль, детальніше ці положення історик у своїй програмі не розвинув.

Постійний страх за власну долю та долю рідних на початку 1930-х рр. негативно відбивався на науковій роботі вчених-істориків. Дослідники намагалися працювати над темами, які не викликали б негативної реакції можновладців. Можна припустити, що саме тому скоротився інтерес істориків до проблем загальної історії взагалі, й історії Росії зокрема. На нашу думку, це зумовлено ще однією причиною. Київський університет св. Володимира створювався як форпост російської культури, що мав справляти пануючий, охороняючий вплив на населення Малоросії на противагу польським впливам, саме тому більшість професорсько-викладацького складу становили росіяни за походженням або переконаннями. Дослідження проблем російської історії мало сприяти утвердженню російського імперського духу серед українців і поляків. Після жовтневого перевороту 1917 р., утвердження радянської влади на теренах України потреба у такому характері вищого навчального закладу відпала. А тому основна увага до середини 1930-х рр. зосереджується на питаннях вітчизняної історії. При цьому дослідники окремий акцент робили на тому, що рух “апостолів правди” неможливо вважати суто російським явищем, оскільки частина декабристів проживала в українських губерніях і формувала свої погляди з огляду саме на українську дійсність. Інше питання, що Україна в цей час становила частину Російської імперії.

Також треба сказати, що більшість викладачів Київського ІНО не брали участь у дискусії з приводу “українського декабризму”. Вони розглядали це явище як частину революційного руху в Російській імперії на початку ХІХ ст. І саме в

⁴⁹⁷ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 20 зв.

⁴⁹⁸ Там само, арк. 9; *Верба І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 51.

⁴⁹⁹ ЦДАВО, ф. 3561, оп. 1, спр. 254, арк. 38-39.

⁵⁰⁰ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 29, спр. 284, Арк. 1.

⁵⁰¹ Там само, спр. 194, арк. 7-8.

цьому сенсі вивчення історії руху декабристів залишалось однією з актуальних проблем, яка мала викладатися в реформованому Київському університеті.

Розділ IV. Документальні матеріали

ОГОЛОШЕННЯ ЦАРЯ МИКОЛИ I ПРО ВИСТУП ДЕКАБРИСТІВ НА СЕНАТСЬКІЙ ПЛОЩІ

Приведену копію документа було виявлено в Державному архіві Житомирської області у ф. 178, оп. 6, спр. 315, нумерація аркушів – відсутня.

Наведений оригінальний текст архівного документу містить оголошення царя Миколи I з приводу виступу декабристів на Сенатській площі у Санкт-Петербурзі у 1825 р. Текст документу подано із збереженням мовно-граматичних особливостей часу створення документа, пунктуації, вживання початкових та рядкових літер. Літери, які не збереглися в сучасній російській мові замінено, зокрема літеру ъ замінено на ъ. Помилково пропущені в словах літери поновлено в []. Скорочення в документі відсутні. Пропуски в тексті відмічено []. Непрочитані в тексті слова відмічено курсивом [нерозіб.] Прочитані підписи – автографи – [Пирогов]. Правки в тексті документа, якщо вони змінюють його зміст, коментуються в кінці документа. Резолюції на документі подано під текстом останнього курсивом. Техніка виконання – типографський друк.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ
МЫ НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ
ИМПЕРАТОРЪ и САМОДЕРЖЕЦ
ВСЕРОССИЙСКИЙ
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ всѣмъ вернымъ НАШИМЪ подданнымъ.

Печальное происшествіе, омрачившее 14-й день сего месяца, день обнаружения Манифеста о возшествіи НАШЕМЪ Престолю, и известно уже въ его подробностяхъ изъ перваго публичнаго о немъ объявленія.

Тогда, какъ всѣ Государственныя сословія, всѣ чины Военныя и Гражданскіе, народъ и Войски единодушно приносили НАМЪ присягу вѣрности и въ Храмахъ Божіихъ призывали на царствованіе НАШЕ Благословленіе Небесное, дерзнула общей присягѣ, Закону, власти, военному порядку и убѣжденіямъ. Надлежало употребить силу, чтобъ разсѣять и образумить сіе скопище. Въ семъ кратко состоитъ все происшествіе, маловажное въ самомъ себѣ; но весьма важное по его началу и послѣдствіямъ.

Сколь ни прискорбны сіи послѣдствія; но Провіденіе показало въ нихъ опытъ тѣхъ сокровенныхъ путей, коими карая зло, изъ са – маго сего зла, оно производитъ добро.

По первому обозрѣнію обстоятельствъ, слѣдствіемъ уже обнаружен – ныхъ два рода людей составляли сіе скопище: одни заблуждшіе, умыслу непричастные; другіе: злоумышленные ихъ руководители.

Чего желали заблуждшіе? – Быть вѣрными данной ими присягѣ – всѣ ми средствами оболъщенія они были уверены, что защищаютъ Пре – столь и въ семь увѣреніи не могли они внимать никакимъ другимъ убѣжденіямъ.

Чего желали злоумышленники? Священныя имена преданности, присяги, законности, самое имя ЦЕСАРЕВИЧА и ВЕЛИКАГО КНЯЗЯ КОНСТАНТИНА ПАВЛОВИЧА было токмо предлогомъ ихъ вѣроломства, они желали и искали, пользуясь мгновеніемъ, исполнить злбные замыслы, давно уже составленные, давно уже обдуманые, давно во мракѣ тайны между ими тлевшіеся и отъ части токмо извѣстные Прав – вительству; испровергнуть Престол и Отечественные Законы, пре-вратить порядокъ государственный, ввести безначаліе.

Какіе средства? – Убійство. Первою жертвою злоумышленниковъ былъ Военный Генерал – Губернаторъ Графъ Милорадовичъ; тотъ кого судьба войны на бранномъ полѣ въ пятидесяти сраженіяхъ пощадила палъ отъ руки гнуснаго убійцы. Другія жертвы принесены были в то-же время: убить Командиръ Лейбъ-гвардіи Гренадерскаго полка Стюрлеръ; [оборот]

тяжкоранены Генераль – Маіоръ Шеншинъ, Генераль – Маіоръ Фридрихъ и другіе, кровію своею запечатлѣвшіе честь и вѣрность своему долгу.

Ни деломъ, ни намерѣніемъ не участвовали въ сихъ злодѣяніяхъ за – блуждшіяся роты нижнихъ чинов, неволью в сію пропасть завлеченныя.

Удостоверясь въ семь, самымъ строгимъ изысканіемъ, Я считаю первымъ дѣйствіемъ правосудія и первымъ себѣ утѣшеніемъ объявить ихъ не виновными;

Но тоже самое правосудіе запрещаетъ щадить преступниковъ: Они бывъ обличены слѣдствіемъ и судомъ, воспріимуть каждый по дѣламъ своимъ заслуженное наказане.

Сей судъ и сіе наказаніе, по принятымъ мѣрамъ обнимая зло, давно уже гнѣзвившееся, во всѣмъ его пространствѣ, во всѣхъ его видахъ истребить, как Я уповаю, самый его корень, очистить Русь Святую отъ сей заразы, извнѣ к НАМЪ нанесенной, смоетъ постыдное и для душъ благородныхъ несносное смѣшеніе подозрѣній и истины, проведетъ навсегда рѣзкую и неизгладимую черту раздѣленія между любовію къ Отечеству и страстію къ безначалію, между желаніями лучшаго и бѣшенствомъ превращеній, покажетъ наконецъ всему свѣту, что Рос-сійскій народъ всегда вѣрный своему ГОСУДАРЮ и Законамъ, въ коренномъ его составѣ также неприступенъ тайному злу безначалія, какъ недосязаемъ усиліямъ враговъ явныхъ; покажетъ и дастъ примѣръ, какъ истреблять сіе зло, и доказательство, что оно не вездѣ неизцѣльно.

Всѣхъ сихъ благотворительныхъ послѣдствій МЫ имѣемъ право ожидать и надѣяться отъ единодушной приверженности къ НАМЪ и Престолу НАШЕМУ всѣхъ состояній. – Въ семь самомъ горестномъ произшествіи Мы съ удовольствіемъ и признательностію зрѣли, отъ обывателей Столицы, любовь и усердіе, отъ войскъ, готовность и стремленіе по первому знаку ГОСУДАРЯ своего карать непокорныхъ, отъ началъ – никовъ ихъ, преданность непоколебимую, на высокомъ чувствѣ, чести и любви къ НАМЪ утвержденную.

Посреди ихъ отличался Графъ Милорадовичъ. – Храбрый воинъ, прозорливый Полководец, любимый Начальникъ, страшный въ войнѣ, крот-кий въ мирѣ, Градоправитель правдивый, ревностный исполнитель цар – скія воли, вѣрный сынъ Отечества, онъ палъ отъ руки не-достойной, не на поле брани; но палъ жертвою того же пламеннаго усердія, коимъ всегда горѣлъ, палъ, исполняя свой долгъ, и память его въ лѣтописяхъ Отечества пребудеть всегда незабвенна. – Дань въ Санкт-петербургѣ въ 19-й день Декабря мѣсяца, въ 1825 – е льто отъ Рож -дства Христова, Царствованіе же НАШЕГО въ первое.

На подлинномъ подписано собственною ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою тако:	М П Ъсто ечати	Печатанъ въ Санкт-петербурге Декабря 20 дня 1825 года
НИКОЛАЙ		

Коментар.

Як впливає з тексту документу, саме він став одним з перших відомих на сьогодні документів, якими офіційна влада реагувала на виступ декабристів на Сенатській площі в 1825 р. У тексті відсутні будь-які пропуски, виправлення, резолюції та підписи.

Привертає увагу стиль викладення про реакцію офіційної влади на цей виступ. Цар милостиво прощає нижчих чинів, котрі приймали участь у цьому виступі, називаючи їх “заблудшіє”. Зовсім інше ставлення до організаторів цього виступу, котрих цар вважає злочинцями і заради правосуддя визнає необхідність їхнього жорстокого покарання.

Цікавим є співчуття царя з приводу загибелі Милорадовича та ін. Їх загибель він відкрито називає вбивством, яке вимагає відплати. Загалом така реконструкція документу дає можливість більш вірогідно відчутти дух того часу.

Підготував до друку В.Б. Молчанов

ДОКУМЕНТИ ПРО ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ ДЕКАБРИСТА А.А. БИСТРИЦЬКОГО

Андрій Андрійович Бистрицький (1799-1872) – вихідець з дворян Київської губернії, декабрист. Військову службу розпочав юнкером Чернігівського кінно-єгерного полку, згодом переведений у Чернігівський піхотний полк, де у 1823 р. дослужився до звання підпоручика. Підозрювався у належності до Товариства об’єднаних слов’ян, але його членство не було доведено. Більшість декабристознавців вважають, що А.А. Бистрицький до таємних декабристських

організацій не належав. Брав участь у повстанні Чернігівського полку. 1 січня 1826 р. А. А. Бистрицький привів 2-гу мушкетерську роту до Мотовилівки, де вона приєдналася до повсталих. У бою з урядовими військами між селами Устинівкою та Ковалівкою взятий у полон.

Військовим судом у Могильові засуджений до смертної кари шляхом четвертування, яка була замінена позбавленням чинів і дворянства, засланням на каторгу до Сибіру (без зазначення строку). Відправлений з Києва етапом пішки в Сибір 5 вересня 1826 р. Каторгу відбував у Читі, а потім – на Петровському заводі. У 1839 р. А.А. Бистрицького було звільнено від каторжних робіт і відправлено на поселення в с. Хомутовське Кудинської волості Іркутської губернії. У листопаді 1850 р. з нагоди 25-річчя царювання Миколи I уряд дозволив декабристу жити в Сибіру вільно, але під наглядом поліції.

За амністією 1856 р. А.А. Бистрицькому і його дітям, які народилися після судового вироку у справі декабристів, даровано права дворянства. Він повернувся в Україну, де мешкав спочатку в Могилеві (нині – Могилів-Подільський Вінницької обл.), а потім у Хмільнику (тепер Вінницької обл.). У квітні 1858 р. перебував у Петербурзі, де познайомився з Т.Г. Шевченком (у своєму щоденнику поет помилково називає його Персидським).

Література: Сергієнко Г.Я. Декабристи і Шевченко. – К., 1980. – С. 167-169; Декабристи: Биографический справочник. – М., 1988. – С. 34.

Опубліковані документи проливають світло на життя декабриста та його дружини після повернення в Україну. Справа зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. (ф. 442, оп. 823, спр. 50. “О собрании сведений о вдове дворянина Быстрицкого (декабриста) Изабелле Быстрицкой”.)^{*}

№ 1

Донесення Подільського цивільного губернатора Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору

Министерство внутренних дел
Подольского губернатора канцелярия
По Секретной части
Господину Киевскому, Подольскому и
Волинскому генерал-губернатору

№ 805
21 апреля 1873 года
Каменец-Подольск

Вследствие предложения от 23 прошлого марта за № 560, имею честь представить при сём Вашему Сиятельству копию рапорта Литинского Уездного Исправника от 14 текущего апреля за № 265, в котором заключаются полные

^{*} Текст подається відповідно до норм правопису сучасної російської літературної мови.

сведения о проживавшем в заштатном г. Хмельнике Литинского Уезда, и там умершем потомственном дворянине Андрее Андреевиче Быстрицком (Декабристе), который получал 114 руб. в год пособия от казны, а также и о безпотомно умершей 4 прошлого марта в том же Хмельнике жене его Изабелле, и притом присовокупить, что по случаю смерти обоих супругов Быстрицких не от кого истребовать ныне для доставления Вашему Сиятельству копии распоряжения на основании которого производилось умершему Быстрицкому пособие от казны, и дознано только, что пособие в 114 руб. сер[ебром] в год ему производилось из Бердичевского Казначейства – сведений же по сему предмету в делах Канцелярии Подольского Губернатора не имеет.

Губернатор

/Подпись/

№ 2

**Копія рапорта Літинського повітового справника
про декабриста Бистрицького, який жив у місті Хмільнику
Літинського повіту**

Копия

Секретно

ЕГО СИЯТЕЛЬСТВУ

Господину Подольскому Губернатору

РАПОРТ

Литинского Уездного Исправника

№ 265 14 апреля 1873 г.

По собранным мною лично, на основании предписания Вашего Сиятельства, от 30 марта за № 647 сведениям оказывается, что проживавший в г. Хмельнике дворянин Андрей Быстрицкий католического исповедания, происходя из дворян Киевской Губернии, до 1825 г. состоял в военной службе и был в чине поручика в том году за участие в заговоре лишён чинов и сослан в каторжную работу, из которой чрез несколько лет был освобождён и поселён в Сибири на поселении, тут ему отведена была земля, на которой он построил себе дом и занимался незначительною торговлею. В 1856 г. он был прощён, с возвращением дворянского достоинства, и возвратился на родину в Киевскую Губернию; впоследствии некоторое время жил в Винницком Уезде и женился на родственнице помещика Якубовского – дворянке Изабелле Полянской, католического исповедания и обвенчан в Пиковском Костёле Винницкого Уезда. С 1859 года Быстрицкий со своею женою поселился в г. Хмельнике в [слово не прочитано] доме, за который в последнее время платил в год 35 руб. В 1860 г. родилась у них дочь, которая в короткое время умерла и более детей у них не было. Быстрицкий на 72 году жизни скончался 15го декабря 1872 года и акт погребения записан по книгам Хмельникского Костёла 17 декабря. Жена его Изабелла на 56 году жизни скончалась 4 марта сего года и акт погребения записан 6 марта. До смерти своей Быстрицкий получал пособие от казны в год 114 руб., из Бердичевского Уездного Казначейства, но по чьему именно по распоряжению по причине смерти Быстрицких и ненахождении в Литинском Уезде никого из родственников их открыть невозможно. Кроме пособия от

казны он получал ещё [слово не прочитано] одно частное пособие от 300 до 500 руб. от лиц бывших вместе с ним в Сибири русских Помещиков, в том числе от Князя Трубецкого, каковое пособие было прислано ему прямо по почте на его имя. Быстрицкие, во время своего жительства в г. Хмельнике, вели весьма скромную жизнь и решительно не в чём предосудительном не были замечены. После смерти Быстрицкого, жена его продав часть движимостей в генваре месяце сего года отправилась в г. Киев к родному своему брату Адольфу Полянскому, служащему в Киевском Губернском по крестьянским делам Присутствии, к которому и предполагала переселиться на жительство; После смерти Быстрицкой осталось капитала 700 руб.; у Помещика села [название не прочитано] Братковского 200 руб., у вольно практикующего врача в г. Хмельнике Ивановского 120 руб., у Дворянина Абрамовича 124 р. наличными деньгами, всё оставшееся Имущество и все бумаги с духовным завещанием взял брат Быстрицкой чиновник Адольф Полянский; о чём имею честь донести Вашему Сиятельству.

Подлинный подписал Уездный Исправник Давидович

С документом верно:
Правитель Канцелярии

/Подпись/

Сверял: Столоначальник

/Подпись/

№ 3**

Князь Трубецкой в марте сего года прислал на имя Генерал Губернатора докладную записку в какой объяснял, что дворянин Андрей Быстрицкий, декабрист, не имея средств к существованию, получал 114 р. в год пособия от казны, за смертью же Быстрицкого, последовавшею в нынешнем году, жена его, Изабелла Быстрицкая, лишаясь пособия, теряет средства к жизни, почему ходатайствовал об оставлении Быстрицкой казённого пособия, выдававшегося ей мужу.

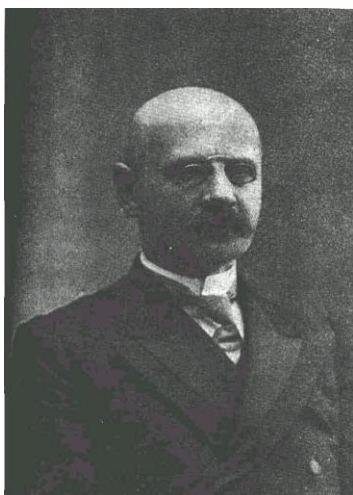
По поводу этого ходатайства потребованы были от Подольского Губернатора сведения, который как уведомляет, что проживавший в г. Хмельнике Быстрицкий скончался 15 декабря 1872 г., а жена его Изабелла скончалась 4го марта сего года, после смерти Быстрицкой осталось капитала 700 р. у помещика Братковского 200 р., у врача Ивановского 120 у дворянина Абрамовича 114 наличными деньгами всё оставшееся имущество и все бумаги с духовным завещанием находятся у брата Быстрицкой, чиновника Адольфа Полянского проживающего в г. Киеве.

Детей у Быстрицкого не было.

Підготував до друку Ю.В. Латиш

** Документ не має дати, підпису та інших розпізнавальних знаків. На нашу думку, це чернетка звіту Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Міністру внутрішніх справ.

ЛЕОНІД ПАВЛОВИЧ ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Український історик, декабристознавець, киевознавець, педагог.

Народився Л.П. Добровольський 26 липня 1867 р. в с. Кичинці Канівського повіту Київської губернії у родині унтер-офіцера. З 1877 р. навчався у І-й Київській гімназії, яку закінчив 1885 р. Того ж року вступив на історичне відділення історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира. В університеті найбільший вплив на молодого історика мали В.С. Іконников, В.Б. Антонович, І.В. Луцицький, Ф.Я. Фортинський.

Викладав методологію та суспільствознавство у Київському інституті народної освіти з 1920 р., відзначався своїми працями у галузі бібліографії. Здобув звання професора методики викладання історії.

Після революції деякий час був директором Київського Педагогічного музею. На цій посаді плідно працював у галузі краєзнавства, зокрема, киевознавства. Крім того, був членом Історичного товариства Нестора-літописця, Товариства охорони пам'ятників давнини та мистецтва, Всеукраїнського археологічного комітету, Комісії Старого Києва і Правобережжя, Постійної комісії для складання історико-географічного словника українських земель, працював в історичній секції ВУАН.

Історик працював у таких галузях як історична географія, топографія, картографія, краєзнавство, історіографія тощо. Перу вченого належить більше 60 друкованих праць, з них 16 присвячені рухові декабристів. Праці Л. П. Добровольського дуже різноманітні і багатогранні.

Помер 17 вересня 1929 р. у Києві.

Література: В.Б. [Базилевич В.М.] Пам'яті Л.П. Добровольського // Декабристи на Україні. – Т. 2. – К., 1930. – С. 181-184; С-ський [Синявський] А. Пам'яті Л.П. Добровольського // Записки Київ. ІНО. – К., 1930. – Кн. 4. – С. 207-209; Щербина В. Леонід Павлович Добровольський як знавець Києва й Київщини // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Зб. 1. – К., 1930. – С. 389-401; Синявський А. Л.П. Добровольський у споминах. (Замість некролога) // Україна. – 1930. – Липень-серпень (№ 42-43). – С. 99-118; Казьмирчук Г.Д. Декабристи. Історіографія проблеми. 1917-1935 рр. – К., 1994; Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 109-119.

Бібліографія декабристознавчих праць Л.П. Добровольського

1. Рец. на кн.: Декабрист М.И. Муравьев-Апостол. Воспоминания и письма / Предисл. и примеч. С.Я. Штрайха. – Пгр., 1922 // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 171-173.

2. Нове про декабристів на Україні. Рец. на кн.: Декабристы. Неизданные материалы и статьи / Под ред. Б.Л. Модзалевского и Ю.Г. Оксмана. – М., 1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 39-45.

3. Дещо з відгуків подій 1825-1826 рр. в українській пісенній творчості // Там само. – С. 71-73.

4. Рец. на кн.: Алфавит декабристов. Издание Центрархива / Под ред. и с примеч. Б.Л. Модзалевского и А.А. Сиверса. – Л., 1925 // Там само. – С. 142-145.

5. Рец. на кн.: М.В. Нечкина, Е.В. Сказин. Семинарий по декабризму / Под ред. В. Невского. – М., 1925 // Там само. – С. 145-146.

6. Рец. на кн.: Вл. Селиванов. Декабристы 1825-1925. Систематический указатель русской литературы. – М., 1925 // Там само. – С. 146-147.

7. Рец. на кн.: В. Базилевич. Декабристи на Київщині. 1825-1925. – К., 1926 // Там само. – С. 147-148.

8. Главные участники восстания Черниговского полка // Из эпохи борьбы с царизмом. Сб. № 5. (К столетию восстания декабристов) / Под ред. Л.Л. Бермана. – К., 1926. – С. 67-84.

9. Йосип Руликівський (1780-1860) – польський мемуарист революційних подій 1825-26 рр. на Київщині // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / Під ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – С. 37-50.

10. Виправа на Кавказ солдатів Чернігівського полку // Там само. – С. 114-123. Є окрема відбитка.

11. Повстання Чернігівського полку: I. Чернігівський полк перед повстанням. II. Повстання Чернігівського полку. III. Учасники подій. Додаток: Систематичний огляд літератури до справи про повстання Чернігівського полку // Повстання декабристів на Україні. Наук. зб. харків. наук.-дослідн. кафедри історії української культури / За ред. акад. Д. Багалія. – Х., 1926. – С. 43-168.

12. Повстання декабристів на Україні. З матеріалів Київського Центрального Історичного архіву / За ред. В. Базилевича, Л. Добровольського та В. Міяковського. – Х., 1926. – 103 с.

13. Decembriana. До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 901-921.

14. Південний декабризм у виданнях Центрархіву // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн. XVIII. – С. 333-339.

15. Повстання Чернігівського полку в виданню Російського Центрархіву. З приводу VI т. видання “Восстание декабристов”. – М.-Л., 1929 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXV. – С. 351-354.

16. Декабрист Горбачевський як мемуарист // Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. Т. II. / За ред. акад. Д. Багалія. – К., 1930. – С. 77-108. Є окрема відбітка.

Нижче публікуються матеріали особової справи студента Університету Св. Володимира Леоніда Добровольського, яка зберігається у Державному архіві міста Києва. (ф. 16, оп. 465, спр. 3350). Текст подається відповідно до норм правопису сучасної російської літературної мови.

№ 1
Его Превосходительству
господину Ректору

Окончившего курс Киевской
1-ой гимназии сына унтер-офицера
Леонида Павловича Добровольского

ПРОШЕНИЕ

Желаю для продолжения своего образования поступить в Университет Св. Владимира, имею честь покорнейше просить В[аше] П[ревосходительство] сделать зависящее распоряжение о принятии меня на первый курс исторического отделения историко-филологического факультета.

Киев
20 июля 1885 г.
Л. Добровольский

№ 2
СВИДЕТЕЛЬСТВО

По указу Его Императорского Величества, даю сие свидетельство из Киевской Духовной Консистории, за надлежащими подписями и приложением казенной печати в том, что по метрической книге села Киченец, Петро-Павловской церкви Каневского уезда, под № 12 состоит статья, записанною так: Тысяча восемьсот шестьдесят седьмого года родился [слово не прочитано] или двадцать шестого, а крещен двадцать девятого числа сын Леонид. Родители: Временно проживающий в селе Кичинцах при винокуренном заводе в должности акцизного безсрочно отпускной резервного саперного полубатальона унтер офицер Павел Иванович Добровольский и законная его жена Мария Ивановна, оба православные.

Восприемники: Дворянин инженер-технолог Александр Александрович Никитин и села Корниловни приходского священника Федора Стрижевского жена Мария Яковлевна. Таинство крещения совершил священник Василий Молчановский с причетом.

/Подписи/

№ 3

1885 года апреля 23 дня мы депутаты Каневского мещанского христианского общества, будучи собраны... [слово не прочитано] между прочим слушали предложенное нам прошение нашего однообщественника отставного солдата Павла Добровольского о выдаче сыну его Леониду увольнительного приговора на право поступления его Леонида, как окончившего курс гимназии в Университ.

Что на сыне его Леониде, род[ившемся] 26 июля 1867 года, никаких недоимок не числится, а потому приговорили на увольнение нашего однообщественника Леонида Павла Добровольского для поступления в Университет изъявить полное наше согласие, для чего составили настоящий приговор, который по надлежащем подписании и по свидетельствовании выдать Леониду Добровольскому.

Депутаты Каневского мещанского христианского общества: Лаврентий Гончаренко, Иосиф Кривошея, Федор Гонец...

№ 4

Копия

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о приписке к призывному участку
Должен служить с 1888

АТТЕСТАТ ЗРЕЛОСТИ

Дан сей аттестат Леониду Павловичу Добровольскому вероисповедания православного сыну унтер-офицера родившемуся в с. Кичинцах Каневского уезда Киевской губернии 26 июля 1867го года обучавшемуся в Киевской 1-ой гимназии восемь лет и пробывшему в ПЧ 11 классе один год в том.

Во-первых, что на основании наблюдений за все время обучения его в Киевской 1-ой гимназии поведение его было вообще отличное, исправность в исполнении письменных работ весьма удовлетворительное, прилежание весьма достаточное и любознательность ко всем вообще предметам весьма удовлетворительная и во-вторых, что он обнаружил нижеследующие познания:

	Отметки педсовета	Отметки на испытаниях
Закон божий	отл. 5	отл. 5
Рус. язык и словесность	хор. 4	хор. 4
Логика	хор. 4	хор. 4
Латин. яз.	удовлетв. 3	удовлетв. 3
Греческий яз	удовлетв. 3	удовлетв. 3
Математика	хор. 4	хор. 4
Физич. и математич. география	удовл. 3	удов. 3
История	хор. 4	отл. 5
География	отл. 5	отл. 5
Нем. язык	хор. 4	хор. 4
Франц. яз. -----		

На основании чего и выдан ему Леониду Добровольскому от Киевской Первой Гимназии сей аттестат зрелости, предоставляющий ему все права.

Директор

Андряшев

Підготував до друку Г.Д. Казьмирчук, вступна стаття та бібліографія Ю.В. Латиша

ПАВЛО ПЕТРОВИЧ ФИЛИПОВИЧ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Филипович Павло Петрович народився 20 серпня 1891 р. у с. Каетанівці Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Черкаська обл.) у родині священика. Навчався у гімназії м. Златополя Чигиринського повіту, а у 1906 р. вступив до Колегії П.Галагана в Києві.

У 1910 р. на відмінно закінчив Колегію і вступив на юридичний факультет Університету Св. Володимира. Але через рік перейшов на історико-філологічний факультет, обравши відділ слов'яно-російської філології. Його учителями були В.П. Перетц і А.М. Лобода. 1915 р. залишений при університеті для підготовки до професорського звання. У 1917 р. написав працю “Жизнь и творчество Е.Баратынского”, за яку нагороджений золотою медаллю. Того ж року стає приват-доцентом університету.

З 1920 по 1935 рр. – професор Київського університету (Інституту народної освіти) Разом з М.К. Зеровим вів семінар підвищеного типу з нової літератури. Був секретарем історико-літературного товариства при ВУАН, співробітником постійної комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства Київської філії інституту ім. Т. Шевченка, членом бібліографічного товариства. Видатний український поет-неокласик. Сфера наукових інтересів – українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст., творчість Т.Г.Шевченка, його стосунки з декабристами.⁵⁰² Його наукова діяльність висвітлена у вітчизняній та зарубіжній історичній літературі.⁵⁰³

У серпні 1935 р. заарештований, 1936 року засуджений до 10 років заслання до таборів за причетність до так званої “терористичної групи”. Покарання відбував на Соловецьких островах. Згодом проти вченого було розпочато нове слідство. Розстріляний 4 листопада 1937 р. біля Медвежегорська.

Нижче вперше публікується особова справа П.П. Филиповича, де містяться відомості про його навчання в університеті Св. Володимира.

Справа зберігається в Державному архіві м. Києва, (ф. 16, оп. 464, спр. 10940).

⁵⁰² Шевченко і декабристи // Шевченківський збірник. К., 1924. Т. 1. С. 25-41; Шевченко і декабристи. К., 1926. – 106 с.; Шевченкознавчі студії. Чернівці. 2002. – 268 с.

⁵⁰³ О. Филипович. Спогади про брата // Безсмертні: Зб. спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен, 1963.и – С. 103-125; Жулинський М. Із забуття в безсмертя. – К., 1990. С. 220-236; Гречанюк С. Колосом стигне слово // Репресоване “відродження” / Упор. О.І. Сидоренко, Д.В. Табачник. К., 1993. С. 291-322; Історія української літератури ХХ ст.: Книга перша. – К., 1994. – С. 320-325; Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. – К.-Черкаси, 2002. – С. 163-171.

Его Превосходительству
Господину Ректору
Киевского университета

Окончившего Коллегию
Павла Галагана
Павла Филипповича

ПРОШЕНИЕ

Покорнейше прошу зачислить меня в число студентов Киевского университета **юридического** факультета. При сем прилагаю следующие документы и нотариально засвидетельствованные копии с них: 1) метрическое свидетельство о рождении и крещении, выданное при Киевской духовной консистории за №719; 2) аттестат зрелости за №613.

Сын священника П. Филиппович место жительства имеет в с. Капустное Киевской губернии Звенигородского уезда; почтовая станция Школа. 1910 г. июль 12.

Временно (до 10 августа) нахожусь в с. Ленковцах Бессарабской губернии Хотинского уезда.

Господину ректору императорского
Киевского университета

Павел Петрович Филиппович, окончивший историко-филологический факультет по специальности филология ходатайствует об определении его на службу в Киевский Учебный округ.

Вследствие сего имею честь покорнейше просить В.П. уведомить Управление Учебного Округа о нравственных качествах и политической благонадежности названного лица, а также о том, не было ли оно замечено в нарушении уставленных для студентов правил.

За попечителя
За правителя

Ректору

Студента Киев. университета
Юридического факультета
2-го семестра Павла Петровича
Филипповича

ПРОШЕНИЕ

Честь имею просить Ваше Превосходительство зачислить меня в число студентов историко-филологического факультета.

О сем просит студент П. Филиппович.

1911 г. августа 1

с. Капустино Звенигородского уезда Киевской губернии.

БИЛЕТ

Предъявитель сего студент Императорского университета Св. Владимира историко-филологического факультета Филиппович Павел Петрович православного вероисповедания уволен в отпуск от ниже писаного числа впредь по пятое (5) число марта месяца 1914 года во все места российской империи почему благоволено будет чинить ему в следовании туда и обратно свободный беспрепятственный пропуск. В удостоверении изложенного ему дан сей билет.

Киев февраль 6 дня 1914 г.

ПРОХАННЯ ПРО ВІДСТРОЧКУ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

“О выдаче мне удостоверения в том, что состою студентом для предъявления в Присутствие по выписной повинности”.

1 мая 1912.

Он его получил 2 мая 1912 г. №6393 получил П. Филиппович.

Филиппович на основании 76 статьи Устава о воинской повинности получил “отсрочку до призыва 191...года т. е. До достижения 30 летнего возраста для подготовки к профессорскому званию при Университете Св. Владимира”.

5 декабря 1915 г. №1613.

Его Высокопревосходительству...
Студента историко-филологического
Факультета 6 семестра Павла
Петровича Филипповича

ПРОШЕНИЕ

Покорнейше прошу Ваше Высокопревосходительство разрешить мне месячный отпуск в Москву и Петербург для занятий в библиотеках, что необходимо для написания курсового сочинения.

О сем просит студент П. Филиппович 5 февраля 1914г.

АТТЕСТАТ ЗРЕЛОСТИ

Дан сей Филипповичу Павлу сыну священника православного вероисповедания, родившемуся 20 сентября 1891 г. в с. Каетановке Звенигородского уезда Киевской губернии, в том, что он вступив в Коллегию Павла Галагана 31 августа 1906 г., при отличном поведении обучался по 1 июня

1910 года и окончил полностью **восьмиклассный** курс, при чем обнаружил следующие познания:

9 зв	
закон Божий	пять (5)
Рус. язык и словесность	пять (5)
Философия пропедевтика	пять (5)
Латинский язык	пять (5)
Греческий язык	-----
Математика	пять (5)
Физика	пять (5)
Космография	пять (5)
Законоведение	пять (5)
История	пять (5)
География	пять (5)
Немецкий язык	пять (5)
Французский язык	пять (5)

На основании чего и выдан ему сей аттестат зрелости, представляющий ему все права, обозначенные в параграфах 130-132 Высочайше утвержденного 30-м июля 1871 года устава гимназий и прогимназий.

Киев мая 30-го дня 1910 года №613

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОК

о службе священника св. Николаевской церкви с. Капустиное
Звенигородского уезда Киевской епархии Петре Филипповиче
За 1909

12 зв. священ. Петр Андреевич Филиппович, сын псаломщика ... род. в м. Корсуне, Каневского уезда 1864 г. 5 октября окончил Киевскую духовную семинарию в 1887 г. по первому разряду с званием студента ... назначен в учительскую должность при церковно-приходской Притиско-Николаевской школе г. Киева.

Підготували до друку Г.Д. Казьмирчук, В.С. Дмитрієв

ЛИСТИ ВОЛОДИМИРА МІЯКОВСЬКОГО ДО ДМИТРА БАГАЛІЯ

Володимир Варламович Міяковський (6.07.1888, м. Ковель тепер Волинської обл. – 22.03.1972, м. Нью-Йорк, США) – український історик. Навчався на юридичному факультеті Університету Св. Володимира (1906-1907), а потім перевівся до Петербурзького університету, де у 1913 р. закінчив історико-філологічний факультет. Працював в організованому М. Грушевським гуртку для копіювання польських документів XVII ст., був членом Київського земляцтва. Протягом 1913-1917 рр. учителював у петербурзьких школах, де викладав російську мову та літературу. У цей час вперше звертається до декабризму, написавши статтю про І. Пушину в Енциклопедичному словнику

братів Гранат. Працював у журналах “Голос минушого”, “Русский библиофил”.

У грудні 1917 р. переїхав в Україну. З травня 1918 р. працював у Києві в Архівно-бібліотечному відділі Головного управління мистецтв і національної культури. Під час окупації міста денікінцями – співробітник редакції української газети соціал-демократичної орієнтації “Слово”. З березня 1919 р. – науковий співробітник Історико-філологічного відділу ВУАН. Працював секретарем Комісії ВУАН для дослідів над історією громадських течій, членом Комісії новітнього письменства. Директор Київського центрального історичного архіву ім. В. Антоновича (1920-1929). З 1926 р. очолював Будинок-музей Т. Шевченка.

Напередодні сторічного ювілею повстання декабристів брав активну участь у вивченні проблеми. Разом з С. Єфремовим підготував до друку перший том збірника “Декабристи на Україні” (1926). У 1929 р. був заарештований у справі СВУ, засуджений до 5 років заслання в Карелію, де перебував до 1933 р. Під час гітлерівської окупації співпрацював з німцями. У 1941-1943 рр. очолював Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича. Після другої світової війни в еміграції. Директор Музею-архіву ВУАН у США. З 1947 р. – член НТШ, з 1948 р. – професор Українського вільного університету по кафедрі української літератури.

Література: Антонович М. Володимир Міяковський // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 95-101; Антонович М. Володимир Міяковський // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 116-118; Білокін С.І. Архівіст Володимир Міяковський // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 213-222; Латиш Ю. Володимир Міяковський – дослідник історії України ХІХ ст. // Матер. міжнар. наук.-практ. конфер. “Шевченківська весна. Сучасний стан науки, досягнення, проблеми та перспективи розвитку”. – К., 2003. – С. 194-196.

Дмитро Іванович Багалій (26.10.1857, м. Київ– 9.02.1932, м. Харків) – український історик, академік ВУАН (1918). Освіту здобув у Київському та Харківському університетах. З 1883 р. – доцент, з 1887 р. – професор, а в 1906-1910 рр. – ректор Харківського університету. У 1887 р. в Московському університеті захистив докторську дисертацію “Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”. Член Державної ради Російської імперії (1906, 1910-1914), голова Харківської міської думи (1914-1917).

Один із засновників і перших академіків УАН, голова Історико-філологічного відділу ВУАН (1918-1920, 1929-1930). Голова Харківського наукового товариства (1921-1922). Після приходу до влади більшовиків став на шлях співробітництва з радянською владою. Викладав історію у Харківському та Полтавському інститутах народної освіти, заснував у Харкові науково-дослідну кафедру історії української культури, Інститут вивчення творчості Т. Шевченка. Член колегії Центрального архівного управління при ВУЦВК.

Автор понад 600 наукових праць. Редагував другий том збірника “Декабристи на Україні” (1930). У 1920-х рр. один з лідерів української декабристознавчої школи, створив потужний харківський осередок декабристознавців. Серед його учнів відомі дослідники декабристського руху: О. Багалій-Татарінова, М. Горбань, Н. Суровцова, О. Назарець.

Література: Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. – К., 1927; Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990; Богдашина О.М. Діяльність харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921-1934 рр.). – Х., 1994; Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 100-108.

Опубліковані листи розкривають процес творчої праці українських істориків над підготовкою до друку декабристських та інших матеріалів, висвітлюють взаємини в академічних колах 1920-х рр. Вони зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. (ф. 1, Од. зб. 45996-46002).

№ 1

Вельмишановний Дмитро Івановичу!¹

Цього листа я передаю через Мик. Євг. Гончарова, який переїздить до Харкова на роботу; він був діяльним членом нашого Архівного семінару, навіть секретарем його, працював по опису справ канцел[ярії] в[еликого] кн[язя] Конст[янтина] Павловича і виконував де-кілька доручень в архівних справах по Губарху. Не хотілося щоб звязок з архівами і наукою в нього порвався. Я просив би дозволити йому одвідувати засідання Вашої катедри і працювати по Харк[івських] архівах, особливо в арх[іві] Малорос[ійської] колегії. О.Ю. Гермайзе² і я з свого боку даємо йому низку доручень.

Дуже вдячний Вам за енергійний захист нашого Генер[ал]-Губ[ернаторського] архіву та арх[іву] інвент[арного] комітету від Сташевського,³ бо це він власне й хотів одбити архів від нас і взяти до себе в Губземуправління.

Працюємо во всю по приведенню до ладу наших фондів. Маю надію за це літо поставити і відкрити до користування найголовніші. Треба нам тільки поширити штат. Мало нас серед моря роботи. Не кажучи вже на якусь складну роботу, але й примітивний опис і упорядкування, розборка посувається поволі при всьому напруженні сил.

З щирою пошаною до Вас
/Підпис/

3/IV [1]924 р.
Київ. Вел. Підвальна
№13 кв 10.

№ 2

Високошановний Дмитро Івановичу!

Завтра висилаю рукопис нашої роботи.⁴ Де-які дрібниці (недодруковані примітки) не дозволили передати мені сьогодні через Левченка.⁵ Сподіваюсь, що ми ще не запізнилися. Як би ми були певні, що коректу можна буде одержати, то можна було б і раніше на кілька днів вислати, але ми вже все до кінця доводимо. Навіть покажчик імен сьогодні закінчуємо.

Археографічні прийоми, які вжито при нашій роботі, ми наслідували з останніх петербурзьких видань (наприклад збірник прокламацій 1905 р.). Теоретичні підвалини для роботи взяті з статті Валка⁶ в 3 випуску “Архивное дело”.

Дуже просимо вислати нам аванса в половинному розмірі, бо ми протрапилися тут і на копіювання і на карту руху Муравйова.⁷

З охотою надіслав би якусь статтю до Культури і Революції, але якось не відчуваю що саме Вам було б потрібно.

Рецензія на видання Центрархіва “Декабристи” за мною. Я пишу її. Коли у Вас виходить перша книжка “К[ультури] і Р[еволуції].”

Поспішайте написати листа, щоб встигнути передати його через Левченка.

З щирою пошаною
/Підпис/

10/XI [1]925

№ 3

25/IX [19]26

Вельмишановний Дмитро Івановичу!

Дозвольте подякувати Вам за поміч яку оказано було Харьковом в друкуванні нашої Київської роботи. Спасибі також за ту прихильну оцінку яку ви зробили нашій праці.

Збірник вийшов чудесний і змістом і зовнішнім виглядом. Чекаємо на дальші томи Укрцентрархівських видань.

Не знаю чи можливо було б зараз піднести питання про дальші видання де-яких матеріалів у серії видань Укрцетрархіву; Київ намічає ще низку матеріалів, які слід було б опублікувати, напр[иклад] “Політичні процеси 70-х років” – матеріали на кілька випусків інтересні, актуальні і маловідомі.

Дуже шкода, що як раз коли ми будемо в Харкові, Ви будете в Києві.

Як що видавничий план цього року не цілком заповнено то може б і можна було поставити в якусь з ближчих черг здійснення якогось з наших видавничих проектів.

З щирою пошаною
/Підпис/

№ 4

Вельмишановний Дмитро Івановичу!

Надсилаю Вам докладний опис двох справ, що я знайшов про Вас в Університ[етському] Архіві, з витягами в копії окремих місць і документів. Як що треба буде ще, чи додатково потрібно буде зняти копію ще з якогось місця, з великою охотою зроблю це.

Ваші пропозиції писати статті, прийняті до виконання. Близькими днями повідомлю й Вас і Укрцентрархів про те що ми дамо до ближчої книжки. М. А. Рубач⁸ просив мене написати рец[ензії] на останні книжки Архивного Дела – охоче зроблю це.

Поки що обмежу свій лист на цьому, бо як ще полежить щоб доповнить його – то може задержатись так як мій лист до Ольги Дмитровни⁹ якого я ніяк не закінчу, за що прошу вибачити. Низенький уклін від мене Марії Васильовні й Ользі Дмитровні.¹⁰

З великою пошаною до Вас лишаюся
/Підпис/

22/II [1]927 року

№ 5

Вельмишановний Дмитро Івановичу!

Мій племінник витримав іспити до Київського Політехнічного Інституту але не попав за конкурсом. Батько його професор Київського Сільсько-Господарського Інституту А. А. Піонтковський їде клопотатися до Харькова в Наркомосі.

Я дуже прошу Вас підтримати від Ц[ентрального] б[юро] секції наукових робітників його клопотання. Тут у Києві він заручився повною піддержкою і Сіль-Госп. Інституту і Політехнікуму і Київського бюро секції, але йому дуже потрібна й піддержка Ц[ентрального] Б[юро]. Я дозволив собі потурбувати цим листом, бо певний що ви не відмовите своїми вказівками, порадою, а навіть відповідним розпорядженням як голова Ц[ентрального] б[юро], в допомозі науковому робітникові в такій справі.

Недавно я одержав листа від Вашої учениці – Суровцової,¹¹ якій одпишу ближчим часом. Може й вона теж змогла дати якусь статтю з декабристської епохи до другого збірника УАН.¹² Матеріал для цього збірника потрохи збирається і “гвоздь” збірника Сотников¹³ помалу обростає низкою свіжих і цікавих статей. Цими днями, як що своєчасно одержу дозвіл від Укрцентрархіву збираюся до Москви і Ленінграду в справах кирило-методіївських своїх студій, не надовго, тижнів на два. Можливо, що доведеться заїхати й до Харькова. Я особливо заінтересований роботами Суровцової – так рідко в українській літературі зустрінеш глибоке знайомство з польськими джерелами. А Ви Дмитро Іванович, очевидно, встигли де-кому прищепити цей інтерес.

Укрцентрархів поставив у план видання збірника матеріалів що до 63 року.¹⁴ Про це треба б було детальніше поговорити. Я сподіваюся, що Ви не забаром будете в Києві.

Ольгу Дмитровну ми чекаємо з черговим докладом в Комісії. Про це я їй пишу окремо, і думаю, що обіцянку треба дотримати. На першому засіданні читатиме Сергій Олександрович¹⁵ про П. Мирного. На другому де-сь в середині жовтня читатиме, як що схоче, Ольга Дмитровна про хвилювання у військових поселеннях.

Прошу Вас передати їй моє щире привітання і глибокий уклін Марії Васильовні.

З щирою повагою до Вас
/Підпис/

17/IX 1927

№ 6

Високоповажний Дмитре Івановичу!

Дозвольте звернутися до Вас з великим проханням від киян в такій справі. Приятеля нашого Леоніда Павловича Добровольського¹⁶ з осені залишено без будь якого місця, бо вийшли роки і йому дійсно було вже важко виконувати складні й тяжкі обов'язки викладача трудшколи. Тому він подався на пенсію. Секція Наук[ових] Робітників (Київська) через яку він клопочеться вдалася до Вас з проханням дати відзив про його наукову роботу щоб мати змогу виклопотати йому персональну пенсію. Здається, Ви завжди цінили роботи Л[еоніда] Павл[овича] і навіть де-які роботи друкували в своїх харківських виданнях. От же Ваш відзив про праці Л[еоніда] П[авловича] в галузі “декабристознавства”, “київознавства” взагалі археології були б для нього надзвичайно важливі. Тому київські друзі Леон[іда] Павловича просили мене написати Вам і приватно, крім офіційного звертання до Вас К[иївської] Секції Н[аукових] Р[обітників], надаючи особливого значення Вашому відзиву.

Леон[ід] Павлов[ич] зараз скінчив низку чергових робіт між іншим про Горбачевського, як декабристського історіографа¹⁷ і пише свої мемуари які довів до студентських років. Доживає свої останні гроші і якимось спокійно дивиться вперед, складаючи плани дальших своїх дослідів.

Як Ваше здоров'я тепер? Чи підлікувалися на Кавказі. Могилянський розказував, що Ви як і раніше бадьорі й енергійні. У нас пройшла чутка, що Ви швидко будете в Києві. Чи не приїхала б з Вами й Ольга Дмитровна.

Марії Васильовні й Ользі Дмитровні передайте будь ласка мої щирі привітання.

З глибоким поважанням до Вас
/Підпис/

Київ
15 жовтня 1928 року

№ 7

19/II [1]929

Вельмишановний Дмитре Івановичу!

Вже пройшло три тижні, як я здав до Видавництва – Збірник декабристів II. Цей час пішов на переклади роботи О. Д.¹⁸, Добровольського, Базилевича.¹⁹ В близький час приступимо до друку – тому дуже потрібна Ваша друга стаття

про Я. Драгоманова. Я гадаю, що ще пройде де який час, поки вона реально вже стане на черзі, але вважаю за краще завчасно попросити надіслати її.

Зараз же після декабристського здаємо Кирило-методіївські матеріяли. Збірник документів про Похорон Шевченка – по лінії Укрцентрархіву вже остаточно закінчую і скоро надішлю до Харкова на опробацію. Очевидно він попаде до Ваших рук. Невеличку задержку мені робить відсутність де-яких чернігівських матеріялів. До Чернігова хотілося мені поїхати самому. Але тепер влаштував через одного аспіранта цю справу і в близький час буду мати потрібні копії.

Що до польського повстання 30-х років то зараз іде систематизація відомостей про арх[івні] матеріяли. Але по архівосховищах холодно і доводиться відомості брати з описів, чого не досить для складання хоча б побіжного огляду. Думаю що такий огляд можна буде закінчити весною.

З щирою повагою до Вас
/Підпис/

Ользі Дмитровні – найщиріші привітання од всіх.

ПРИМІТКИ

1. Тут і надалі збережено авторський правопис.
2. Гермайзе О.Ю. (1892-1958) – український історик, професор Київського ІНО, один з фундаторів теорії українського декабризму. Засуджений у справі СВУ. Помер у місцях позбавлення волі.
3. Сташевський Є.Д. (1874-1938) – професор Університету Св. Володимира. Зіпсував свою репутацію викраденням документів з архівів Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ. У радянський час – співробітник комісії народного господарства ВУАН, завідувач Музею сільськогосподарської промисловості Цукротресту.
4. Йдеться про збірник “Рух декабристів на Україні: Ювілейне видання Укрцентрархіву. Повстання декабристів на Україні. З матеріялів Київського Центрального Історичного архіву”. (Х., 1926. 184+103 с.). Його другу частину “Повстання декабристів на Україні. З матеріялів Київського Центрального Історичного архіву” редагували В. Базилевич, Л. Добровольський та В. Міяковський.
5. Левченко М.З. (1903-1934) – історик, етнограф, фольклорист, керівничий Видавництва ВУАН.
6. Валк С.Н. – радянський історик, археограф, доктор історичних наук (1936), професор (1946). Опублікував низку цінних документів з історії суспільних та революційних рухів в Росії ХІХ – початку ХХ ст.
7. Йдеться про карту повстання Чернігівського піхотного полку.
8. Рубач М.А. (1899-1980) – український історик, доктор історичних наук (1944), професор (1945). Працював в Центральному архівному управлінні УСРР, яке видавало журнал “Архівна справа”.
9. Багалій-Татарінова О.Д. (1890-1942) – український історик, архівіст, дослідниця декабристського руху. Донька Д. І. Багалія. У 1925-1930 рр. – секретар історичної секції, науковий співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.

10. Йдеться про дружину та доньку Д. І. Багалія.

11. Суровцова Н.В. – історик, перекладач, громадська діячка. Працювала у Харкові при науково-дослідній кафедрі історії української культури (під керівництвом Д.І. Багалія). Написала статтю “Олізар і його відношення до декабристів” (Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. 1927. № 6. С. 145-161). На початку 1930-х рр. заарештована. Після 25 років ув’язнення і заслання звільнена. У 1970-і рр. репресована за участь у дисидентському русі. Після звільнення проживала в Україні.

12. Йдеться про збірник “Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні”. (Т. II. К., 1930. V+193 с.), над яким працювали Д.І. Багалій, С.О. Єфремов, В.В. Міяковський, проте після арешту двох останніх у справі СВУ редактором зазначений лише Д.І. Багалій.

13. Згадується стаття О. Д. Багалій-Татарінової “Таємна агентура на Україні сто років тому (за рапортами і записками В. С. Сотнікова)” (Декабристи на Україні. Т. II. С. 1-34).

14. Мається на увазі Валуєвський циркуляр 1863 р.

15. С.О. Єфремов.

16. Добровольський Л.П. (1867-1929) – український історик, професор Київського ІНО, науковий співробітник ВУАН, автор 16 праць, присвячених рухові декабристів.

17. Мова йде про статтю Л.П. Добровольського “Декабрист Горбачевський як мемуарист”, яка побачила світ після смерті автора (Декабристи на Україні. Т. II. С. 77-108).

18. О.Д. Багалій-Татарінова.

19. Базилевич В.М. (1892-1942) – український історик, архівіст, дослідник руху декабристів. Одним із перших започаткував вивчення декабризму на краєзнавчому рівні.

Підготували до друку Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш

ВИБРАНІ ЛИСТИ Ю.П. ПАВЛОВА

7 серпня 2004 р. виповнилось 10 років з дня трагічної загибелі сибірського декабристознавця-аматора Юрія Павловича Павлова.

Народився Ю.П. Павлов 21 липня 1937 р. у м. Петровськ-Забайкальському на вул. Декабристів. Після закінчення школи (1954 р.) вступив до Томського інженерно-будівельного інституту. У 1960 р. був направлений на роботу до Чити, де працював на будівництві телецентру. Пізніше мешкав у м. Новокузнецьку, обіймав керівні посади. У 1985 р. зацікавився рухом декабристів.

Всебічно освічений ерудит, закоханий в історію рідного краю, автор низки краєзнавчих та бібліографічних досліджень про декабристів, член ради Петровськ-Забайкальського музею декабристів, учасник “Декабристських читань” у Києві, він був справжнім подвижником-краєзнавцем, відданим своєму творчому захопленню.

До уваги читачів пропонуються листи Ю.П. Павлова до Г.Д. Казьмирчука за 1989-1991 рр., які розкривають життєві проблеми декабристознавчої спільноти на тлі суспільних пертурбацій початку 1990-х рр., і є чудовим зразком наукової епістолярної культури. Листи зберігаються у приватному архіві Г.Д. Казьмирчука. Авторський правопис збережено.

№ 1

26.09.[19]89

Уважаемый Григорий Дмитриевич!

По просьбе Раисы Ивановны Цуприк,¹ с которой я на днях встречался, будучи в командировке в г. Чите, посылаю наш указатель “Мятежной вольности сыны. Декабристы в поэзии”. Она рассказала мне о Вашей энергичной деятельности на ниве декабристоведения, пропаганде истории декабризма среди студенчества.

Я хоть и не историк, но давно уже неравнодушен к этой теме. Имею ряд публикаций в газетах, журнале, декабристском сборнике “Сибирь и декабристы” в[ыпуск] 5. “Приложил руку” к выпуску нескольких буклетов, посвящённых периоду пребывания декабристов в Забайкалье.

Если интересуется могу кое-что прислать. Имею большой обменный фонд декабристской литературы, в том числе сибирские издания.

В свою очередь, для меня представляют интерес:

1. Декабристы. Библиограф[ический] указатель литературы. 1980-1983 гг. Тот, где Вы один из составителей.²

2. Материалы межвузовской научно-практической конференции, посвящённой 200-летию С.Г. Волконского.³

Буду очень рад, если пришлёте.

Пишите, если что Вас интересует по Сибири. Например, могу дать исчерпывающую информацию по Петровскому Заводу (я делал буклет “Декабристы в Петровском Заводе”, являюсь членом совета Петровско-Забайкальского музея декабристов со дня его основания).

С нетерпением буду ждать Вашего ответа.

Всего Вам доброго!

С уважением

/Подпись/

654066 Новокузнецк Кемеровской обл. пр. Октябрьский № 51, кв. 41
Павлов Юрий Павлович.

P.S. Если найдётся время внимательно просмотреть указатель и при этом возникнут вопросы или появятся замечания – восприму с благодарностью.

/Подпись/

№ 2

05.02.[19]90.

Уважаемый Григорий Дмитриевич!

Ровно месяц тому назад получил Вашу посылку с такими интересными, нужными для меня декабристскими материалами. Очень Вам благодарен за всё присланное! Особый интерес представляют, конечно, указатель “Движение

декабристов” и “Материалы конференции...” Знакомство с ними доставило мне много приятных минут. Спасибо!

С ответом задержался не в отместку за Ваше длительное молчание (уже не знал что и думать), а просто потому, что сразу же засел выполнять Вашу просьбу – выбирать газетный материал, который не вошёл в присланный указатель. А это, сами понимаете, дело не одного вечера. К тому же за этот месяц дважды побывал в командировках. Сейчас вот нахожусь в 3-ей, в Томске (здесь филиал нашего Сибирского института “Спецпроектреставрация”, архитектурную мастерскую от которого по Кузбассу я и возглавляю). Вот и решил письмо написать здесь, чтоб лишний вечер не пропадал, а всё что я для Вас приготовил пошлю по-приезду домой. Карточки по газетам готовы, если хотите, могу посмотреть и журнальные материалы. Сразу же хочу оговориться, что газетными материалами я владею тоже не полностью, однако прибавка значительная. Поскольку у Вас пропуска не только по Сибири, высылаю сведения и по другим регионам. Очень бы Вас просил карточки после обработки вернуть. Думаю, что у Вас найдутся помощники их переписать.

Некоторые замечания и предложения по Вашему указателю я пришлю вместе с карточками (сами понимаете, на память нет надежды, а указателя под руками нет).

А вообще Вы делаете большое и очень нужное дело. Пока это расшевелиятся московские “академики”, найдут издательскую базу, согласуют, утрясут... и пройдут очередные 25 лет. А кому нужна такая периодичность? Молодцы украинцы! Долго Вы там были равнодушны к декабристам (не в обиду будет сказано), но зато теперь взялись основательно и прочно. Единственное пожелание: “Так держать!”

Ваше предложение принять участие в очередной конференции “Декабристские чтения” с удовольствием принимаю. До 1 марта вышлю тезисы. К сожалению, мало времени, чтобы сообщить другим товарищам.

Впрочем, они могут приехать пока гостями, не так ли? Ведь до осени ещё так далеко.

Поскольку моя работа, так сказать, “не по профилю” моих декабристских увлечений, то я буду испытывать определённые трудности в оформлении командировки на Украину.

Хочу заручиться Вашей поддержкой. Поближе к конференции понадобится солидное письмо в адрес моего руководства.

Григорий Дмитриевич, а вот Вы почему-то никак не отреагировали на наш указатель. Хотелось бы получить замечания и предложения. Ведь лет через пять можно было бы издать продолжение в части советской поэзии. Если Вам известны стихи украинских поэтов, нами пропущенные, очень бы просил Вас посодействовать в их получении.

Что касается сибирских изданий о декабристах, то беру Вас “на учёт”. Но для этого я должен знать, чем Вы обладаете к настоящему времени. На регулярной переписки не настаиваю, тем более, что я ей очень перегружен. Будет потребность что-то сказать, предложить, известить или ответить на вопросы – пишите, пожалуйста.

А пока желаю всего Вам доброго и наилучшего!

Творческих удач и свершений!
Искренне
Юрий Павлович.

№ 3

11.02.[19]90
Новокузнецк

Здравствуйтесь, Григорий Дмитриевич!

Посылаю обещанное и несколько буклетов. Мой буклет “Декабристы в Петровском Заводе” имеет три издания и каждое отличается друг от друга. Второе – исправленное и дополненное.

К слову сказать, оформление обложки своего буклета и 2-го издания буклета об И. И. Горбачевском выполнял Ваш покорный слуга. На отсутствующие в Вашем указателе, и посылаемые мною буклеты я не стал посылать карточки, в следующей указателе Вы их включите, основываясь на источники.

Кроме карточек на газеты, посылаю несколько карточек на пропущенные Вами книги, буклеты и пр.

А теперь несколько вопросов и мелких замечаний по Вашему указателю.⁴

Вопросы:

1. Почему не включён роман-эссе В. Чивилихина “Память”?

2. То же книга Г. Цуриковой “Сто прапорщиков”?

3. Не включены книги выпуска 1987 г.:

а) Сибирские письма декабристов сост. Т.С. Комарова (Нифонтова). – Кр[аснояр]ск.

б) О. Форш “Первенцы свободы”, Кр[аснояр]ск.

в) Л. Ермолинский “Костёр на вершине” (в книге повесть “Голубая звезда” Иркутск.

Замечания:

1. п. 28. Надо “Бриген”, а не “Бригген”

2. п. 30. В книгу включены настолько важные воспоминания о декабристах, что их нужно указывать все отдельно, как Вы делаете, например, по сборникам “Сибирь и декабристы”.

3. п. 41. надо “Штейнгейль”, а не “Штейнгель”.

4. п. 429. Надо Сергеев М.Д., а не... М.А. Убрать лишнюю сноску на Сергееву М.А.

5. п. 464. Надо А.Е. Мозалевский, а не А.Е. Мозгалевский. Здесь же исправить аннотацию. В статье речь идёт о жизни Мозалевского, его роли в восстании и т. д., а не только о сибирской ссылке.

6. п. 503. Надо “Записал П. Леснов”, а не П. Лесков. Внести поправку и в указатель имён.

7. п. 736. Надо “Сидоровский Л.”, а не “Сидоровский Я.”

8. п. 1126. Надо “Нифонтова Т.С.”, а не... Т.О. Исправить и в именном указателе.

9. В указателе имён объединить Павлов Ю. и Павлов Ю.П., Сергеев М. и Сергеев М.Д. Внимательно посмотреть аналогичные случаи.

10. стр. 193. Надо Цурикова Г., а [не] Цуприкова Г.

11. Если будете переиздавать указатель, то не нужно включать стихи. Наверное понимаете почему.

12. Почему не включены пьесы о декабристах?

13. Почему не включены фотоальбомы с иллюстрациями декабристских мест?

Вот и всё, что я хотел сказать.

Одновременно посылаю тезисы к конференции. Пятёрку вкладываю в один из своих буклетов. Несмотря на то, что писать Вы не любите, жду ответ с подтверждением получения моих материалов.

С уважением
/Подпись/

№ 4

5.07.[19]90
г. Новокузнецк

Дорогой Григорий Дмитриевич!

Почти полгода от Вас нет никаких вестей. Обижаете. Ещё в феврале я послал Вам пачку разных бумаг и просил хотя бы коротко откликнуться, но...

Понимаю, была конференция, была весенняя сессия, но теперь-то уж можно ответить.

Сами понимаете, что мне небезинтересно – попал ли я в число будущих докладчиков на декабристских чтениях, пригодились ли мои карточки?

Сейчас с удовольствием изучаю прекрасную книгу Г. Принцевой “Декабристы в изобразительном искусстве”. Купили?

В общем, жду с нетерпением подробного письма, желательно с ответами на мои вопросы (февральские).

С уважением

/Подпись/

№ 5

22.07.[19]90
Новокузнецк

Дорогой Григорий Дмитриевич!

Письмо Ваше получил и спешу ответить. И хотя у меня большая переписка, деловым людям стараюсь отвечать без задержки, дабы была в этом практическая польза.

Например, если бы Вы написали мне о книге Г. Принцевой “Декабристы в изобразительном искусстве” хотя бы на месяц пораньше, то книгу бы имели. А сейчас, как говорится, “паровоз ушёл”.

Впрочем, буду иметь Вас ввиду, т. к. могут поступить предложения от корреспондентов или книга “вынырнет” где-нибудь в городе.

Книга представляет из себя прекрасно изданный в ГДР альбом в цвете с подробными комментариями в конце о каждом экспонате (репродукции).

Много чёрно-белых фотографий декабристов, из них значительная часть публикуется впервые.

Предыдущие два издания Г. Принцевой жалкое подобие этого фолианта, роднит их только название.

А Вашу книгу об Е. Оболенском я бы хотел иметь.⁵ Думаю, что смогу найти за неё в своем обменном фонде что-то интересное для Вас.

Рад, что карточки мои пригодились и горячо буду признателен, если моя фамилия появится в числе участников создания указателя.

Указатели литературы по движению декабристов за 1988, 1989 рад буду получить. Организую их рекламу среди своих корреспондентов. Напишите, куда им обращаться: к Вам или в университет.

Григорий Дмитриевич, убедительно прошу Вас известить меня о дате конференции не позднее, чем за месяц. Во-первых, трудности с билетами, во-вторых, надо будет найти подход к начальству. Неплохо, если будет заготовлено письмо на имя моего руководителя с просьбой отпустить меня на конференцию.

Письмо пришлите мне на имя директора “Сибгипромега” Михеева Николая Ивановича (я перехожу работать в эту фирму). Если найдёте моё февральское письмо – ответьте на вопросы, пожалуйста.

Всего Вам доброго.

С уважением, Ваш Юрий Павлович

№ 6

26.09.[19]90

Здравствуйтесь Григорий Дмитриевич!

Официальные бумаги для участия в “Декабристских чтениях” получил. Большое спасибо! Руководство прониклось и разрешило мне командировку. Вылетаю 9.10 утром через Москву (от нас нет прямого рейса). Если всё будет складываться удачно, то 10.10 утром буду в Киеве.

Хочу привезти с собой небольшую выставку “Декабристы в Петровском Заводе” (буклеты, большая раскладушка с фотографиями, графические работы худ. Н. Полянского и др.).

Будьте добры, позаботьтесь о месте, где можно будет показать выставку.

Если будут какие-то вопросы или просьбы – мне можно позвонить:

Служ. т. – 46-02-24.

Дом. т. – 47-35-02.

Разница во времени с вами 4 часа. Я работаю с 8³⁰ до 17¹⁵ местного.

Ещё убедительнейшая просьба. Поручите кому-нибудь из Ваших помощников, пожалуйста, купить мне билет на вечерний поезд из Киева до Москвы на 13.10, т. к. 14.10 вечером у меня авиабилет из Москвы. Желательно купейный или СВ, но при отсутствии можно и плацкартный. По приезду сразу же рассчитаюсь.

Деньги для бронирования гостиницы вкладываю в конверт этого письма.

До скорой встречи!

С уважением

№ 7

30.XI.[19]90
Новокузнецк

Здравствуйте, Григорий Дмитриевич!

К великому моему огорчению не получились снимки группы в Василькове. Видимо, нечаянно сбил установку ф/аппарата “на автоматическую выдержку” и щёлкал, выходит “от руки”. В результате 2/3 плёнки оказалось засвеченной. Повезло только В.А. Федорову⁶ и Андрюше.⁷ В.А. я уже выслал снимки (получилось ещё 3 кадра с его и моим участием).

Посылаю снимки для Андрея, передайте 2 ему с моими наилучшими пожеланиями успехов в учёбе и декабристоведении (он очень славный и кажется не испорченный); 1 фотографию, если хотите, можете оставить для себя.

За это время я уже обменялся письмами, материалами, информацией со Шведом, Вавренюком, Малиновской, Трубецкой, Авербух, Кавецкой⁸ и др. Так что и в этом смысле встреча была весьма полезной. К сожалению, в Гродно поехать не представилось возможности. Надеюсь, что 1-я Белорусская декабристская конференция прошла успешно. От Кузнецовой⁹ знаю, что Вы собираетесь в Ленинград. Удачи Вам желаю. Может быть, еще туда удастся вырваться.

Что с нашей затеей в отношении Ассоциации декабристоведов? Сдвинулось ли дело? Могу ли я чем-то помочь, например, кинуть клич среди любителей-“декабристов”?

Какие перспективы издания материалов Вашей – V конференции в Киеве?

Получил письмо от Витебского Кр[аеведческого] музея. Постараюсь им помочь. Из всех кому я писал молчит, почему-то, Наталья Ивановна Булаевская, я отослал ей своё выступление, отредактированное для публикации в одной из газет (по её просьбе).

Пишите. Не исчезайте надолго.

Дружески,

Ваш Юрий Павлович.

№ 8

10.02.[19]91.
Новокузнецк

Добрый день, Григорий Дмитриевич!

Спешу уведомить Вас, что бандероль с указателями получил. Большое спасибо за внимание и заботу!

Не могу не выразить свою сердечную признательность за то, что Вы приняли меня в свою учёную “компанию” и причислили к соавторам указателя.¹⁰

Если бы в то время, когда я подбирал для Вас карточки, я мог предположить, что указатель по газетным материалам выйдет отдельным

дополнением, да ещё с моим соавторством, то мог бы развернуть это дело пошире, воспользовавшись материалами других. А пока что указатель далеко не полон. Может быть стоит подумать о более полном его издании? Большую часть работы я бы тогда взял на себя. Подумайте.

Конечно же указатель не обошёлся без досадных ошибок и неточностей. Свои замечания я пришлю отдельно. Извините, что не отпечатал на машинке – отдал её во временное пользование, а ответ не хочется задерживать.

Особо благодарен за приглашение участвовать в декабристских чтениях в Белой Церкви. Буду планировать своё участие и до обозначенного срока вышлю тезисы выступления.

Обещаю быстро распространить, как приглашение, так и пропаганду энциклопедического справочника.¹¹ Потом не жалуйтесь на поток желающих приехать на декабристские чтения. Желаящие найдутся и немало.

Получил из Ленинграда нелестные сведения о нахрапистом поведении там Синюгина.¹² К сожалению, приходится констатировать что наша великолепная задумка по объединению в Ассоциацию декабристоведов¹³ попала в не очень надёжные руки. Давайте думать, как это положение исправить.

В отношении даты чтений. В сентябре моему шефу исполняется 60. Не дай бог, чтобы эти события совпали. Я узнаю точную дату и сообщу, иначе мне к Вам не попасть, т. к. наверняка на мне будет лежать сочинение приветствия от Ассоциации проектировщиков.

С подачи Н. Булаевской¹⁴ в “Киевской правде” за 12.01.91 опубликовали мой материал о М. Шутове, правда в сильно урезанном виде. Однако, всё равно приятно.

Всего Вам доброго! С нетерпением ожидаю материалы IV чтений.

Крепко жму руку, Ваш Ю. П.

№ 9

20.03.[19]91.

Новокузнецк

Здравствуйтесь, Григорий Дмитриевич!

Две недели тому назад вернулся из Ленинграда, где был на учёбе.

Общался с местными декабристологами, был у них на заседании декабристской секции, выступил с рассказом о памятниках и памятных местах Петровского завода с показом слайдов, которые я привозил тогда в Киев.

Был в гостях у К.Э. Кузнецовой, видел присланные Вами материалы прошлых декабристских чтений. Думал, что по приезду тоже получу. Но, однако же, не получил до сих пор. Надеюсь, что я ничем Вас не прогневил, просто руки не дошли. Буду ждать.

Приглашения на конференцию в Белую Церковь разослал по Сибири не менее, чем в 20 адресов. Получил уже первые отклики с желанием поехать от музейщиков Красноярска и Петровска-Забайкальского. Так что ждите заявок и тезисов. Я тоже свои направляю.

У науч[ого] сотруд[ника] Петровского музея декабристов О.С. Болотовой есть большое желание существенно дополнить указатель газетных материалов (помните, я Вам писал, что мой перечень карточек далеко не полон). Как Вы на это смотрите, есть ли возможность издать в удобовимом (чтобы не было второго дополнения) виде?

Ещё в Ленинграде пообщался с внуком Д.И. Завалишина – Б.И. Еропкиным. Он приглашал меня к себе домой и я не отказался. В результате получил на несколько дней для прочтения и изучения несколько неопубликованных глав “Записок” Завалишина. Конечно в машинописной копии. Я был наслышен об этих “Записках”, но и мечтать не мог, что они попадут мне в руки. И вот поди ж ты, старик раздобылся и проникся доверием. Ну, я его конечно не подвёл.

О Бестужевских чтениях 24-26 апреля с[его] г[ода] в Улан-Удэ я, кажется, Вам сообщал. Думаю съездить, если повезёт.

Всего Вам доброго и наилучшего!

Передайте, при случае, привет Андрюше Силкину. Славный у Вас ученик! Дай Бог, чтобы жизнь его не испортила.

С уважением

/Подпись/

№ 10

14.05.[19]91.

Добрый день, Григорий Дмитриевич

Благодарю Вас за все присланные материалы и приношу извинения за задержку с ответом, связанную с поездкой в Забайкалье, а потом интенсивной работой на “fazende” во все выходные и празд[ничные] дни.

Был в Чите, Петровском Заводе, Улан-Удэ, Гусиноозерске и Новоселенгинске. И это всё за 15 дней – “галопом по европам”. В Чите гостевал у Р.И. Цуприк. Она постепенно охладевает к декабристским делам, увлечённая созданием музея истории здравоохранения Забайкалья.

В Петровском побывал в музее декабристов, потолковал с О.С. Болотовой – н. с. музея, в т. ч. о продолжении указателя газетных материалов. Они у них весьма богатые, рассортированы по темам, так что работать с ними будет легко. Я передал Ваше мнение по поводу целесообразности работы над продолжением указателя и трудностью издания и всё-таки мы решили заняться и сделать ещё одно дополнение. Авось повезёт!

Многие товарищи, кому я посылал от Вашего имени приглашения для участия в V Дек[абристских] чтениях, изъявили желание принять участие. Впрочем, Вы должны были уже получить заявки и тезисы. А вот С.Ф. Коваль¹⁵ сказал мне при встрече, что сначала засобирился поехать, а потом передумал. Выдвинул ряд оправдательных доводов. Но, я думаю, основной в том, что имеющиеся декабристские объединения (официальные и неоф[ициальные] не хотят контактировать друг с другом). Я уже заметил, если конференцию собирают иркутяне, то там нет определённого круга лиц, если новосибирцы – другого и т. д. Извечная борьба в научных кругах.

Правда, С.Ф. сказал, а что Гр[игорий] Дмитриевич сам-то не мог написать? Я ответил, что не знаю, что я послал ему приглашение не по Вашему поручению, а как бы сдублировал от себя. Улан-Удэнцы, глядя на него тоже захотели ехать. Ну, да и бог с ними.

В связи с этим я даже не стал заводить разговоры об Ассоциации декабристоведов. Этот призыв должен прозвучать от солидного профессионального декабристоведа или от группы. Если бы у меня было обращение, которое мы приняли в Киеве, я бы, пожалуй, тоже не стал его зачитывать на конференции, по принципу: “каждый сверчок знай свой шесток”.

Как прошли мероприятия, посвящённые 200-летию Н. Бестужева. В общем-то, неплохо. Были накладки и с транспортом, и с размещением в гостинице, и с питанием, но всё потом как-то утрясалось и никто не был обижен.

Торжества начались в Улан-Удэ 23.04., но я в это время был в Петровском, утрясал служебные дела. В этот день была служба в соборе в память декабристов, умерших на терр[итории] Бурятии, экскурсия в Илгинский дацан (буддийский), а вечером – концерт мастеров искусств. Назавтра утром все официальные участники отъезжали из У[лан]-Удэ в Гусиноозерск. Вот тут я к ним и присоединился. Ехали в многоместной “Тойоте” с семьёй Старцевых – потомков Н. Бестужева. Среди них были – Галина Арсентьевна – жена А.А. Старцева – правнука. Их дети Алексей и Ольга со своими детьми – Лёшей и Мишей. С Г[алиной] А[рсентьевной] и Алексеем я познакомился, будучи у них во Владивостоке в 1983 г., поэтому завязался разговор старых знакомых.

После размещения и обеда в гостинице в Гусиноозерске, все поехали в Новоселенгинск и сразу на мемориал декабристов. Там уже было много народа. Школьники, в основном буряты, исполнили музыкально-поэтическую композицию, посв[ящённую] Н. Бестужеву. Потом батюшка отслужил панихиду, раздав 200 свечей, которые зажгли с большим трудом при наличии ветра. А вот началась служба, ветер стих и так стало торжественно тихо при множестве горящих свечей, цветов на могиле.

Затем поехали в музей, где потомков встречали с соотв[етствующим] ритуалом на высоком крыльце бурятские ребята в нац[иональных] костюмах. После экскурсии состоялся интересный лит[ературно]-муз[ыкальный] салон. Пела профессион[альная] певица стар[инные] романсы.

Назавтра весь день была конференция. Её программу я Вам посылаю. Конференция проходила в Доме культуры. Сцена была украшена большим портретом Н. Бестужева. Все обратили внимание на сходство Алексея Старцева со своим знаменитым прапрадедом. Были выпущены и тезисы, правда небольшим тиражом по цене 3 руб. Продавали также хорошие книги (были и декабристские), но я прозевал, вымпелы и значки с портретом Н. Бестужева. Кстати всё это Вы можете заказать, если напишите в музей или В.В. Гапоненко – одной из организаторов по адресу:

671290 с. Новоселенгинск Бур[ятская] [А]ССР ул. Бестужева, Музей декабристов

670045 Улан-Удэ ул. Комсомольская, 42, кв. 52 Гапоненко Валентина Владимировна.

Между прочим, если Вам удастся заполучить эту женщину на конференцию, она засверкает другими гранями. В.В. очень эмоц[иональная] женщина, канд[идат] наук, много знает о декабристах, много работает в архивах, скоро выйдут её книжки с публ[икацией] неизв[естных] декабр[истских] м[атериал]ов.

Конференцию “Декабр[истские] чтения-V” можно провести и в октябре, не желательно не позже 10-го. В общем в период между 10.09 и 10.10.

Всего Вам доброго. Жду точной даты.

Искренне, дружески Ваш Ю. П.

№ 11

10.11.[19]91.

Дорогой Григорий Дмитриевич!

Некоторое время тому назад получил от Вас весточку, которая, по крайней мере, пролила свет на положение с проведением Декабристских чтений.

До некоторого момента я ещё надеялся, что они состоятся, и планировал свою поездку на Украину. Теперь мои надежды окончательно рухнули.

Дело тут, конечно, не столько в кознях, чинимых вашей кафедрой и личных неузязках, сколько в той обстановке, которая сложилась в стране, недавно называвшейся Союзом нерушимым республик свободных.

Полагаю, что движение декабристов не вписывается в идеалы самостийной Украины.

Если Вам удастся провести Декабристские чтения в этом году (в 25-28. XI. я не верю, т. к. сегодня уже 10. XI а от Вас нет дополнительных вестей), то это будет Ваша лебединая песня. Но сдаётся мне, что лебединая песня прозвучала золотой осенью прошлого года.

О предполагаемой дате чтений никому писать не буду. Если что-то у Вас получится, то Вы, или Ваши помощники, известите сами – ведь заявки на участие имеются.

Дай Бог Вам удачи! (В том числе и в издании материалов или тезисов). Если удача с тезисами Вам всё-таки привалит – не забывайте меня. Нужные средства сразу вышлю. Вот только если к тому времени у вас введут гривны – что тогда? У нас здесь ничего радостного. Жизнь стремительно ухудшается. Кузбасс платит полной мерой за забастовки – огромными очередями за хлебом, молоком, неотоваренными талонами на минимум продуктов и астрономическими ценами на мясо, колбасу и масло.

Декабристских контактов становится всё меньше. До декабристов ли, когда люди в постоянном напряжении и заботе о хлебе насущном. Хорошо говорить “не хлебом единым жив человек”, когда он есть.

Ну будьте здоровы и всего Вам доброго и наилучшего! Желая успехов в Ваших научных делах!

Надеюсь, что наши контакты не прервутся.

Ваш Ю. Павлов

Дорогой Григорий Дмитриевич!

На днях заказным письмом отправил Вам 20 руб., которые, хочется надеяться, получили.

В довершении неудобств при отправлении переводов в связи с выплатой пенсий, выяснилось при оформлении зак[азного] письма, что переводы на Украину (наряду с Балтией и Грузией) не принимаются. “Вот тебе, бабушка, и Юрьев день!” Что-то ждёт ещё нас впереди на пути конфронтации Россия – Украина. Ведь наш козёл Ельцин также не предсказуем, как и ваш Кравчук.

Помню, как осенью 1990 г. студенты на площ[ади] Жовтн[евой] Революции выставили на плакатах в том числе: “... Кравчук – ни!” А теперь надо же ты – национальный герой! По-моему, все они бывшие партайгеноссы одним миром мазаны.

И всё-таки не смогу я принять ни душой, ни разумом разъединение украинцев и россиян. Что ж теперь делать, когда в Симферополе живёт моя тётка, школьный учитель, по Украине разбросаны однокашники, просто друзья, декабристолубы. Точить штыки что ли друг против друга.

Нонсенс! – как сейчас говорить модно. Остаётся одно: верить и надеяться! Должен же, наконец, восторжествовать здравый смысл! И несмотря на то, что мы живём теперь в разных “независимых” государствах наши общие корни всё-таки останутся неразрубленными.

Сейчас я поддерживаю связь с вашими киевскими женщинами-энтузиастами. Они подробно делятся новостями, кое-какими материалами. Описали в тёплых тонах встречу за круглым столом, организованную Вами в день 14 декабря.

Мы тоже здесь отметили это событие в узком кругу пушкинистов и декабристолубов и даже с выпивкой и проч. Живём, действуем и верим, что феномен декабризма не удастся опорочить никаким новоявленным патриотам и лжеисторикам. Историю не перепишешь и память не вытравишь, как бы это кому не хотелось.

Отвечая на Вашу просьбу в отношении газетных материалов по поводу борьбы за церковь декабристов в Чите, скажу, что в данный момент нет возможности скопировать эти материалы, но эта возможность должна скоро представиться.

А ещё хочу поделиться с Вами одной задумкой, которую мы уже более года начали осуществлять.

Решили заложить в ЭВМ биографические, библиографические, статистические и проч. данные о декабристах и создать универсальный справочный материал, перенеся его потом на дискету.

Сейчас накапливаем данные на картотеку.

Вот пока и всё.

Желаю Вам здоровья, успехов и всего самого доброго!

Обнимаю, Ваш

№ 13

15.02.[19]92.
Новокузнецк

Дорогой Григорий Дмитриевич!

Только что получил материалы V-й (увы несостоявшейся) Всеукраинской конференции и немедленно даю ответ.

Сердечно благодарю Вас заботы и низкий поклон Вам за все Ваши хлопоты, связанные с подготовкой и борьбой за конференцию, за выпуск этих материалов! Приятно что нашими совместными стараниями в материалах появились новые имена из Сибири.

Приятно было узнать, что Вы доверили мне руководить краеведческой секции. Как жаль, что секция не состоялась. Однако, не век же пребывать нам в этом кошмаре и неразберихе!

Не могу ещё раз не напомнить слова нашего любимого поэта:

“Товарищ, верь – взойдёт она
Звезда пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна...”

Думаю вспрянет и Россия, и Украина, и Белая Русь, и мы ещё встретимся в тесном дружеском кругу! Я верю в это несмотря ни на что.

Обещаю, что о предстоящих конференциях в Сибири я буду Вам сообщать заблаговременно, однако думаю, что в ближайшие 2 года вряд ли где-то кто-то рискнёт проводить, т. к. цены на всё настолько баснословны, что не приведи Господь.

Сообщаю адреса которые Вы просили:

1. 673010 г. Петровск-Забайкальский, Читинской области,
ул. Декабристов, 19. Музей декабристов Болотовой Ольге Степановне.

2. 660018 Красноярск, ул. 8-го марта, № 5, кв. 74. Комаровой Тамаре Семёновне.

Однако я собирался сегодня писать им обоим, поэтому напишу, чтобы выслали по 20 руб. в заказном письме.

О материалах по церкви “декабристов” в Чите помню, но ещё не снял копию. На днях постараюсь это сделать.

Всего Вам доброго и наилучшего.

Дружески Ваш

Ю. П.

№ 14

[30.02.1992]

Дорогой Григорий Дмитриевич!

Письмо Ваше получил, спасибо! Отвечу позднее, а сейчас спешу выслать 20 руб. причём заказным письмом, т. к. не пробиться к окошкам, где переводы, – там выплачивают пенсии. Так что рискую. Подтвердите, пожалуйста, получение денег открыткой.

ПРИМІТКИ

1. Цуприк Р.І. – декабристознавець, м. Чита, учасниця “Декабристських читань” у Києві.
2. Декабристы: Указатель литературы. 1980-1983 гг. / Составители: Г.Д. Казьмирчук, Т.Н. Соловьёва, С.П. Стельмах, Ю.М. Шлапак. – К., 1985. – 44 с.
3. Декабристские чтения: Материалы Межвуз. науч.-практ. конфер., посвящённой 200-летию со дня рождения С.Г. Волконского и 1000-летию со дня образования г. Василькова (14-16 декабря 1988 г.) / Под ред. Г.Д. Казьмирчука. – Вып. II. – К., 1989. – 123 с.
4. Йдеться про покажчик: Движение декабристов: Указатель литературы. 1977-1987 / Г.Д. Казьмирчук, отв. ред. Сост.: Г.Д. Казьмирчук, Р.С. Вавренюк, А.С. Каревин и др. – К., 1988. – 194 с.
5. Йдеться про монографію: Вавренюк Р.С., Казьмирчук Г.Д. Декабрист Евгений Оболенский: Жизнеописание. – К., 1990. – 289 с.
6. В.О. Федоров – доктор, історичних наук, професор Московського державного університету ім. М. Ломоносова.
7. А.В. Сілкін – студент Київського університету, один з найактивніших учасників “Декабристських читань”, учень Г.Д. Казьмирчука.
8. Згадуються активні учасники київських “Декабристських читань”.
9. Кузнецова К.Е. – голова декабристської секції Ради підтримки Державного музею .Санкт-Петербургу, учасниця “Декабристських читань” у Києві.
10. Йдеться про покажчик: Движение декабристов: Указатель газетных материалов 1976-1989 гг. / Сост.: Г.Д. Казьмирчук, А.С. Каревин, Ю.П. Павлов. – К., 1990. – 29 с.
11. Мається на увазі “Декабристи на Україні: Енциклопедичний довідник”, який так і не був опублікований. Над його написанням працювали українські декабристознавці М.М. Лисенко, М.П. Савичев, Г.Я. Сергієнко, Г.Д. Казьмирчук та ін.
12. Синюгін С.В. – секретар Пушкінського клубу, м. Нижній Новгород. Один з ініціаторів заснування Асоціації декабристознавців.
13. Пропозицію про утворення Асоціації декабристознавців висловили учасники четвертих “Декабристських читань” (Київ, вересень 1990 р.). Через розвал Радянського Союзу ідея не була втілена у життя.
14. Булаєвська Н. – заст. голови Київської обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, одна із засновників “Декабристських читань” у Києві.
15. Коваль С.Ф. – доцент Іркутського держ. ун-ту, лідер сибірської школи декабристознавців, організатор низки наукових конференцій, присвячених декабристам, редактор збірників документальних матеріалів.

Підготували до друку Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш, О.В. Вербовий

Дослідження популярної теми.

Казьмирчук Г.Д. Декабристоведение: итоги и проблемы 1917-1993 гг. / Киевский ун-т. – К., 1993. – 115 с.*

У сучасних умовах демократизації та гласності відкриваються сприятливі можливості для різнобічних, неупереджених історіографічних досліджень, які мають відігравати важливу спрямовуючу роль у поступі української історичної науки, підбиваючи зважені підсумки зробленого і визначаючи перспективи дальших розробок.

На жаль, такі конче необхідні для істориків та громадськості дослідження тільки-но починають розгортатися. Тому слід всіляко вітати вихід у світ рецензованої ґрунтовної монографії відомого декабристознавця Г.Д. Казьмирчука з історіографії “благовісників свободи”. З 1917 р. і до наших днів декабристознавство в країні рад, а згодом на терені СНД пройшло складний, непересічний шлях. Але безсумнівним є те, що за всяких обставин ця проблематика залишалася популярною в науковому середовищі. Пояснюється це напевно насамперед тим, що за тоталітарного, більшовицького ладу декабристський рух привертав увагу своєю революційністю, імпонував класовим підходом до історичної дійсності, а в умовах незалежної України декабристи викликають особливий інтерес науковців та громадськості як “первістки свободи”, “апостоли правди”.

Внаслідок цих обставин, як нам здається, декабристський рух вивчався, а також і видавалися відповідні джерела, досить рівномірно протягом досліджуваного періоду. Але автор цілком має рацію, виділяючи певні етапи розвитку декабристознавства в СРСР, оскільки вони відображають певну специфіку у дослідницькій роботі.

Рух декабристів є однією з найцікавіших, найповчальніших сторінок історії Російської імперії. На російських, українських, білоруських, молдавських землях дворянські революціонери жили і боролися проти царизму, своєю просвітницькою діяльністю у засланні зробили вагомий вклад у розвиток культури бурятів, грузинів, вірменів, азербайджанців.

Автор монографії цілком чітко стоїть на плюралістичних методологічних позиціях, рішуче засуджує крайнощі непримиренного ставлення до інакомислення, що було таким характерним для тоталітарного ладу. Але цілком слушно знаходить позитивні риси у дослідженнях усіх періодів, відзначає недоліки та хиби, пропонує перспективні шляхи дальших досліджень.

У книжці декабристознавство розглядається як складова частина історіографії народів СНД, оскільки зарубіжна наукова література до систематичного розгляду не залучається.

* Рецензія друкується зі скороченнями

Важливою позитивною рисою монографії є те, що досить докладно розглядаються різні наукові заходи (конференції, читання тощо), присвячені декабристському рухові, в Києві, Ніжині, Гродно та інших містах. Систематично скликаються “Декабристські читання” в Києві, а 1990 р. на них було ухвалено рішення про створення “Асоціації декабристознавців”, підтримане рядом відомих фахівців. Подібний матеріал є особливо важливим нині, коли вихід у світ історичних журналів через різні негаразди постійно затримується, і громадськість не має можливості своєчасно діставати інформацію про подібні заходи.

У першому розділі розглядається історіографічна література (другого ступеня) з проблеми з включенням кількох оглядів праць зарубіжних авторів. Особливо змістовні характеристики досліджень про декабристів належать Д. Багалію, І. Звавичу, М. Лисенку, Г. Невелеву, М. Нечкіній, С. Окуню, Л. Олійнику, П. Парадизову, Є. Тарле та ін. Автор стисло, але переконливо розкриває вклад кожного з них у розгляд літератури про декабристський рух, не обходячи і певні перекручення, пов’язані з ідеологічно-кон’юнктурними штампами другої половини 1930-х рр. Це, зокрема, стосується нестримної закомплексованої критики школи М.М. Покровського та його учениці М.В. Нечкіної (с. 13-14).

Важливі статистичні підсумки історіографічних досліджень 1975-1990 рр. підбив Г.Д. Казьмирчук. За ці роки було написано понад 80 праць, присвячених розвитку радянського декабристознавства, 21 – аналізу дожовтневої декабристознавчої літератури, 30 – вкладу певних істориків до розробки історії руху декабристів, і тільки 8 праць, в яких розглядається зарубіжна історіографія декабризму.

В книжці переконливо розкриваються труднощі повноцінних досліджень в умовах командно-адміністративної системи на прикладах декабристознавства вивчаючи літературу 20-30-х рр., Г.Д. Казьмирчук натрапив на такі обмеження. За “порадою” співробітників спецхрану ЦНБ АН УРСР 1977 р. йому довелося зняти посилання на праці М. Грушевського, М. Яворського, О. Гермайзе, П. Филиповича та ін. (с. 20).

Варто відзначити різнобічний зважений підхід автора до залучення історіографічних праць. Це особливо виразно видно на прикладі ставлення до доробку такого видатного декабристознавця, як М. Нечкіна. Він рішуче виступає проти культу непогрішності Милиці Василівни, яка однозначно перебільшувала значення впливу російської дійсності на декабристів, певною мірою ігноруючи дію передових західноєвропейських ідей на “провісників свободи”. Автор книжки стоїть на тій реалістичній позиції, що слід враховувати всі першопричини виникнення руху декабристів, вивчати їх у тісному взаємозв’язку (с. 24-25).

Справедливо ставиться питання про важливість вивчення декабристського руху не тільки істориками, а й іншими суспільствознавцями. Особливий наголос робиться на літературознавстві, особливо в зв’язку з вивченням теми “Декабристи і Т.Г. Шевченко”, ставиться питання про вивчення декабристознавчих шкіл в Україні, Сибіру, Білорусі, Молдові та ін.

На закінчення розділу наводяться огляди зарубіжної літератури з декабристознавства.

Г.Д. Казьмирчук висуває пропозицію про створення історіографічної монографії з декабристознавства (с. 32). Як нам здається, рецензована праця є важливим вкладом у здійснення цього важкого завдання.

Наступні розділи монографії (II-V) виділено за принципом розвитку історичної думки з декабристознавства, за певними якісно окресленими історичними етапами. Така структура нам здається стрункою та логічною.

У розділі II аналізується декабристознавство 1917 – першої половини 30-х рр. Особливий інтерес викликає матеріал про українську школу декабристознавців, очолювану акад. Д. Багалієм. До неї належали В. Базилевич, В. Міяковський, Л. Добровольська, Л. Гофман, О. Гермайзе, П. Филипович та ін. Протягом багатьох років про ряд репресованих членів цієї школи не було навіть згадок в радянській історіографії. Автор зазначає, що даною тематикою в Україні займалися Істпарт ЦК КП(б)У, Інститут історії ВУАМЛІН, кафедра історії України ВУАН, але чомусь не згадується Інститут марксизму в Харкові. Матеріали про декабристів друкував орган українського товариства “Історик-марксист”, часопис республіканського істпарту “Літопис революції” та інші наукові, суспільно-політичні журнали та альманахи.

Гострі суперечки розгорнулися навколо концепції Д. Багалія, М. Грушевського, С. Єфремова про “український декабризм”. Як справедливо твердить автор, прихильники цієї концепції вважали, що в Україні серед декабристів були такі, які були виховані українською дійсністю, її історією та звичаями. Вилицодержавницьки настроєні їхні опоненти рішуче заперечували цьому, виражаючи однозначно заідеологізований класовий підхід до дворянських революціонерів.

Слід зазначити, що особливо змістовними та якісними були дослідження про декабристів, видані саме в 20-х р., коли ще не досяг свого апогея тоталітарний лад в СРСР.

Порушувалося питання про зіставлення лібералізму з дворянською революційністю декабристів. Значна увага приділяється аналізу складних досліджень біографічного характеру. Так, українська дослідниця Л. Медведська написала ґрунтовні монографії про С. Муравйова-Апостола, П. Пестеля. У цих працях розкривається ставлення декабристів до революційних подій за кордоном та вплив їх на розробку питань тактики декабристів. На жаль, у рецензованій книжці не згадується про те, що С. Муравйов-Апостол був потомком українського гетьмана Д. Апостола. А ця згадка дала б можливість відзначити волелюбні національні традиції декабриста (с. 62).

Докладно розглядається література про повстання Чернігівського полку. В дослідження цієї теми значний вклад зробив відомий декабристознавець М. Лисенко, який не тільки докладно висвітлив усі перипетії подій, а й детально реконструював маршрут полку, склав відповідну історико-географічну схему-карту.

В історичній літературі знайшов відображення вплив декабристського руху на західноукраїнські землі. Боротьба декабристів за суспільно-політичне перетворення своєї країни розглядалась у тісному зв'язку з національним

визволенням інших народів Європи, зокрема слов'янських народів Балкан та Польщі. Особливо успішно розроблялася тема “Польща в планах декабристів”. Розгортаються дослідження просвітницької діяльності декабристів, засланих на Кавказ. Автор слушно відзначає односторонність викладу в цьому питанні: замовчувалася колонізаторська експансія Росії, її втручання в життя гірських народів Кавказу, зазіхання Росії на чужу територію.

Велика увага приділяється аналізу літератури з теми “Декабристи і Т.Г. Шевченко”. Розкриваються зв'язки великого Кобзаря з “провісниками свободи”, використання їхньої ідейної спадщини та життєвого прикладу у творчості Тараса Григоровича. В цьому плані переважно характеризуються твори відомих українських літературознавців Є. Кирилюка, Л. Хінкулова та ін. Щоправда, автор слушно зауважує, що представники різних галузей знань, розробляючи цю важливу проблему, не завжди діяли узгоджено, належною мірою використовуючи здобутки колег.

Досить інтенсивно розвивалося декабристознавство від 1975 р. до наших днів. Протягом 1975-1990 рр. опубліковано понад 3 тис. праць, захищено близько 20 докторських та кандидатських дисертацій, присвячених декабристському рухові. Цей період характеризується широким проведенням наукових конференцій в Москві, Ленінграді, Новосибірську та інших традиційних центрах декабристознавства. Розглядалися актуальні питання, зокрема суто історіографічні. У ці роки остаточно сформувалися та зміцніли сибірська, молдавська, білоруська та українська школи, що концентрували свою увагу на вивченні регіональних проблем декабристського руху. Особливо активно працювали історики Іркутського університету на чолі з С.Ковалем. Широко вивчалася та публікувалася літературна та епістолярна спадщина декабристів. Значний інтерес дослідників викликало з'ясування ставлення “благовісників свободи” до селянського питання.

Автор відзначає, що тільки в Україні налічується понад 250 населених пунктів, пов'язаних з життям декабристів, і слушно пропонує скласти покажчик пам'ятних місць, що стосуються життя та діяльності “апостолів правди”. Повідомляється, що йде робота над відповідною історико-географічною картою.

У написаній загалом на високому науковому рівні монографії Г.Д. Казьмирчука зустрічаються окремі огріхи. На с. 83 автор схвально цитує висловлювання В. Леніна про корені суспільних відносин – в ступені розвитку матеріального виробництва. Але Г.Д. Казьмирчук не показує, як погляди, ідеї декабристів безпосередньо витікали із ступеня матеріального виробництва. Очевидно, не можна всі різноманітні суспільні відносини виводити однозначно із стану матеріального виробництва. Нам здається досить вдалим формулювання питання “Декабристи і світовий революційний процес” (с. 86). Як нам здається, краще було б писати про декабристів та світовий історичний процес, оскільки революційний рух здебільшого пов'язується з певною країною, державою, особливостями її внутрішнього розвитку, а тому не має всесвітнього охоплення. Що ж до руху декабристів, то він мав певний міжнародний відгомін. На с. 92 зазначається, що дослідники по-різному визначають виступ декабристів: як військове повстання, як військову

революцію, як двірцевий переворот. Автор не без підстав апелює до подальшої розробки даної проблеми. Але, як нам здається, тут варто було б закликати до термінологічної чіткості. Адже другий і третій терміни ніяк не підходять для загального визначення тих подій, що відбулися 14 грудня 1825 р. у Петербурзі.

В тексті натрапляємо і на певні мовні огріхи, зокрема українізми. Але не це визначає цінність та актуальність рецензованої праці. Автор досконало володіє прийомами і методами історіографічного дослідження, уміло зіставляє різні точки зору дослідників з певного питання і робить власні обґрунтовані висновки.

Вдало підбито підсумки всьому складному, багатоплановому комплексному дослідженню. Г.Д. Казьмирчук відзначає, що сучасні дослідники-декабристознавці мають вагому історіографічну базу для створення наукових праць на високому теоретико-методологічному рівні. Він закликає ширше вводити до наукового обігу нові документальні, епістолярні матеріали, особливо ті, що зберігаються у місцевих архівах. Звернення вчених до аналізу численних архівних матеріалів – запорука усунення помилок та перегинів, припущених у відповідних роботах.

Автор слушно вважає перспективними створення політичних портретів “апостолів пради”, а також краєзнавчі дослідження, що відображають зв’язок життя та діяльності певних декабристів з тим чи іншим регіоном. Доцільним було б дати у монографії об’єктивний та зважений аналіз літератури з історії окремих таємних декабристських організацій: Південного і Північного товариств, а також Товариства об’єднаних слов’ян.

Автор переконливо обґрунтовує шкідливість зловживання класовим підходом під час вивчення декабристського руху і пропонує розглядати “благовісників свободи” насамперед як гуманістів та патріотів. Проведений в рецензованій монографії глибокий аналіз відповідних джерел та літератури допоможе дослідникам та громадськості критично осмислити досвід розвитку вітчизняного декабристознавства. Монографія безперечно посяде почесне місце в українській історіографії.

15 квітня 1994 р.

Ю.В. Латиш

Новий збірник про декабристів

У 2003 р. світ побачив збірник статей і матеріалів, присвячений декабристському рухові (*Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – Т. 3. – К.: Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003. – 257 с.*), який органічно продовжує аналогічні видання, опубліковані у 1920-1930-х рр. за редакцією С. Єфремова, В. Міяковського та Д. Багалія.⁵⁰⁴ Він

⁵⁰⁴ Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. – К., 1926. – 4+206+1 с.; Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні. Том 2. / За ред. акад. Д. Багалія. – К., 1930. – V+193 с.

складається з чотирьох розділів: “Історичні дослідження”, “Історіографічні та джерелознавчі праці”, “Документальні матеріали” і “Рецензії”. Основний масив надрукованих досліджень склали доповіді учасників VIII-ої Міжнародної науково-теоретичної конференції “Декабристські читання”, котра відбулася 20-22 грудня 2001 р.

У вступному слові директор Інституту історії України НАН України академік В.А. Смолій відзначив, що “Декабристські читання” свідчать про відродження і активний розвиток київської школи декабристознавства; вони об’єднують під своїм крилом плеяду декабристознавців з різних регіонів України та представників російської історичної науки. Це сприяє плідному обміну передовими здобутками, тенденціями власного тематичного пошуку, нововідкритими фактографічними матеріалами та новоздобутими висновками у галузі вивчення історії декабризму репрезентантами різних регіонів та шкіл.⁵⁰⁵ У передмові лідер вітчизняних декабристознавців, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка Г.Д. Казьмирчук наголосив на бажанні редколегії надати змісту збірника широку проблематичну направленість.⁵⁰⁶

Перший розділ відкриває стаття колишнього студента, а тепер аспіранта Луганського педагогічного університету ім. Т. Шевченка С. Бойчука “Проблема модернізації: межцивілізаційне взаємодіявання захід-Росія від Петра I до декабристів”, у якій автор розглядає декабристів як попередників почвенників і слов’янофілів за духом, а основною задачею декабристського руху, на його думку, було “витіснення західництва з російського життя”. Теоретичним аспектам декабризму присвячена також стаття кандидата історичних наук, доцента кафедри історії для гуманітарних факультетів Т. Орлової “Новые возможности изучения движения декабристов с точки зрения истории ментальностей”. У ній зроблено першу у вітчизняній історіографії спробу пояснити виникнення, розвиток і наслідки руху декабристів, виходячи з менталітетного аналізу, який включає не лише етнічний (російський національний характер), але й соціальні аспекти (дворянську і офіцерську ментальності). Авторка вважає, що у діяльності декабристів переплелися елементи ліберальної цивілізації, котра постійно прагне оновлення, і традиційної, яка має на меті збереження усталеного порядку.

У дослідженні пошукача Інституту історії України НАН України М. Хрещика “Васильківська управа. Підготовка і проведення повстання Чернігівського полку” подано новий погляд на цю важливу проблему руху декабристів.

Декілька статей присвячено окремим декабристам, їх зв’язкам з Україною. Перш за все, варто відзначити розвідку доктора історичних наук, доцента Російського державного гуманітарного університету О. Киянської “П.И. Пестель и греческая национально-освободительная революция”. У ній

⁵⁰⁵ Смолій В. До читача // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – Т. 3. –К., 2003. – С. 7.

⁵⁰⁶ Казьмирчук Г. Передмова // Там само. – С. 9.

розглядається т. зв. “бессарабське відрядження” П.І. Пестеля, доводиться, що донесення декабриста було однією з причин ненадання допомоги повстанцям на чолі з О. Іпсиланті. Студентка Київського університету М. Казьмирчук у статті “П.І. Пестель: погляд соратників з Південного товариства” проаналізувала спогади М.В. Басаргіна, М.І. Лорера, С.Г. Волконського, О. В. Поджіо та інших про лідера “південців”. Учитель історії з м. Вишгорода М. Дука підготував розвідку “Декабрист А.Є. Розен про соціально-економічний розвиток України в ХІХ ст.”

Актуальне останнім часом питання про стан маєтків декабристів порушили Г. Казьмирчук і аспірант Черкаської академії менеджменту Т. Загуляев у статті “Маєток декабриста Давидова у судових змаганнях в Україні кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття”. На основі нових архівних матеріалів з Державного архіву Черкаської області констатується факт, що у 20-70-х рр. ХІХ ст. кількісний склад володінь Давидових зменшився в 5 разів, а їхній маєток перетворився з “великого” на “середній”. Кіровоградський дослідник В. Нагірний зачіпає вкрай важливу проблему стосунків декабристів з масонами, дослідивши питання “Ложа об’єднаних слов’ян і декабристи”.

Важлива проблема декабристського руху – концепція державотворення в програмних документах декабристів і місце у ній України, – знайшла відображення у статті аспіранта Київського університету Р. Конти “Ідеї державотворення в програмних документах декабристів”. Ще одна представниця молодого покоління дослідників, аспірантка Кабінету українсько-грецьких зв’язків Інституту історії України А. Пелешко підготувала дослідження на тему: “Грецьке повстання 1821 року та Південне товариство декабристів”.

Характерною рисою українського декабристознавства є активні краєзнавчі дослідження. Присутні вони і у збірнику “Декабристи в Україні: дослідження й матеріали”. Співробітник ЦДІА України у м. Києві Т. Слюдикова дослідила перебування декабриста М.Ф. Орлова в Україні. Краєзнавець Т. Кавецька написала статтю: “Аскольдова могила – памятное место декабристов в Киеве”, у якій йдеться про окремі епізоди з життя М.П. Бестужева-Рюміна та інших “споборників святої волі”.

Серед історіографічних досліджень слід виокремити розвідку Г. Казьмирчука “Сучасне декабристознавство: реалії та перспективи розвитку”. У ній помітне прагнення до концептуального аналізу стану і перспектив розвитку декабристознавства на пострадянському просторі. Історик порушує складні питання стосунків української і російської історичної науки, підкреслює необхідність співпраці дослідників обох країн, виступає проти новітніх міфотворців, намагається накреслити шляхи розвитку світового декабристознавства. Особливо важливою проблемою декабристознавства є вивчення його окремих шкіл та напрямів. Студент Київського університету Ю. Латиш у статті “Українська школа декабристознавства (початок ХХ ст. – середина 1930-х рр.)” розглядає тернистий, проте плідний шлях вітчизняної декабристології в умовах Російської імперії та формування тоталітаризму в СРСР. Особлива увага приділяється виявленню характерних рис

декабристознавчих студій в Україні, наводяться різні підходи до дефініції “декабристознавча школа”.

Доктор історичних наук, професор Кам’янець-Подільського педагогічного університету Л. Баженов та кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру дослідження Поділля при Інституті історії України С. Баженова підготували дослідження “Ідеї декабризму в творчості представників “української школи” в польській літературі 20-40-х рр. ХІХ ст.”, де розглянули творчість М. Гославського, С. Гощинського, Т. Падури, С. Вітвицького, показали їх ідейну близькість до декабризму. Кандидат історичних наук, доцент Волинського державного університету ім. Лесі Українки А. Куликівська на основі документів з варшавського Центрального архіву давніх актів написала розвідку про зв’язки декабристів з польським національно-визвольним рухом. Дослідниця прийшла до висновку, що у 1820-х роках пошвавлення у польському середовищі було помітнішим, аніж у деяких регіонах Росії. Воно охопило усі верстви суспільства Царства Польського, оскільки соціальний прогрес в той час був більше притаманний для Польщі, ніж для Росії.

Ще одна важлива складова сучасного декабристознавства – дослідження життя і наукових здобутків декабристознавців минулого, які з певних причин невідомі широкому загалу. Асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського університету О. Вербовий у дослідженні “Історіографія наукової спадщини українського декабристознавця Василя Митрофановича Базилевича” проаналізував відомості про вченого у працях Л. Добровольського, М. Нечкіної, С. Білоконя, Г. Казьмирчука, А. Сілкіна, І. Матяш та інших. У статті кандидата історичних наук, викладача Київського національного торговельно-економічного університету Л. Губицького “Декабристські мемуари у творчості Є. Кивлицького” розглядається одне з перших декабристознавчих досліджень в Україні – рецензія на мемуари Г. Олізара, подано короткий огляд життєвого шляху декабристознавця.

Літературознавчі аспекти декабризму порушені у розвідці кандидата філологічних наук, доцента Ніжинського педагогічного університету ім. М.В. Гоголя Н. Жаркевич “Стихотворение А.С. Пушкина “Арион”: проблемы современного прочтения”. Авторка переконливо доводить, що у вірші йдеться про декабристів. У замітці А. Бартош зроблено огляд колекції фото – та кінодокументів Центрального державного архіву кінофотофонодокументів ім. Г.С. Пшеничного, присвяченої рухові декабристів.

Знаменним є відновлення публікації архівних матеріалів. Зокрема, у збірнику опубліковано вибрані листи члена Союзу благоденства, учасника Московської наради 1821 р., а пізніше вірного слуги трону генерала П.Х. Граббе до українського поміщика П.Г. Галагана, підготовлені до друку Г. Казьмирчуком та В. Дмитрієвим. Вони містять інформацію про життя екс-декабриста в Україні, його участь у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. та придушенні польського повстання 1830-1831 рр. Г. Казьмирчук і О. Вербовий підготували до друку лист В.М. Базилевича до невідомого (на думку дослідників, це сибірський декабристознавець Б.Г. Кубалов). Подаються короткі біографічні довідки про П.Х. Граббе і В.М. Базилевича.

Останній розділ збірника складається з двох рецензій на нові декабристознавчі студії, що побачили світ в Росії і в Україні: Л.В. Губицького та О.В. Вербового на фундаментальне дослідження О.І. Киянської “Павел Пестель: офіцер, розвідчик, заговорщик” (М.: Параллели, 2002. – 512 с.), а також декана доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.Ф. Колесника і Р.М. Конти на монографію Г.Д. Казьмирчука та Ю.В. Латиша “Українське декабристознавство” (К.; Черкаси: Брама, 2002. – 282 с.). На жаль, вітчизняні дослідники не скоро зможуть ознайомитися з працею О.І. Киянської, тому рецензія дає хоч якесь уявлення про проблематику декабризму, над якою працюють історики в Росії.

Збірник “Декабристи в Україні: дослідження й матеріали” здатний задовольнити вимоги спраглоного читача, котрий цікавиться рухом “апостолів свободи”. Сьогодні перед декабристознавцями постає нагальна потреба переоцінки ряду позицій, особливо ідеології та політичних аспектів і цілей, проголошених за радянської доби. Крім того, більш детального розгляду потребують проблеми українського декабризму, національне питання у політичних прокламаціях та практичній діяльності “споборників святої волі”, стосунки декабристів та білядекабристських організацій, персоналії “апостолів правди” тощо. Тож, сподіваємося на вихід у світ нових ґрунтовних видань.

Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К.: Ін-т. іст. України НАН України; Київ. нац. унів-т. імені Тараса Шевченка. – Т. 4. – 2005. – 195 с.

ББК 63,3 (4 Укр.) 51
УДК 94 (477) “18”

Редактори: О.В. Ляпіна, О.В. Вербовий
Коректори: В.С. Дмитрієв, С.С. Наливайко, С.М. Раєвський
Комп’ютерна верстка О.О. Гриневич, Є.Д. Батюк.

Підписано до друку 27.10.2005 р.. Формат 60_x84 1/16
Ум. друк. арк.. 23,48. Обл. вид. арк. 17,65.
Наклад 200 прим. Зам. 90. 2005 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4